

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Vol 31 (2008)

Αφιέρωμα: Εκλογές 2007

31

Μάιος
2008

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ελληνική
εταιρεία
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
θεμέλιο

Αφιέρωμα: Βουλευτικές εκλογές 2007 ~
Περί πολιτικής διαφθοράς ~ Charles Tilly
(1929-2008): In Memoriam

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Νίκος Μαραντζίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Ηλίας Νικολακόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Σεραφείμ Σεφεριάδης (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αστέρης Χουλιάρης (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο)

Συντονισμός έκδοσης Ηλίας Νικολακόπουλος - Αστέρης Χουλιάρης

Επιστημονική Επιτροπή Μανόλης Αγγελίδης, Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Γιάννης Βούλγαρης, Παναγιώτης Γετίμης, Διονύσης Γράβαρης, Νίκος Δεμερτζής, Γιώργος Δερτιλής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Πάνος Καζάκος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κητρομυλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Λίνα Λούβη, Χρήστος Λυριντζής, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Άλκης Ρήγος, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούρλας, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσοουκάλης, Λουκάς Τσούκαλης, Κώστας Υφαντής, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαλαμπίης, Θόδωρος Χατζηπαντελής

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. Τηλ.-fax 210-3614298. e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Γραμματεία: Ελισάβετ Τοιδεμιάνου

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση: «Μητρόπολις» — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος - Π. Ροδόπουλος — Πίνακας εξωφύλλου: Κατερίνα Γιάννακα – με την ευγενική άδεια

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο — Τιμή τεύχους 10 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (35 Ευρώ).

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* συμμετέχει στο ηλεκτρονικό διαθεματικό δίκτυο Eurozine (<http://www.eurozine.com>)

eurozine

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 31, Μάιος 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κ. Τσουκαλάς - Τ. Καφετζής	Περί πολιτικής διαφθοράς	5
ΑΦΙΕΡΩΜΑ: ΕΚΛΟΓΕΣ 2007		
Θ. Χατζηπαντελής	Ο πολιτικός ανταγωνισμός: 1996-2007	49
Χρ. Βερναρδάκης	Ιδεολογικές αξίες, πολιτικές στάσεις και ηγεμονία: οι «ισχυρές μεταβλητές» της πολιτικής και εκλογικής συμπεριφοράς στη συγκυρία των βουλευτικών εκλογών του 2007	66
Κ. Ζαφειρόπουλος	Ν.Δ.-ΛΑΟΣ: αλληλεξάρτηση και ποικιλομορφία της εκλογικής τους απήχησης	82
Π. Κουστένης	ΚΚΕ-ΣΥΡΙΖΑ στο Λεκανοπέδιο: δυο ξένοι στην ίδια πόλη;	100
Π. Παναγιωτόπουλος	Κοινωνική ενσωμάτωση και κοινωνική απόταξη στις εκλογές του 2007. Εκτιμήσεις για την κρίση πολιτικής εκπροσώπησης των μεσαίων στρωμάτων	119
ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ		
Σ. Ι. Σεφεριάδης	Charles H. Tilly (1929-2008). <i>In Memoriam</i>	145
Α. Ρήγος	Η επικαιρότητα του Γκράμσι και η έννοια της κοινωνίας των πολιτών	150
Α. Ρόρν	Τα κόμματα και το κομματικό σύστημα σήμερα. Η διμερίδα «Το νέο κομματικό τοπίο στην Ελλάδα»	160
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ		
Δ. Β. Παπούλιας	Δ. Α. Σωτηρόπουλος, <i>Κράτος και μεταρρύθμιση στη σύγχρονη Νότια Ευρώπη: Ελλάδα, Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία</i>	165
Σπ. Μακρής	Ξ. Ι. Κοντιάδης - Χ. Θ. Ανθόπουλος (επιστημ. επιμ.), <i>Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος;</i>	168
Παρουσίαση Διδακτορικών Διατριβών		178

ΠΕΡΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΦΘΟΡΑΣ

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς* - Τάκης Καφετζής**

Η τρέχουσα προσέγγιση του ζητήματος της «πολιτικής διαφθοράς» βασίζεται τις περισσότερες φορές είτε σε μια ηθικο-κανονιστική καταγγελτική της λειτουργίας του δημοσίου τομέα, είτε σε λειτουργικές αναλύσεις των επιπτώσεών της και του «κόστους» της στην οικονομική ανάπτυξη και στη φερεγγυότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος. Με το κείμενο αυτό επιχειρείται μια μεθοδολογική και επιστημολογική μετατόπιση. Η διαφθορά θα αντιμετωπισθεί ως εγγενώς πολιτικό πρόβλημα στο πλαίσιο του εξ ορισμού ανεπαρκούς χωρισμού ανάμεσα στην κοινωνία και το κράτος και κατ' επέκταση ανάμεσα στους ιδιαίτερους κανονιστικούς κώδικες που προσιδιάζουν σε κάθε μία από τις δύο αυτές σφαίρες. Με αυτή την έννοια, το ζήτημα της διαφθοράς δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί πάρα μόνον στο πλαίσιο μιας ευρύτερης θεώρησης των υπό συνεχή εξέλιξη δομών και λειτουργιών του καπιταλιστικού κράτους.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στόχος όσων ακολουθούν δεν είναι ούτε η πραγμάτευση ζητημάτων που άπτονται του λογικού ή νομικού ορισμού της διαφθοράς εν γένει ούτε η εξέταση της τεράστιας βιβλιογραφίας γύρω από ένα «πρόβλημα» που ολοένα και περισσότερο αντιμετωπίζεται ως άμεση απειλή για όλα τα δημοκρατικά καθεστώτα. Το κείμενο επικεντρώνεται κυρίως στις κοινωνικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις που οριοθετούν την προφανή όξυνση του ζητήματος της διαφθοράς στην κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα της εποχής μας, θεωρώντας δεδομένο ότι η πρόσληψη και εννοιοποίηση της απορρέει από την ευρύτερη σημασία που αποδίδεται στην πολιτική και στο πολιτικό φαινόμενο.

Καταρχάς, επομένως, διατυπώνεται μια σειρά από παραδοχές:¹ η ανάδυση

* Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς είναι Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Ο Τάκης Καφετζής είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

1. Σε ό,τι ακολουθεί, αλλά και στο σύνολο του κειμένου υιοθετούνται απολύτως οι παρατηρήσεις του Άκη Μπράτου με τον οποίο άλλωστε έχει προηγηθεί μακρά συνεργασία γύρω από

της ειδοποιητικά νεωτερικής έννοιας της πολιτικής διαφθοράς είναι, πράγματι, ένα απλό επιφαινόμενο του θεμελιώδους φιλελεύθερου χωρισμού ανάμεσα στον ιδιωτικό και στον δημόσιο χώρο. Ταυτοχρόνως, το μείζον αυτό ηθικό και πολιτικό διακύβευμα δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπισθεί παρά μόνον στο πλαίσιο μιας γενικής θεωρίας του φιλελεύθερου καπιταλιστικού κράτους.² Θεωρείται, λοιπόν, δεδομένο ότι, σε πλήρη αντιδιαστολή με τα περισσότερα διαχρονικά ταμπού, τα φαινόμενα που συνήθως υπάγονται στην έννοια της διαφθοράς είναι νοητά μόνο στο πλαίσιο περίπλοκων κοινωνιών οι οποίες ορίζουν και προσλαμβάνουν τον εν γένει κόσμο του πολιτικού ως σχετικά αυτόνομο κοινωνικό και θεσμικό υποσύστημα που διέπεται από ειδικό νοηματικό καθεστώς. Με αυτήν την έννοια, ακόμη και εάν μπορούσε κανείς να μιλήσει για τη «διαφθορά εν γένει», το αντικείμενο που επιλέγεται εδώ περιορίζεται στο εξειδικευμένο πλαίσιο του καπιταλιστικού φιλελεύθερου κόσμου.

Πολλώ μάλλον που, εις πείσμα των αρχαίων ετυμολογικών καταβολών του όρου,³ η τρέχουσα σημασία του είναι ειδοποιητικά νεωτερική. Πράγματι, η τυπική ηθική απαξία την οποία εκφράζει αναφέρεται σαφώς σε κανονιστικούς κώδικες που ούτε υπήρχαν ούτε μπορούσαν να έχουν αναδυθεί σε προφιλελεύθερες κοινωνίες. Έτσι, κάθε προσπάθεια να αναπαρασταθεί η διαφθορά σαν δι-ιστορική μορφή πολιτικής απόκλισης ή ηθικής παθολογίας είναι πραγματολογικά αποπροσανατολιστική, επιστημολογικά εσφαλμένη και ιδεολογικά υποβολιμαία. Η φιλελεύθερη κωδικοποίηση των κανόνων που οριοθετούν τη «δημόσια αρετή» αποτελεί ένα ιδιαίτερο ιστορικό φαινόμενο που παράγει τις δικές του ειδοποιούς μορφές απόκλισης και απαξίωσης. Στο μέτρο, λοιπόν, που η «διαφθορά» είναι η σημαντικότερη από αυτές τις μορφές κανονιστικής παρέκκλισης, η ιστορική της «ουσία» παραμένει δομικά εντεταγμένη στις ιστορικά πρωτόγνωρες φιλελεύθερες εκλογικεύσεις της πολιτικής εξουσίας.

Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει κατά κανένα τρόπο ότι δεν έχουν υπάρξει κάποιου είδους διαχρονικές αρχές βάσει των οποίων κρίνεται και αξιολογείται η πολιτική συμπεριφορά. Είναι προφανές ότι οι κάθε είδους πολιτικές, δημόσιες ή συλλογικές συμπεριφορές τείνουν να υπόκεινται σε συνεχή επιτήρηση. Όμως, πολύ περισσότερο από ό,τι συμβαίνει στην περίπτωση άλλων

το ζήτημα της πολιτικής διαφθοράς. Βλ. Peter Bratsis, *Everyday Life and the State*, Paradigm Publishers, Λονδίνο 2006.

2. Στο σημείο αυτό, προφανώς, η συμβολή των εργασιών του Νίκου Πουλαντζά υπήρξε αποφασιστική. Για λόγους οικονομίας, όμως, δεν θα γίνουν ειδικότερες παραπομπές.

3. Βλ., ειδικότερα, Albert O. Hirschman, *The Passions and the Interests. Political Arguments for Capitalism before its Triumph*, Princeton University Press, 1977.

κωδικοποιημένων συστημάτων, οι εσωτερικοποιημένοι πολιτικοί κανονισμοί δεν είναι απλά προϊόντα ή επιφαινόμενα της ιστορικής τους τυχαιότητας. Στο μέτρο που η θέσπιση των πολιτικών κανόνων λαμβάνει χώρα υπό την άμεση αιγίδα της οργανωμένης εξουσίας, η σημασιολόγησή τους δεν είναι ποτέ δυνατόν να είναι ουδέτερη ή αθώα.

Έτσι, είναι πολύ πιθανό η μεγαλύτερη δυσκολία που αντιμετωπίζει κανείς στην προσέγγιση του προβλήματος της διαφθοράς να εντοπίζεται στις κρυφές στρατηγικές προεκτάσεις που ενυπάρχουν στις τρέχουσες κανονιστικές αναπαραστάσεις για το πολιτικό σύστημα. Όπως εύστοχα παρατηρούσε ο Νίκος Πουλαντζάς, «ακόμη και οι πιο θεμελιώδεις έννοιες φαίνονται αδιαπέραστες αν δεν τοποθετηθούν σε σχέση με το κράτος και τις ταξικές διαιρέσεις».⁴ Γι' αυτό και τα βασικά ερωτήματα που θα τεθούν συνδέονται με τη συγκεκριμένη εξέλιξη των φιλελεύθερων πολιτικών κανόνων στους κόλπους καπιταλιστικών κοινωνιών.

Προτού προχωρήσουμε όμως, χρειάζεται μία ακόμη διευκρίνιση. Για λόγους που θα καταστούν σαφείς παρακάτω, η προσοχή μας επικεντρώνεται κυρίως σε φαινόμενα που διαδραματίζονται στα υψηλά κλιμάκια του ευρύτερα νοούμενου «δημόσιου συστήματος». Η συνολική κοινωνική και συμβολική σημασία των παρεκκλιουσών μορφών εξαρτάται σαφώς από το «εξουσιαστικό τους περιεχόμενο». Με αυτή την έννοια, η τυχόν διαπιστούμενη διαφθορά εκλεγμένων ή διορισμένων κυβερνητικών λειτουργών δεν είναι κατά κανένα τρόπο πολιτικά και ιδεολογικά ισοδύναμη με αντίστοιχες κανονιστικές παραβάσεις κατώτερων δημοσίων υπαλληλίων ή υπηρετών. Από την άποψη αυτή, λοιπόν, δικαιούται κανείς να διακρίνει ανάμεσα στην *πολιτική* διαφθορά και τη *διοικητική* διαφθορά.

Η διαφοροποίηση αυτή επιβάλλεται επιπλέον στο μέτρο που οι διαφορές ανάμεσα στις δύο αυτές τυποποιημένες μορφές παρέκκλισης δεν είναι ποσοτικές αλλά δομικές. Πράγματι, οι υψηλόβαθμες πολιτικές αποφάσεις χαρακτηρίζονται από ευρέα πλαίσια διακριτικής ευχέρειας, έχουν σημαντικές κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες και υπόκεινται σε πολιτικό έλεγχο και σε

4. Βάσει της παρατήρησης του Μισέλ Φουκώ ότι «η ψυχολογία δεν είναι δυνατόν να αποκαλύψει το μυστικό της τρέλας επειδή η τρέλα είναι εκείνη που κατέχει το μυστικό της ψυχολογίας», θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς ότι, με την ίδια ακριβώς έννοια, η πολιτική θεωρία είναι ανίκανη να αποκαλύψει το μυστικό της διαφθοράς επειδή ο ορισμός της διαφθοράς αποκαλύπτει το μυστικό της πολιτικής θεωρίας. Η περιγραφή των τρόπων που θεωρούνται παθολογικοί απεικονίζουν ευθέως τις νοηματικές κατασκευές που υπέρβηκαν πίσω από οποιονδήποτε ορισμό του κανονικού άρα κατ' επέκταση και του δέοντος.

πολιτικές κυρώσεις. Αντίθετα, οι υπηρεσιακές και γραφειοκρατικές δράσεις που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο της συγκεκριμένης υλοποίησης των δημόσιων πολιτικών χαρακτηρίζονται από μικρά περιθώρια διακριτικής ευχέρειας και υπόκεινται απλώς σε διοικητικούς ελέγχους και κυρώσεις. Υπ' αυτό το πρίσμα, λοιπόν, και ανεξάρτητα από τη συχνά ταυτόσημη τυπική συγκρότηση των κανονιστικών παρεκκλίσεων, η κατάχρηση υψηλών πολιτικών ευθυνών διαφέρει ριζικά από τις τυπικά αντίστοιχες παραβάσεις καθηκόντων σε κατώτερα ιεραρχικά κλιμάκια.

Αυτό δεν σημαίνει βεβαίως ότι τέτοιες διακρίσεις μπορεί να χαρακτηρίζονται από λογική ή νομική αυστηρότητα. Προφανώς, η άσκηση εξουσίας στο πλαίσιο ιεραρχικών συνεχών είναι τόσο ασαφής ώστε να αποκλείει οποιαδήποτε διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις δύο μορφές. Πολλώ μάλλον που, σε ό,τι αφορά τις κανονιστικές αρχές της δημόσιας ηθικής, όλα τα επίπεδα δημόσιας δράσης υπόκεινται σε ένα ενιαίο σύστημα έννομων προδιαγραφών και βρίσκονται εμποτισμένα σε μια κοινή πολιτική κουλτούρα. Παρόλα ταύτα, σε ό,τι αφορά την τρέχουσα ανάλυση, η διάκριση είναι σημαντική. Εκείνο που ενδιαφέρει πρωτίτως είναι η εξέταση των *μεταβαλλόμενων μορφών συνάρθρωσης ανάμεσα στην πολιτική εξουσία και στα ιδιωτικά συμφέροντα*. Στο πλαίσιο αυτής ακριβώς της προβληματικής, θα επικεντρωθούμε στη διερεύνηση των προεκτάσεων αυτής της άρθρωσης πάνω στην ευρύτερη δομή και στους όρους αναπαράστασης του πολιτικού συστήματος. Η «διοικητική διαφθορά» μπορεί να εμφανίζεται σαν απλό προϊόν ή αποτέλεσμα μιας ενδεχομένως συγκυριακής και μόνο εξέλιξης των «εσωτερικών» οργανωτικών μορφών ή και της κανονιστικής αποτελεσματικότητας της δημόσιας διοίκησης. Κάτι τέτοιο δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκην την απομείωση της αξιοπιστίας και της φερεγγυότητας του όλου πολιτικού συστήματος. Υπό ορισμένες προϋποθέσεις λοιπόν, οι «κατωτέρου επιπέδου» παραβάσεις μπορούν να αντιμετωπίζονται ως εάν βρίσκονταν εκτός της κατά κυριολεξίαν πολιτικής σφαίρας.

Σε πλήρη αντιδιαστολή, μια υψηλή συχνότητα φαινομένων κατά κυριολεξίαν «πολιτικής διαφθοράς» δεν μπορεί παρά να αντικατοπτρίζει ευρύτερες εξελίξεις της θεμελιακής δομής των κοινωνιών και κυρίως των κοινωνικών αναπαραστάσεων που έχουν ως αντικείμενο τη λειτουργία της πολιτικής και τις σχέσεις της με την κοινωνία. Τα φιλελεύθερα καθεστώτα που μοιάζουν να απομακρύνονται από τις βασικές κανονιστικές τους θεμελιώσεις τείνουν να χάνουν την αξιακή τους αξιοπιστία. Έτσι, αν τα ανώτερα κλιμάκια λήψης πολιτικών αποφάσεων φαίνεται να χαρακτηρίζονται από διάχυτη και γενικευμένη διαφθορά, η κανονιστική και λογική θεμελίωση του πολιτικού συ-

στήματος υπονομεύεται στις αφετηριακές της παραδοχές. Αυτός ακριβώς είναι ο λόγος για τον οποίο η γενικευμένη εμφάνιση τέτοιων φαινομένων τοποθετείται αναπόφευκτα στο επίκεντρο του δημόσιου προβληματισμού. Το διακύβευμα είναι τέτοιο ώστε ξεπερνά τη συγκυρία και υπερβαίνει τη συγκεκριμένη αποδειξιμότητα των παραβιάσεων.

Όμως, εις πείσμα όσων λέχθηκαν, η διάκριση αυτή θα παρέμενε ίσως άνευ περατέρω σημασίας αν η εξέλιξη των δύο αυτών «μορφών» διαφθοράς φαινόταν να είναι ομόρροπη. Συμβαίνει, όμως, εντελώς το αντίθετο. Η πολιτική και η διοικητική διαφθορά φαίνεται ότι μπορούν να αναπτύσσονται ως αυτόνομες τάσεις που συχνά δείχνουν να αποκλίνουν μεταξύ τους. Από τη μια μεριά, θα πρέπει να θυμηθεί κανείς πως πολλές εμπειρικές έρευνες τεκμηριώνουν ότι τα φαινόμενα διοικητικής διαφθοράς ανθούν σε υπανάπτυκτες χώρες και τείνουν να μειώνονται σε ευθεία συνάρτηση με τον εκουγχρονισμό και την οικονομική ανάπτυξη. Είναι γεγονός ότι οι περισσότερες πλούσιες χώρες του καπιταλιστικού κέντρου έχουν προικιστεί με καλά οργανωμένες διοικητικές μονάδες οι οποίες φαίνονται σε μεγάλο βαθμό διαποτισμένες από τις εσωτερικευμένες εκείνες αρχές που αντιστοιχούν στο λεγόμενο «δημόσιο ήθος». Σχετικά πραγματολογικά ευρήματα υπογραμμίζονται ευλόγως από όλους τους αποστόλους του έλλογου δημοκρατικού φιλελευθερισμού. Αν η φιλελεύθερη νεωτερικότητα και το υψηλό δημόσιο ήθος φαίνονται να συμβαδίζουν εξ ορισμού, η αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος εμπλουτίζεται με άλλη μία εκλογικευτική θεμελίωση. Υπό τις συνθήκες αυτές, η διοικητική διαφθορά θεωρείται ως μία ακόμη παιδική ασθένεια που μπορεί να θεραπευθεί με έναν συνδυασμό κανονιστικών μεταρρυθμίσεων και ιστορικής υπομονής.

Από την άλλη μεριά όμως, και σε πλήρη αντιδιαστολή, η καθαρά πολιτική διαφθορά φαίνεται να ακολουθεί εντελώς διαφορετική ιστορική πορεία. Οι φιλελεύθεροι ιδεολόγοι βρίσκονται σε μεγάλη αμηχανία να εξηγήσουν την αύξουσα συχνότητα φαινομένων ηθικής παρέκκλισης στα υψηλά και ανώτατα κλιμάκια των κρατικών οργανισμών στις αναπτυγμένες χώρες. Κυρίως τα τελευταία χρόνια, οι περισσότεροι πολιτικοί ηγέτες των ΗΠΑ, της Ευρώπης και της Ιαπωνίας κατηγορήθηκαν για ευθεία ανάμειξη σε σκάνδαλα διαφθοράς. Πρόκειται σαφώς για μια θεαματική μετατόπιση των αρχών που διέπουν τις δημόσιες συμπεριφορές στις μεγάλες χώρες, η οποία όμως δεν εντοπίζεται τόσο στην ορατή και καθημερινή βάση των κρατικών ιεραρχιών όσο στις συχνά κρυμμένες στα σύννεφα ολύμπιες κορυφές τους. Ασχέτως λοιπόν του ότι περισσότεροι αναλυτές τείνουν να αποσιωπούν τις εξελίξεις

αυτές είτε προβάλλοντας τη μη αποδειξιμότητά τους είτε ανάγοντάς τις σε ατομικές ηθικές ελλειμματικότητες ορισμένων δακτυλοδεικτούμενων ηγετών, οι παρατηρούμενες μεταλλάξεις είναι αναμφίβολες. Πρόκειται για μια ιστορική μετάλλαξη που θα μπορούσε ειρωνικά να χαρακτηριστεί «κανονιστική εκδίκηση της περιφέρειας»: γνωρίσματα που μέχρι τώρα έτειναν να θεωρούνται ως κατ' εξοχήν δείκτες υπανάπτυξης κατέκλυσαν τον κόσμο των αναπτυσσόμενων φιλελεύθερων δημοκρατιών.

Με αυτή την έννοια, υπό τις παρούσες τουλάχιστον συνθήκες, θα ήταν εντελώς αποπροσανατολιστικό να ερμηνεύσει κανείς το φαινόμενο της πολιτικής διαφθοράς σαν απλό φαινόμενο ηθικού εκφυλισμού. Και γι' αυτό ακριβώς είναι μια κοινή συνείδηση πως το γεγονός ότι μια σημαντική μερίδα των ανώτατων κρατικών λειτουργιών φαίνεται να δρα σε πλήρη αντίθεση με τους θεμελιώδεις αξιακούς κανόνες του φιλελευθερισμού, συνιστά ένα από τα πιο καίρια διακυβεύματα των σύγχρονων δημοκρατικών καθεστώτων. Και παραμένει εντελώς άγνωστο εάν και πώς, στερούμενα από τις αξιακές τους προδιαγραφές, τα καθεστώτα αυτά θα μπορούν να αναπαράγονται ως συμβολικά άρτιες υποστασιώσεις. Στο εξής, τα πολιτικά συστήματα δεν φαίνεται να μπορούν πια να λειτουργούν ως οντότητες κατ' επίφρασην έστω ουδέτερες, αυτοτελείς και ανεξάρτητες από τα ιδιωτικά συμφέροντα. Η διαφθορά είναι απλώς ένα από τα συμπτώματα της διαρκούς και ευθείας «διαπλοκής» ανάμεσα στο πολιτικό υποσύστημα και στα ιδιωτικά συμφέροντα και κεφάλαια. Στο ζήτημα αυτό ακριβώς θα επικεντρωθεί η ανάλυση που ακολουθεί.

2. Ο ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΧΩΡΙΣΜΟΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Με βάση τα παραπάνω, θα πρέπει να ειπωθεί και πάλι ότι η ρητορική αντίθεση ανάμεσα στην αρετή και τη διαφθορά, ως θεμελιακών ηθικών κατηγοριών του δημόσιου βίου, αποτελεί ένα ιστορικά πρωτόγνωρο ιδεολογικό προϊόν της φιλελεύθερης νεωτερικότητας. Πράγματι, στο πλαίσιο αυτό, το πολιτικό σύστημα αντιμετωπίζεται κάτω από νέο φως. Στο εξής, η λειτουργία του κράτους και των κάθε λογής παρακολουθημάτων του καλείται να υπακούσει σε ένα πρωτότυπο (και δύναμει αντιφατικό) σύστημα κανόνων που αντιστοιχούν στη νέα αυστηρή κοινωνική πρόσληψη της φύσης και του λόγου ύπαρξης της πολιτικής. Σε αντίθεση με όλες τις προ-φιλελεύθερες κοινωνίες, όπου η πολιτική ισχύς αντιμετωπιζόταν ως κοινωνικό γεγονός εγγεγραμμένο στην ίδια τη «φύση των πραγμάτων», η νεωτερικότητα αντιμετωπίζει την ε-

ξουσία σαν καυτό φιλοσοφικό ερώτημα και ανοικτό κοινωνικό διακύβευμα. Ακόμη και εάν κρίνεται ως αναγκαία, η οργανωμένη πολιτική εξουσία θεωρείται πρόβλημα και συνάμα απειλή.

Αυτή η νέα πρόσληψη της πολιτικής οριοθετεί την εγγενή περιπλοκότητα της φιλελεύθερης πολιτικής ηθικής. Για πρώτη φορά στην ιστορία, το πολιτικό σύστημα αντιμετωπίζεται σαν μια αδόκητη πλην αναγκαία «ανωμαλία» η οποία σφραγίζει τις κοινωνίες που απαρτίζονται από ελεύθερα άτομα προικισμένα με τα αναπαλλοτρίωτα ανθρώπινα δικαιώματά τους. Και εδώ ακριβώς εντοπίζεται η αθεράπευτη φιλελεύθερη δυστοκία σε ό,τι αφορά την οριοθέτηση των λειτουργιών, των ορίων και των δικαιοδοσιών του πολιτικού συστήματος. Η αφερτηριακή φιλελεύθερη προκατάληψη ενάντια στην εξουσία εν γένει και στην πολιτική εξουσία ειδικότερα είναι και εκείνη που οριοθετεί τους όρους της κανονιστικής της αξιολόγησης.

Η εγγενής αυτή περιπλοκότητα της φιλελεύθερης αναπαράστασης της πολιτικής εξουσίας αντικατοπτρίζεται στην πολλαπλότητα των κριτηρίων που χρησιμοποιούνται για την αξιολόγηση των δημοσίων δράσεων. Πράγματι, μπορεί κανείς να διακρίνει ανάμεσα σε διάφορες χωριστές αξιολογικές μήτρες.

Πρώτον, και προφανώς, οι πολιτικές αποφάσεις και συμπεριφορές θα κριθούν εν όψει της συλλογικής τους «χρησιμότητας». Η πρώτη και αμετάθετη εκλογίκευση της εξουσίας δεν μπορεί παρά να είναι *ωφελιμιστική*. Η εξουσία είναι μόνον μέσο για την εξυπηρέτηση ενός ανυπέρθετου στόχου. Αν, λοιπόν, ο πρώτος λόγος ύπαρξης της πολιτικής εξουσίας ήταν η προστασία της κοινωνίας των ελεύθερων ατόμων από τη σοβούσα εσωτερική αναρχία και η παροχή μέσων για την άμυνα της εναντίον των εξωτερικών εχθρών, η οργανωμένη πολιτεία είναι επίσης υπεύθυνη να προάγει κατά το δυνατόν τη συλλογική ευημερία, τη συλλογική ασφάλεια και τα συλλογικά συμφέροντα.

Ωστόσο, αν αφεθεί να λειτουργήσει με βάση τις εγγενείς τις τάσεις, ακόμη και μια ωφελιμιστικά προσανατολισμένη εξουσία είναι εγγενώς επικίνδυνη και απειλητική για τα άτομα-φορείς δικαιωμάτων. Έτσι, η φιλελεύθερη πολιτική εξουσία πρέπει επίσης να ελέγχεται αυστηρά μέσω μιας σειράς θεσμοποιημένων καταστατικών περιορισμών, κανόνων, διαδικαστικών δεσμεύσεων και εσωτερικών ισορροπιών. Με αυτή ακριβώς την έννοια, η άσκηση της φιλελεύθερης εξουσίας οφείλει να συμμορφώνεται σχολαστικά στις έννομες μορφές που οριοθετούν τις αρμοδιότητες και ευχέρειές της. Αυτό είναι και το ιστορικό νόημα της εγκατάστασης του κράτους δικαίου. Στο εξής, καμία μορφή πολιτικής εξουσίας δεν είναι αποδεκτή αν δεν υπακούει σε περιοριστικές έννομες προδιαγραφές.

Υπάρχει όμως και μια τρίτη διάσταση. Μολονότι η υποτιθέμενη ωφελιμότητα και η αυστηρή νομιμότητα παρέχουν τις κύριες «αντικειμενικές» κανονιστικές θεμελιώσεις των φιλελεύθερων πολιτικών καθεστώτων, οι συγκεκριμένες δημόσιες δράσεις οφείλουν επίσης να σέβονται ένα πρόσθετο «υποκειμενικό» κριτήριο που πρέπει να συντρέχει σε όσους δρουν ή παίρνουν αποφάσεις στους κόλπους του δημόσιου τομέα. Όσα πρόσωπα είναι εμπιστευμένα με την άσκηση οποιασδήποτε μορφής δημόσιας εξουσίας σε οποιοδήποτε επίπεδο οφείλουν να υπακούουν σε έναν περαιτέρω κανονιστικό περιορισμό ο οποίος απορρέει από την *ιδιαιτέρη πρόοψη του δημόσιου orthologισμού* που θεωρείται ως απόλυτα διακριτός από όλες τις άλλες μορφές πρακτικού orthologισμού.

Πράγματι, η λογική της δημόσιας δράσης δεν διαφοροποιείται από τη λογική της ιδιωτικής δράσης μόνον ως προς τους αντικειμενικά επιδιωκόμενους στόχους και ως προς τα ειδικευμένα αντικείμενα που υπηρετεί. Διαφέρει επίσης σε ό,τι αφορά την υποτιθέμενη και προσδοκώμενη υποκειμενική σχέση ανάμεσα στο δρών πρόσωπο και στη δράση του, στον τρόπο δηλαδή με τον οποίο οριοθετούνται τα κίνητρα και τα κριτήρια του δημοσίου δραν. Εδώ ακριβώς εντοπίζεται η *ιδιαιτέρη μορφή προθετικότητας* που οφείλει να χαρακτηρίζει τις δημόσιες ενέργειες: το δημόσιο πρόσωπο οφείλει να δρα ως ανιδιοτελής φορέας, λαμβάνοντας τις ούτως η άλλως νόμιμες και κατά τεκμήριο ωφέλιμες αποφάσεις του δίχως να αφήνει να επιφλοχωρούν κανενός είδους ατομικά κίνητρα. Υπό τις συνθήκες αυτές, η κατηγορία της «*αρετής*» ή «*χρηστότητας*» αναβιβάζεται σε κεντρική και ειδοποιό μήτρα αξιακής συγκρότησης των δημοσίων δράσεων. Η ιστορική αυτή καινοτομία είχε τεράστιες επιπτώσεις στην εξέλιξη των κανονιστικών κωδίκων που διέπουν την εν γένει κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά. Ακόμη και αν παραμένει ασαφές, το αίτημα για πολιτική αρετή αναδύεται ως δομική ιδεολογική συνιστώσα των νεωτερικών φιλελεύθερων κοινωνιών. Αυτή ακριβώς είναι η ηθική ιδιαιτερότητα του νεοπροσδιοριζόμενου orthologισμού του δημόσιου χώρου.

Έτσι, οι νεότευκτοι φιλελεύθεροι κανονισμοί της δημόσιας συμπεριφοράς διαφοροποιούνται ριζικά από τους προφιλελεύθερους κατά το ότι εντάσσονται σε μια σαφέστατα περιχαρακωμένη *σφαίρα «δημόσιας ηθικής»* που ισχύει αποκλειστικά στο πλαίσιο ενός αυστηρά οριοθετημένου *πολιτικού υποσυστήματος*. Και αυτό εμφανίζεται απολύτως αναγκαίο και «φυσιολογικό» αφού οι κανονισμοί αυτοί νοούνται ως *εγγενώς και από τη φύση τους διαφορετικοί* από εκείνους που διέπουν όλες τις άλλες μορφές ατομικής δράσης στην αγορά και ευρύτερα στον ιδιωτικό τομέα.

Η κανονιστική ιδιαιτερία της δημόσιας δράσης δεν προκύπτει όμως μόνον από το γεγονός αυτής καθεαυτής της διάκρισής της από τους κανονισμούς των ιδιωτικών συμπεριφορών. Πολύ σημαντικότερο είναι ότι οι όροι της δημόσιας αρετής εμφανίζονται επιπλέον να βρίσκονται σε *πλήρη αντίθεση και ασυμβατότητα* με τους «άλλως ισχύοντες» ηθικούς κώδικες οι οποίοι αναφέρονται στις μορφές ορθολογισμού που κυριαρχούν έξω από τον δημόσιο χώρο. Ο δημόσιος ορθολογισμός δεν διαφοροποιείται λοιπόν απλώς από τον ιδιωτικό. Συγκροτείται με την ιδεολογική και λογική άρνηση και αναστροφή των αξιακών προϋποθέσεων του τελευταίου, εμφανιζόμενος έτσι σαν το *αντεστραμμένο είδωλο των «άλλως» ισχυόντων*.

Με αυτήν την έννοια, η ιδιωτική και η δημόσια ηθική δεν είναι από κοινού αναγώγιμες σε ένα ευρύτερα ισχύον κανονιστικό σύστημα. Καθεμία, από τη μεριά της, καλείται να υπακούσει σε αξιακά συστήματα που προσλαμβάνονται ως απολύτως αδιάβροχα το ένα σε σχέση με το άλλο. Σε αυτό ακριβώς συνίσταται η φιλελεύθερη επιπόηση: καθιστώντας τον δημόσιο χώρο ξεχωριστή «σφαίρα» εκ προοιμίου αδιαπέραστη από τους κανόνες που κυριαρχούν στη «σφαίρα» της ιδιωτικής συμπεριφοράς, επιχειρεί να δομήσει μια κοινωνική περιοχή που θα είναι απαλλαγμένη από όλες τις ατομικές σκοπιμότητες και ιδιοτέλειες. Έτσι, η θεμελιώδης κοινωνική εφεύρεση του ατομικού συμφέροντος ως «φυσικού» καταστατικού γνωρίσματος του «οικονομικού ανθρώπου» και, μαζί της, η συγκροτημένη κωδικοποίηση της ιδιωτικής αγοραίας ηθικής προσκρούουν στα ιστορικά και λογικά τους όρια. Με την ίδια, λοιπόν, έννοια που δεν νοείται «τιμιότητα» στους κόλπους του δημόσιου τομέα, η έννοια της «αρετής» είναι εντελώς αδιανόητη στον ιδιωτικό. Ο «οικονομικός άνθρωπος» ξεπερνιέται και παρακάμπτεται. Οι θεμελιώδεις «φυσικές» ιδιότητες του ελεύθερου κοινωνικού ατόμου οφείλουν να εκβάλλονται βιαίως από τη δημόσια δράση του.

Αυτό οδηγεί σε μια περαιτέρω παρατήρηση. Η ρητή απαγόρευση της ιδιοτελούς συμφεροντοκρατικής δράσης στον δημόσιο χώρο ισχύει σε *πέισμα* της εξακολουθητικής ισχύος των φιλελεύθερων ατομικιστικών κανόνων. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι οι τελευταίοι νοούνται ως ηθικά σχετικοποιημένοι. Αν ισχύει κάτι, αυτό είναι εντελώς το αντίθετο. Οι φιλελεύθεροι αγοραίοι κώδικες της έλλογης ιδιοτέλειας φέρονται να ισχύουν σε όλες ανεξαιρέτως τις περιστάσεις *εκτός* από εκείνες στις οποίες η εφαρμογή τους πρέπει να αποκλεισθεί. Και αυτό συμβαίνει *μόνον* στο πλαίσιο του δημόσιου χώρου. Με αυτήν την έννοια, λοιπόν, ο φιλελευθερισμός εγκαινιάζει μια ιστορικά πρωτόφαντη «ηθική εξαιρετικότητα» της δημόσιας συμπεριφοράς. Και γ'

αυτόν ακριβώς τον λόγο ο χωρισμός του δημόσιου και του ιδιωτικού πρέπει να εμφανίζεται απόλυτος και ασυμβίβαστος.

Έτσι, οι δημόσιοι λειτουργοί οφείλουν να απεμπολήσουν την άλλως αναπαλλοτρίωτη «ανθρώπινη φύση» τους, εγκαταλείποντάς την προσωρινά στο κατώφλι των δημόσιων χώρων, για να την ανακτήσουν μόλις απαλλαγούν από τα ηθικά δεσμά τους.⁵ Αυτό όμως συνεπάγεται ότι η κανονιστική φύση της φιλελεύθερης δημόσιας σφαίρας όχι μόνον δεν απορρέει από τη φύση του ανθρώπου, αλλά αντιθέτως την αντιστρατεύεται. Με αυτήν την έννοια, οι ειδοποιητικά οριζόμενες αρχές που διέπουν τη δημόσια συμπεριφορά συνιστούν «υπαρξιακές ανωμαλίες» που οδηγούν σε «αφύσικες» μορφές συμπεριφοράς.⁶

Υπό τους όρους αυτούς, καθίσταται σαφής η ριζική ιστορική διάκριση ανάμεσα στη νεωτερική πρόκληση της διαφθοράς και τις αντίστοιχες προσλήψεις μιας «διεφθαρμένης» ή «κακής» πολιτικής στη αρχαία πόλη. Πράγματι, οι κατηγορίες του δημόσιου και του ιδιωτικού στην αρχαιότητα δεν ήταν δυνατόν να νοηθούν με τη σύγχρονη πολωμένη μορφή τους, αλλά μόνον με την έννοια μιας απόλυτης ετερονομίας της ιδιωτικής ηθικής ως προς την πρωτογενή αυταξία της συλλογικής οντότητας. Μόνον ο φιλελεύθερος κόσμος αναδεικνύει σε κείμενο ηθικό και πολιτικό ζήτημα τη σχέση ιδιωτικού και δημόσιου χώρου και τη συνάρθρωση ανάμεσα στην «απόλυτη» και αυτό-

5. Ευλόγως, η φιλελεύθερη σκέψη αναγκάστηκε να διακρίνει ανάμεσα σε δύο μορφές ατομικής ιδιοτέλειας. Η θεμιτή «πολιτική ιδιοτέλεια» που επιδιώκει ατομικά συμφέροντα αντιπατάσσεται ριζικά με την αθέμιτη «οικονομική ιδιοτέλεια» η οποία προωθεί οικονομικά συμφέροντα. Παραμένει όμως δύσκολο να ορισθεί πώς μπορεί να συναρθρώνονται οι δύο αυτές μορφές καθώς και πώς συμβιβάζεται η άμωμη και αποστασιοποιημένη δημόσια αρετή με τη βούληση προαγωγής *οικονόμικης* ατομικών συμφερόντων.

6. Η αξιολόγηση της δημόσιας συμπεριφοράς στο πλαίσιο ενός μόνον «κατ' εξαίρεση» ισχύοντος αξιακού συστήματος οδηγεί σε ένα είδος διαρκούς «ηθικής σχιζοφρένειας». Από τη στιγμή που το ελεύθερο άτομο πιέζεται να απόσχει από τις «φυσικές» ενομήσεις και συμπεριφορές που συγκροτούν τον «οικονομικό άνθρωπο», ο «πολιτικός άνθρωπος» κατασκευάζεται ως ένα είδος «κανονιστικού πλάσματος» που υπονομεύει τη γενικά ισχύουσα φιλελεύθερη εκλογίκευση. Ήδη από την αρχή, η συνάρθρωση ανάμεσα στις φυσικά εκφραζόμενες και στις έξωθεν επιβεβλημένες μορφές συμπεριφοράς, ανάμεσα δηλαδή στην ατομική αυτονομία και στην ατομική ετερονομία, είναι δυσανακτική και εγγενώς προβληματική. Η διάκριση δημόσιας και ιδιωτικής ηθικής συναρτάται, λοιπόν, από τη δυνατότητα χάραξης σαφών ορίων ανάμεσά τους. Στην πραγματικότητα, όμως, οι οριακές περιπτώσεις είναι άπειρες. Και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο οι νόμοι και οι κανονισμοί αδυνατούν να οργανώσουν με επάρκεια το νοηματικό τους υλικό. Οι «αντικειμενικές υποστάσεις» των ηθικών παραβιάσεων παραμένουν ατελώς περιχαρακωμένες. Η φιλελεύθερη «διαφθορά» συγκροτείται ως εγγενώς οριακή κατηγορία.

νομη ιδιωτική ατομικότητα και στη «σχετικοποιημένη» και ετερόνομη συλλογική κοινωνικότητα.

Προφανώς, η τρέχουσα αμήχανη άρθρωση ανάμεσα στο δημόσιο και στο ιδιωτικό είναι ακατανόητη έξω από το συγκεκριμένο ιστορικό της πλαίσιο. Το κείμενο ζήτημα που προκύπτει σήμερα από το ενδεχόμενο της *σύγχυσης* και αλληλοεπικάλυψης ανάμεσα στις χωριστές κανονιστικές σφαίρες δεν μπορούσε να προκύψει πριν από την εσωτερικευση του χωρισμού κράτους και κοινωνίας ως καταστατικής οργανωτικής και ιδεολογικής αρχής. Στην κλασική πόλη, η διαφθορά ήταν χονδροειδώς συνώνυμη με τη διαπιστούμενη αδυναμία των ελεύθερων πολιτών να δρουν ως ενσυνείδητοι πολίτες οκεπτόμενοι και αποφασίζοντας από κοινού σε σχέση με την πόλη ως εσχάτη πηγή όλων των αξιών και όλων των καθηκόντων. Με αυτήν την έννοια, η διαφθορά χαρακτήριζε το καθεστώς και όχι τους κατ' ιδίαν ανθρώπους. Επομένως, η απαξίωση μιας «κακής» ή «διεφθαρμένης πολιτικής» εμφανιζόταν συνώνυμη με την απαξίωση των μορφών που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως ουσιαστικά στρεφόμενες εναντίον των ιδεωδών της πόλης.

Υπό παρόμοιο πρίσμα θα μπορούσαν να ερμηνευθούν οι μορφές διαφθοράς στις σοσιαλιστικές κοινωνίες. Και στην περίπτωση αυτή, η διαφθορά δεν αποτελεί μια μορφή αλληλοδιείσδυσης ανάμεσα σε δύο αλληλοαποκλειόμενες αλλά εξίσου σεβαστές κοινωνικές περιοχές, και μιας συνακόλουθης σύγχυσης ανάμεσα σε ασύμβατους κανονιστικούς κώδικες. Πράγματι, στο μέτρο που υπό το κράτος του σοσιαλισμού η προώθηση ατομικών συμφερόντων δεν αναγνωρίζεται σε καμία περίπτωση ως θεμιτή, οι λεγόμενες ιδιοτελείς και διεφθαρμένες πρακτικές είναι *αφ' εαυτές και εξ ορισμού* παράνομες, καταδικαστέες και αξιόπινες. Η απαξίωσή τους δεν προκύπτει, δηλαδή, από το γεγονός ότι οι ιδιοτελείς εντοπίζονται σε ένα δημόσιο τομέα από τον οποίο όφειλαν να αποκλείονται, αλλά από το ίδιο το γεγονός ότι τεκμηριώνουν την αναζωπύρωση ιδιωτικοοικονομικών στοχοθεσιών και ατομικών συμφερόντων σε κοινωνίες από τις οποίες τέτοιου είδους συμπεριφορές υποτίθεται ότι έχουν οριστικά εκριζωθεί. Με αυτήν την έννοια, η «σοσιαλιστική διαφθορά» δεν προκαλεί ηθική αμηχανία. Η ατομική ιδιοτέλεια συνιστά απλώς «έγκλημα εναντίον του συγκροτημένου κοινωνικού όλου» που γι' αυτόν και μόνον τον λόγο είναι αξιόπινος. Δεν υπάρχει λοιπόν καμία θεμελιώδης εννοιολογική ή κανονιστική διαφορά ανάμεσα στην κερδοσκοπία, τη δωροληψία, τη μαύρη αγορά και την εσκεμμένη παραβίαση των κανόνων που διέπουν την εν γένει λειτουργία της οικονομίας. Όλες αυτές οι μορφές συνιστούν εγκλήματα εναντίον της ενιαίας και εσωτερικά ολοκληρωμένης ο-

ντότητας της σοσιαλιστικής οικονομίας, κοινωνίας και πολιτείας.

Παρόμοιες σκέψεις θα μπορούσαν επίσης να πρυτανεύσουν σε ό,τι αφορά την αντιμετώπιση του ζητήματος της διαφθοράς στις προ-φιλελεύθερες και υπανάπτυκτες χώρες, όπου ο θεσμικός και ιδεολογικός χωρισμός ανάμεσα στο κράτος και στην κοινωνία παραμένει ακόμη ανεπαρκής και ανολοκλήρωτος. Θα πρέπει να θυμηθούμε πως, παρότι σε όλες σχεδόν τις κρατικές οντότητες που δημιουργήθηκαν στην καπιταλιστική περιφέρεια τους τελευταίους δύο αιώνες εισήχθησαν οι θεσμικές και κανονιστικές μορφές που αντιστοιχούν στην αυστηρή διάκριση του δημόσιου και του ιδιωτικού, η διαφοροποίηση αυτή παρέμενε ατελής και συχνά εν πολλοίς και ακατανόητη σε όσες κοινωνίες ήσαν ακόμη εμποτισμένες με προφιλελεύθερες κοσμοθεωρήσεις.⁷ Έτσι, ακόμη και ως νομικά κατοχυρωμένα, τα διακριτά δημόσια και ιδιωτικά συστήματα προσλαμβάνονταν ως μέρη ενός ενιαίου συνολικού κόσμου στον οποίο όλα τα μετέχοντα άτομα μετείχαν, ζούσαν, επιβίωναν και λειτουργούσαν προσφεύγοντας σε όλα τα αποδεκτά οπλοστάσια των παραδοσιακών κοινωνικών στρατηγικών. Είναι, λοιπόν, φυσικό το γεγονός ότι οι κοινωνίες αυτές χαρακτηρίζονται από φαινόμενα όπως η πατρωνία και οι πελατειακές εξαρτήσεις, ο νεποτισμός, η ευνοιοκρατία, οι άτυπες εξωαγοραίες συναλλακτικές μορφές και μια σειρά από στρατηγικές μορφές συμπεριφοράς που είτε είναι συνώνυμες είτε οδηγούν σε αυτό που ονομάζουμε διαφθορά. Ευλόγως, βέβαια, όλες αυτές οι μορφές ερμηνεύονται ως παράγωγα μιας έμμονης πολιτικής και ηθικής υπανάπτυξης, ακόμη και πολιτιστικής «βαρβαρότητας», οι οποίες δεν μπορούν να αρθούν παρά μόνον μέσα από έναν συστηματικό πολιτικό και ιδεολογικό «εκουγχρονισμό». Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο εντάσ-

7. Υπ' αυτή την έννοια, δεν είναι καθόλου περίεργο ότι στις περισσότερες χώρες όπου οι φιλελεύθεροι πολιτειακοί θεσμοί επιβλήθηκαν εκ των άνω, η ριζική οργανωτική και κανονιστική διάκριση ανάμεσα στις ιδιωτικές και στις δημόσιες στοχοθεσίες παρέμενε για πολύ καιρό ακατανόητη. Σε αυτό ακριβώς εντοπίστηκαν οι κύριες ρίζες των λεγόμενων «πολιτιστικών εμποδίων» στον εκουγχρονισμό και στην οικονομική ανάπτυξη, γεγονός που οδήγησε τη φιλελεύθερη πολιτική θεωρία να επικεντρωθεί στους ιστορικούς όρους που πρέπει να συντρέχουν για την άρση ή την άμβλυνση αυτών των εμποδίων. Ο φιλελευθερισμός είναι αδύνατο να επικρατήσει αν δεν εσωτερικοποιηθούν ο αξιωματικός χωρισμός ανάμεσα στη δημόσια και στην ιδιωτική σφαίρα και η αφετηριακή διάκριση ανάμεσα στο δημόσιο και στο ιδιωτικό σύμφερον. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι, από την άποψη αυτή, η φιλελεύθερη απόρριψη των σοσιαλιστικών συστημάτων συναντά την κριτική αντιμετώπιση της υπανάπτυξης. Και στις δύο περιπτώσεις, η μείζων κοσμοθεωρητική επιχειρηματολογία στρέφεται γύρω από τις προεκτάσεις της ανυπαρξίας, της ανεπάρκειας ή της κατάργησης του θεμελιακού χωρισμού ανάμεσα στο κράτος και στην κοινωνία.

σεται η προβληματική των κοινωνικοπολιτικών «εμποδίων» στην ανάπτυξη.

Έτσι, να το επαναλάβουμε, μπορεί να θεωρηθεί ως δεδομένο ότι το πολιτικό συνεχές που εκτείνεται από την άωστη αρετή στην απόλυτη διαφθορά μπορεί να προκύψει μόνο στο πλαίσιο του φιλελεύθερου χωρισμού ανάμεσα στο κράτος και στην κοινωνία. Η αλληλοεπικάλυψη και σύγχυση ανάμεσα στα δύο κανονιστικά συστήματα είναι εκείνη που δημιουργεί τις προϋποθέσεις εμφάνισης των έντονων κατατακτικών μηχανισμών που ενεργοποιούν την ανάδειξη της διαφθοράς σε κεντρικό ηθικό και πολιτικό πρόβλημα. Μπορεί, επομένως, να υποθέσει κανείς ότι οι αλλαγές στην τρέχουσα πρόσληψη των οριακών συμπεριφορών πρέπει να συναρτώνται ευθέως με τη μετατόπιση της πρόσληψης της εν γένει πολιτικής λειτουργίας. Παραδόξως λοιπόν, δεν είναι η πολιτική θεωρία εκείνη που καλείται να δώσει απαντήσεις στο ερώτημα «τι είναι» η διαφθορά. Αντίθετα, όμως, η τρέχουσα πρόσληψη της διαφθοράς μπορεί να αποτελέσει σοβαρότατη ένδειξη για την κοινωνική εμβέλεια των υπόγειων ρευμάτων που επικαθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο εξελίσσεται η κυρίαρχη πολιτική θεωρία.

3. Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΙΔΕΑΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ

Ακολούθως εξετάζονται εν συντομία οι λογικές και ιδεολογικές θεμελιώσεις της ιδιαίτερης συγκρότησης του κανονιστικού συστήματος που διέπει τις δημόσιες συμπεριφορές. Υπογραμμίζεται καταρχάς ότι η κεντρική ιδέα της φιλελεύθερης δημόσιας ηθικής έγκειται στην αρχή της *αντικειμενικής ουδετερότητας και αμεροληψίας* των δημόσιων πράξεων και αποφάσεων. Η αρχή αυτή δεν εκφράζει μόνον την αξιωματική παραδοχή ότι, στο μέτρο που τα δημόσια συλλογικά συμφέροντα θα θεωρηθούν ως συνισταμένη όλων των επιμέρους ατομικών, δεν μπορεί παρά να νοούνται και να σχηματίζονται σε πλήρη ανεξαρτησία από οποιοδήποτε *επιμέρους* ιδιωτικό συμφέρον. Σε ένα πολύ βαθύτερο επίπεδο, η ανάγκη προβολής της δημόσιας ουδετερότητας απορρέει επίσης και από τη θεμελιώδη και απαράκαμπτη φιλελεύθερη δυσπιστία προς οποιαδήποτε μορφή πολιτικής εξουσίας. Πράγματι, στο μέτρο που η αυθαιρεσία είναι εξ ορισμού «μεροληπτική», η ανάδειξη της δημόσιας αμεροληψίας σε θεμελιώδη κανονιστική αρχή φαίνεται να ενισχύει περαιτέρω τη χιμαιρική ελπίδα εξουδετέρωσης όλων των απειλών που προέρχονται από την πολιτική αυθαιρεσία. Ένα καταστατικά ουδέτερο κράτος εμφανίζεται λιγότερο ανεξέλεγκτο, άρα και λιγότερο απειλητικό.

Αυτό ισχύει κατά μείζονα λόγο αν λάβει κανείς υπόψιν ότι η αμεροληψία και η ουδετερότητα βρίσκονται σε ευθεία αντίθεση με την «ανθρώπινη φύση», όπως αυτή ερμηνεύεται από τους φιλελευθέρους. Έτσι, η ταύτιση του δημόσιου ορθολογισμού με τη δημόσια ουδετερότητα εμποδώνει την αντιδιαστολή ανάμεσα στο δημόσιο κανονιστικό σύστημα και τον ιδιωτικό τομέα. Πράγματι, αν αφηθεί ανεξέλεγκτη, η «ανθρώπινη φύση» απειλεί να κατακλύσει όλες τις μορφές ανθρώπινης δράσης. Η ανάγκη διατύπωσης και θέσπισης της «ηθικής εξαιρετικότητας» της δημόσιας συμπεριφοράς καθιστά λοιπόν επιτακτικό τον συστηματικό περιορισμό και έλεγχο των «φυσικών» ανθρώπινων τάσεων. Ο δημόσιος άνθρωπος πρέπει να αποδομηθεί δια της βίας από όλες τις φυσικές του καταβολές και εκλογικεύσει. Η μαντεβίλλεια μετουσίωση των ιδιωτικών αμαρτημάτων σε συλλογικά πλεονεκτήματα δεν μπορεί να ισχύει παρά μόνον στο πλαίσιο της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς.

Με αυτήν την έννοια, ο φιλελευθερισμός εξωθήθηκε στην αποκρουστικότητα ενός γενικευμένου «συνδρόμου αποφυγής». Ακόμη και εάν οι δημόσιες δράσεις δεν μπορεί παρά να εμπλέκονται και να επηρεάζουν συγκεκριμένα ιδιωτικά συμφέροντα, οι αποφάσεις πρέπει εν τούτοις να λαμβάνονται ως εάν κάτι τέτοιο είναι δυνατόν να μην συμβαίνει. Το *πλάσμα* του δημοσίου συμφέροντος μπορεί να συντηρείται αλώβητο μόνον υπό την προϋπόθεση ότι η διαδικασία λήψης δημόσιων αποφάσεων μπορεί να βρίσκεται πέραν της «επιρροής» οποιωνδήποτε ιδιωτικών συμφερόντων. Ωστόσο, τα δημόσια και τα ιδιωτικά συμφέροντα δεν είναι δυνατόν να θεωρούνται ως εκ προοιμίου και εξ αντικειμένου αλληλοαποκλειόμενα. Πολλά μάλλον που δεν είναι δυνατόν να υπάρξει μέθοδος επί τη βάση της οποίας να είναι δυνατόν να σταθμίζεται το ενδεχόμενο μιας τέτοιας αδόκτης «διαπλοκής». Ακόμη λοιπόν και εκ των υστέρων, δεν είναι ποτέ δυνατόν να θεωρείται αυτονόητο ότι η λήψη πολιτικών αποφάσεων έλαβε χώρα σε πλήρη αφαίρεση από οποιαδήποτε ιδιωτική στοχοθεσία. Η εμβέλεια μιας τέτοιας παραδοχής μπορεί να συντηρείται μόνον ως πλασματικό αξίωμα. Η ηθικά αμερόληπτη αποστασιοποίηση τεκμαίρεται αλλά δεν αποδεικνύεται.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η φιλελεύθερη πολιτική ηθική είναι εντελώς ασύμβατη προς κάθε λογής αναλυτικά ή εκλογικευτικά σχήματα που προβάλλουν τη λογική ή πολιτική αναγκαιότητα ή σκοπιμότητα ενός εξ ορισμού αυθαίρετου εξουσιαστικού «ντεσιζιονισμού».⁸ Η πραγματολογική δια-

8. Με αυτήν την έννοια, η απόλυτη φιλελεύθερη απόρριψη των ιδεών που διατυπώθηκαν από τον Καρλ Σμιτ απηχεί πολλά περισσότερα πράγματα από την απέχθεια της επιγενόμενης σχέσης του γερμανού θεωρητικού με τον εθνικοσοσιαλισμό.

πίστωσι ότι οποιαδήποτε ανθρώπινη απόφαση υπακούει σε πολλαπλά κίνητρα και είναι συνεπώς ενδεχόμενο να «νοθεύεται» από συντρέχοντα ιδιωτικά μελήματα πρέπει να τίθεται εντός παρενθέσεως. Παραδόξως, είναι λιγότερο σημαντικό να μπορεί κανείς να υποθέτει ή να μπορεί να *τεκμηριώνει*, ότι οι δημόσιες αποφάσεις αντιστοιχούν σε κάποιου είδους συλλογικό συμφέρον, από το να μπορεί να θεωρείται δεδομένο, μέχρις αποδείξεως του εναντίου, ότι οι αποφάσεις αυτές πάθθηκαν δίχως καμία ανάμειξη ιδιωτικών βλέψεων και στοχοθεσιών. Αυτή ακριβώς είναι η διαστροφική πεμπτουσία του φετιχισμού της δημόσιας ουδετερότητας.

Έτσι, η άρθρωση ανάμεσα στις δημόσιες αποφάσεις και στα ιδιωτικά συμφέροντα φωτίζεται καλύτερα. Ενώ παραμένει άγνωστο, αδιευκρίνιστο και άνευ σημασίας, εάν και κατά πόσον οι αποφάσεις αυτές είναι δυνατόν να «συμπλέουν» με ιδιωτικά συμφέροντα, τα συμφέροντα αυτά δεν πρέπει ποτέ να μπορεί να *εμφανίζονται* σαν να έχουν επηρεάσει τις αποφάσεις. Καίρια παραμένει η συμβολική ανάγκη συντήρησης του πλάσματος ότι τα κρατικά όργανα μπορούν να δρουν *ως εάν* βρίσκονταν σε ένα *κενό συμφερόντων*. Όπως συνεπώς συμβαίνει με τον νόμο, έτσι και το τυφλό κράτος οφείλει να διακρίνεται από μια εγγενή και «α-φυσική» αδιαφορία για όλα τα εμπρόσωπα εγκόσμια. Αν η κρατική μεροληψία ανοίγει τον δρόμο στην ευνοιοκρατία, τα πρόνομια και τη διαφθορά, η φιλελεύθερη αμεροληψία παρέχει τη μόνη εγγύηση ενάντια στους κινδύνους αυθαιρεσίας που ενυπάρχουν σε όλες τις εκφάνσεις της ανθρώπινης εξουσίας.⁹

Με αυτήν την έννοια, η πραγμάτωση των συλλογικών συμφερόντων πρέπει πάντα να θεμελιώνεται στην ουδέτερη και αδέκαστη αξιολόγηση των «αντικειμενικών» και μόνον παραμέτρων του ζητήματος. Και γι' αυτό ακριβώς η δημόσια δράση δεν δικαιούται ούτε να ευνοεί κάποιους ούτε όμως και να αποφασίζει εις βάρος άλλων. Το κράτος πρέπει να παραμένει εντελώς αμέτοχο στη λειτουργία των ανταγωνιστικών στίβων της ελεύθερης αγοράς και της κοινωνίας όπου συγκρούονται τα ατομικά συμφέροντα και οι ιδιωτικές φιλοδοξίες και βλέψεις. Η δημόσια αρετή είναι, λοιπόν, ομοούσια με έναν ιστορικά πρωτόφαντο τρόπο άσκησης μιας πολιτικής εξουσίας η οποία καλείται να δρα σε πλήρη αφαίρεση από τη «φυσική» κοινωνία των συγκρουόμενων και αντιπαρατιθέμενων «οικονομικών ανθρώπων». Ο ενάρτεος λειτουργ-

9. Αυτή ακριβώς είναι η βαθύτερη έννοια της γνωστής ρήσης του λόρδου Άκτον ότι «η εξουσία διαφθείρει και η απόλυτη εξουσία διαφθείρει απόλυτα». Πράγματι, αν η εξουσία συνεπιφέρει την ευχέρεια του άνευ όρων επιλέγει και αποφασίζει, συνεπάγεται προφανώς την απομείωση ή εξαφάνιση της «ουδετερότητας» του δρώντος προσώπου.

γός καλείται να δραστηριοποιείται ως αποστασιοποιημένο, εξώκοσμο και αδιάφορο ρομπότ. Από εδώ ακριβώς πηγάζουν και οι εγγενείς αντιφάσεις που ακολουθούν τη φιλελεύθερη πρόσληψη της πολιτικής συμπεριφοράς. Η ιδεοποίηση της αρετής ως πλήρους αμεροληψίας είναι ψυχολογικά αδύνατη και πρακτικά μη εκβιάσιμη. Και ο πιο άμωμα ενάρετος λειτουργός δεν μπορεί παρά να γνωρίζει και να προβλέπει τις εμπρόσωπες προεκτάσεις των πράξεων και αποφάσεών του. Όμως, οφείλει να φροντίζει να μην αφήνει να διαφαίνεται ότι είναι δυνατόν να επηρεάζεται απ' αυτές, απέχοντας επιμελώς από κάθε ενέργεια που εμφανίζεται άμεσα δεμένη με ιδιωτικά συμφέροντα.

Έτσι, την ίδια στιγμή που δημόσιες πράξεις οφείλουν να παραμένουν ανεπηρέαστες από τα ιδιωτικά συμφέροντα, τα τελευταία εμφανίζονται ως προστατευμένα από οποιαδήποτε επίβουλη εξουσιαστική παρέμβαση. Ο φιλελευθερισμός κατορθώνει έτσι να πετύχει δύο ιδεατούς στόχους ταυτόχρονα. Από τη μια μεριά, περιορίζει τις εξουσιαστικές αρμοδιότητες του δημόσιου σε ζητήματα που δεν άπτονται των ατομικών δικαιωμάτων και συμφερόντων. Από την άλλη, τιθασειεί τις τάσεις για την εξουσιαστική αυθαιρεσία που θα μπορούσαν να προκύψουν από την όσωση ιδιωτικών βλέψεων και δημόσιων πολιτικών. Με αυτήν την έννοια, λοιπόν, το φιλελεύθερο κράτος δικαίου εγκαινιάζει μια πρωτόγνωρη μορφή «ελλιπούς» πολιτικής εξουσίας που υποχρεώνεται εκ των προτέρων να κινείται στο αυστηρό πλαίσιο των προδιαγεγραμμένων αρμοδιοτήτων και δικαιοδοσιών του. Κύριο μέλημα είναι η άνευ όρων προστασία των ατομικών δικαιωμάτων ενάντια σε οποιαδήποτε μορφής εκλογίκευση που θα μπορούσε να προβληθεί στο όνομα της συλλογικής ανάγκης.

Υπό τους όρους αυτούς, αναδεικνύεται καλύτερα η θεμελιώδης ευθύνη του κράτους στην εξασφάλιση της ακώλυτης αναπαραγωγής του κυρίαρχου συστήματος των άνισων και ανισοποιντικών κοινωνικών σχέσεων. Εκτός από εξαιρετικές περιστάσεις, η καταστατική ισονομία, ισηγορία και ισοκυρία των πολιτών στη δημόσια σφαίρα αντιπαράθεται ρητά με την επίσης καταστατική ανισότητα που πρυτανεύει στην ιδιωτική. Η επιβεβλημένη ουδετερότητα και αμεροληψία του κράτους συνοψίζεται λοιπόν στην παρτίτση του από κάθε δυνατότητα μεταβολής των όρων του κοινωνικού ανταγωνισμού. Η ιδεολογικά κεντρική λειτουργία του αξιώματος περί της αυτονομίας των «αντικειμενικών» αγοραίων δυνάμεων συνίσταται στην απελευθέρωση τους από την απειλή της οποιασδήποτε εμπρόθετης συλλογικής παρέμβασης.

Αν η ουδετερότητα του δημόσιου πρέπει να επιβάλλεται εξωγενώς, αυτό συμβαίνει επειδή μια άλλου τύπου αντικειμενική ουδετερότητα πρυτανεύει

στη λειτουργία των κυρίαρχων αγοραίων μηχανισμών. Πρέπει κανείς να θυμάται ότι το αόρατο χέρι του Άνταμ Σμιθ σηματοδοτεί ένα σύστημα κοινωνικών αυτοματισμών που, επειδή ακριβώς δεν μπορεί να ελέγχεται από κανέναν, έχει συνέπειες που είναι τοις πάσιν ηθικά αποδεκτές. Με αυτήν την έννοια, η δημόσια αμεροληψία τείνει να αναδιπλασιάζει ένα σύστημα καταμερισμού της δύναμης και των πόρων που εγγυάται την αντικειμενικότητα των κοινωνικών εκβάσεων. Η αγοράία «κοινωνιοδικία» ενισχύεται και συμπληρώνεται από την τυφλή δημόσια «υπερ-δικία» ή ακόμη και α-δικία.

Έτσι, κατά τρόπο που είναι παράδοξος μόνον εκ πρώτης όψεως, ακόμη και το ίδιο το κράτος οφείλει να υποκύπτει στη λογική μιας υπερκείμενης «αντικειμενικής» ουδετερότητας όταν δεν ασκεί εξουσία αλλά μετέχει του κόσμου των συναλλαγών. Πράγματι, συνάπτοντας κατ' ανάγκην σχέσεις και συμβάσεις με άτομα το κράτος *υποχρεώνεται* να λειτουργεί και να δρα *ως εάν* ήταν ένας συναλλασσόμενος ανάμεσα στους άλλους. Προκείμενου να διατρανώσει την ουδετερότητά του, οφείλει να εγκαταλείψει την ισχύ του. Όχι μόνο, λοιπόν, πρέπει να σέβεται αδιαμαρτύρητα τις αγοραίες ετυμηγορίες ακόμη και όταν αποβαίνουν εις βάρος του, αλλά άγεται επιπλέον να δρα *ως εάν* ήταν ένας συμφεροντούχος «οικονομικός άνθρωπος» όπως όλοι οι άλλοι. Αυτός είναι ένας επιπλέον λόγος για τον οποίο οι ενάρετοι δημόσιοι λειτουργοί οφείλουν όχι μόνον να μην δωρίζουν αλλά και να εξοικονομούν κατά το δυνατόν τον δημόσιο πλούτο.

Φθάνουμε, λοιπόν, έτσι στην αποθέωση του παραλόγου. Από τη μια μεριά, όπως είδαμε, περνώντας το κατώφλι του κράτους οι δημόσιοι λειτουργοί οφείλουν να μετατρέπονται σε αδιάβλητες ηθικές μηχανές. Από την άλλη μεριά, όμως, στο όνομα της ελλιπούς πολιτικής εξουσίας, οι ίδιοι αυτοί δημόσιοι λειτουργοί είναι επίσης υποχρεωμένοι να σεβασθούν μια δεύτερη αναστροφή ρόλων η οποία επιβάλλει στο συναλλασσόμενο κράτος και στους λειτουργούς που το εκπροσωπούν να δρουν *ως εάν* η συλλογική οντότητα ήταν ένας οιονεί «οικονομικός άνθρωπος». Έτσι συμπληρώνεται η μετάθεση των ουσιακά διαφοροποιημένων ηθικών ρόλων. Οι μεν δημόσιοι υπάλληλοι και εκπρόσωποι παύουν να λειτουργούν ως «φυσικοί» άνθρωποι που επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν τα ατομικά τους οφέλη, ενώ η πολιτική εξουσία παύει να λειτουργεί ως «φυσική» εξουσία που θα μπορούσε να μεγιστοποιήσει τους στόχους της με εξαγοραία μέσα και εξωθείται να συναλλαγεί και να διαπραγματευθεί με αγοραίους όρους τους οποίους απέχει από το να ελέγξει.

Με αυτόν τον τρόπο, ο φαύλος λογικός κύκλος των κινουμένων αντικρι-

στών καθρεπτών ολοκληρώνεται. Τα αντικειμενικά αγοραία κριτήρια καλούνται να πρωτανεύσουν σε όλες τις οικονομικού περιεχομένου πολιτικές επιλογές, η εισαγωγή της ιδιωτικής μεγιστοποιητικής λογικής διεισδύει σε όλες τις συναλλακτικές κρατικές δράσεις και ο φετιχισμός της αντικειμενικής οικονομιστικής λογικής εισβάλλει ακάθεκτος. Ακόμη και εάν οι συλλογικές αποφάσεις υπακούουν εκάστοτε σε συλλογικές κανονιστικές προτεραιότητες, οφείλουν να εμφανίζονται και ως συνάδουσες προς τις αρχές του ιδιωτικού εργαλειακού ορθολογισμού. Ευλόγως λοιπόν, στο πλαίσιο μιας αξιωματικά δεδομένης οικονομικής «στενότητας», η οποιαδήποτε δημόσια «ασωτία», η συμβολική «καταστροφή» ή σπάταλη πόρων, η οικονομικά επαχθής επιείκεια ή, εντελώς ειρωνικά, η κατά κυριολεξία «ελεύθερη» δαπάνη αντιμετωπίζονται ως αδόκτες επιβιώσεις ενός ανεπίστρεπτου προφιλελεύθερου παρελθόντος.

Στο σημείο αυτό ακριβώς ενοκιάζουν οι αδυσώπτες αντιφάσεις ανάμεσα στη φιλελεύθερη λογική και στην πραγματική πολιτική πρακτική. Στο μέτρο που η καθημερινή δραστηριότητα του κράτους συνεπάγεται αυτομάτως την επιλεκτική συμφωνία με έναν και μόνον ανάμεσα στους περισσότερους εν δυνάμει αντισυμβαλλόμενους, την πρόσληψη ενός και μόνον υπαλλήλου ανάμεσα σε περισσότερους υποψήφιους ή την αγορά ενός και μόνον προϊόντος ανάμεσα σε όσα κυκλοφορούν διαθέσιμα στην αγορά, είναι σαφές ότι τα κριτήρια των οποικωνδήποτε επιλογών πρέπει να εμφανίζονται αντικειμενικά και αδιάβλητα. Και αυτό σημαίνει ότι η διαδικασία της δημόσιας επιλογής είναι υποχρεωμένη να επινοήσει πρόσθετες ασφαλιστικές στρόφιγγες που θα μπορούν να ελαχιστοποιούν την απειλή της εξουσιαστικής αυθαιρεσίας και τη λήψη μεροληπτικών αποφάσεων. Αυτός άλλωστε είναι και ο προφανής λόγος για τον οποίο πολλές δημόσιες αποφάσεις τείνουν να υπακούουν μηχανιστικά σε μια σειρά από τυπικές προδιαγραφές.

Έτσι, είναι αξιομνημόνευτο ότι, ακόμη μια φορά, βρισκόμαστε ενώπιον μιας παράδοξης αναστροφής των κανονιστικών κωδίκων. Θα πρέπει να θυμηθούμε ότι ακόμη και εάν οι ιδιώτες «οικονομικοί άνθρωποι» τείνουν να δρουν στο πλαίσιο του τυποποιημένου αγοραίου ορθολογισμού, δεν είναι κατά κανένα τρόπο υποχρεωμένοι να σέβονται τους μεγιστοποιητικούς κώδικες. Οι ελεύθεροι οικονομικοί άνθρωποι έχουν την απόλυτη ευχέρεια να δωρίζουν, να ευνοούν ή ακόμη και να απέχουν από την προώθηση των συμφερόντων τους. Χαρακτηριστικά, διάφορες μορφές πελατειακών σχέσεων, νεποτισμού και ευνοιοκρατίας ανθούν ακώλυτα στον ιδιωτικό τομέα. Η μόνη αλλά και η έσχατη ηθική ευθύνη του ελεύθερου ατόμου εντοπίζεται στην αναπαλλοτρίωτη δυνατότητα και το δικαίωμά του να επιλέγει ελευθέ-

πως τα ηθικά κριτήρια όλων του των πράξεων και ενεργειών. Η «ανθρωπολογική τερατώδης» του οικονομικού ανθρώπου δεν είναι κανονιστική αλλά περιγραφική.¹⁰ Τα ελεύθερα άτομα δεν υπέχουν καμία ηθική υποχρέωση να ακολουθούν τη φωνή της «φύσης» τους.

Σε πλήρη αντιδιαστολή, οι εκπρόσωποι του δημόσιου χώρου είναι υποχρεωμένοι να δρουν ως εάν το δημόσιο συμφέρον που υπηρετούν είναι πάντοτε και εξ ορισμού συμβατό ή και ταυτόσημο με εκείνο που προκύπτει από τις αρχές της έλλογης οικονομικής συμπεριφοράς. Και εδώ ακριβώς έγκειται η πεμπουσία του φιλελεύθερου παράδοξου: ενώ ο *homo economicus* είναι ηθικά ελεύθερος να αποσχει από τις επιταγές της φύσης του, ο *homo politicus* ή «δημόσιος άνθρωπος», που έχει ήδη αποστερηθεί από το δικαίωμα να ακολουθεί τις «φυσικές» ροπές του, είναι πάρα ταύτα υποχρεωμένος να δρα ως εάν ολόκληρο το δημόσιο σύστημα δεν ήταν τίποτε άλλο από μια λειτουργική προσομοίωση ενός αδιανόπτου συλλογικού οικονομικού ανθρώπου. *Στον δημόσιο τομέα, και μόνον σε αυτόν, η ορθολογική επιλογή είναι η μόνη επιτρεπτή.*

4. Η ΧΙΜΑΙΡΑ ΤΗΣ ΔΙΑΦΑΝΕΙΑΣ

Όμως, όπως σημειώθηκε, ούτε η αμεροληψία ούτε η ατομική εντιμότητα και αρετή είναι δυνατόν να θεωρούνται ως εκ των προτέρων δεδομένες. Η ελεγχιμότητα των διαδικασιών με τις οποίες λαμβάνονται οι δημόσιες αποφάσεις πρέπει επομένως να εξασφαλίζεται με τη θέσπιση και άλλων οργανωτικών κανόνων. Εδώ ακριβώς βρίσκεται η ρίζα του αιτήματος της διαφάνειας της δημόσιας δράσης. Για να είναι δυνατόν να τεκμαίρονται ως άψογες, οι διαδικασίες αυτές θα πρέπει να εμφανίζονται σαφείς και ορατές σε ό,τι αφορά τις περιστάσεις που τις γέννησαν, τα κριτήρια των επιλογών και το εκ των υστέρων σταθμίσιμο των εναλλακτικών λύσεων. Έτσι, ακόμη και εάν είναι νόμιμες, τεκμαίρονται ως ωφέλιμες και εμφανίζονται ως ορθολογικές, οι δημοσίου ενδιαφέροντος αποφάσεις πρέπει πάντοτε να δείχνουν ανοικτές και στον δημόσιο έλεγχο των προθέσεων των προσώπων εκείνων που τις μεθόδευσαν. Στο πλαίσιο του φιλελευθερισμού, η πλήρης ορατότητα αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση της ηθικής και κανονιστικής αξιολόγησης όλων των δημόσιων δραστηριοτήτων.

Πράγματι, η μυστικότητα και η κρυψιμότητα παράγουν δυσπιστία και ενθα-

10. Βλ. Pierre Bourdieu, *Les structures sociales de l'économie*, Seuil, Παρίσι 2000, σ. 17.

ρύνουν τις υποψίες. Έτσι, η διαφάνεια εμφανίζεται ως θεσμοποιημένη καταστατική αρχή όλων των οργανωμένων διαδικασιών λήψεως πολιτικών αποφάσεων. Μολονότι κατ' αυτόν τον τρόπο δυσχεραίνεται αναπόφευκτα η ταχύτητα και αποτελεσματικότητα της άσκησης της πολιτικής εξουσίας, η ανάγκη της ελεγχσιμότητας είναι σημαντικότερη από κάθε εργαλειακή σκοπιμότητα.¹¹ Αν, λοιπόν, η αρχή της κατά το δυνατόν ελαχιστοποίησης της αυθαιρεσίας επιβάλλει τον συνεχή ηθικό έλεγχο όλων των εμπλεκομένων στις δημόσιες υποθέσεις, οι περιστάσεις που οριοθετούν την υποκειμενική λήψη των αποφάσεων οφείλουν να εμφανίζονται ανοικτές σε κάθε είδους έλεγχο.¹²

Ωστόσο, η γενικευμένη θεσμοποίηση της δημόσιας ορατότητας οδηγεί σε νέα απρόσμενα αδιέξοδα. Από τη μια μεριά, είναι προφανές ότι καμία μορφή τυπικής διαφάνειας δεν είναι ποτέ δυνατόν να παρεισφρήσει στα άδυτα των βαθιών και συχνά αντιφατικών κινήτρων των δρώντων δημοσίων λειτουργών. Η εγγενής αδιαφάνεια των ψυχολογικών δομών είναι πάντα απροσπέλαστη. Οποιαδήποτε ελπίδα πλήρους πρόσβασης στα εσωτερικά κίνητρα εί-

11. Εδώ πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η φειχτοποίηση της διαφάνειας έρχεται σε αντίθεση με την εξίσου σημαντική ανάγκη συντήρησης της γραφειοκρατικής αδιαφάνειας η οποία, όπως έδειξε ο Μαξ Βέμπερ, αποτελεί δομικό στοιχείο των εκλογικευμένων μορφών ιεραρχικής οργάνωσης. Έτσι, επανεμφανίζεται μια βαθύτερη και ανεπίλυτη αντίφαση ανάμεσα στις πρακτικές δεοντολογίες της σκοπιμότητας και της αποτελεσματικότητας και στα αιτήματα για ηθική και πολιτική ελεγχσιμότητα. Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις, τα διλήμματα είναι αδιεπέραστα. Η προμήθεια, αγορά ή παραγωγή όπλων οφείλει ταυτοχρόνως να παραμένει απόλυτα μυστική σε ό,τι αφορά τις τεχνικές τους δυνατότητες και απόλυτα διαφανής σε ό,τι αφορά τα κριτήρια των επιλογών. Όπερ, προφανώς, άτοπον.

12. Αυτό προφανώς συμβαίνει για πρώτη φορά με τον φιλελευθερισμό. Το αίτημα της διαφάνειας δεν θα μπορούσε να προκύψει στις άμεσες δημοκρατίες της αρχαιότητας (για το ζήτημα αυτό βλ., αντί παντός άλλου, Κορνήλιος Καστοριάδης, *Carrefours du labyrinthe. II. Domaines de l'Homme*, Seuil, Παρίσι 1986, σ. 298 κ.ε.) ούτε υπό το κράτος αυταρχικών καθεστώτων. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι η διαφάνεια και η ορατότητα είναι άνευ σημασίας στις αγοραίες συναλλαγές όπου, τουλάχιστον καταρχήν, η «αλήθεια» των συναλλακτικών προθέσεων τεκμαίρεται από την τυπική δήλωση των ατομικών βουλήσεων. Η ανωνυμία του χρήματος επισφραγίζει ένα δικαίκο σύστημα το οποίο δεν έχει την πολυτέλεια να διακυβεύει την «ασφάλεια των αποτελεσμάτων του» ανατρέχοντας στην πάντοτε αμφίσημη σφαίρα των κινήτρων και των απώτερων στόχων. Ακόμη μια φορά στο σημείο αυτό, λοιπόν, διαφαίνεται ο «εξαιρετικός χαρακτήρας» της φιλελεύθερης παράστασης για τα δημόσια ήθη. Η εξαιρετικότητα αυτή όμως δεν συναρτάται τόσο με τον αξιωματικό χωρισμό κράτους και κοινωνίας, όσο απορρέει από την πρακτική αδυναμία ολοκλήρωσης αυτού του χωρισμού: η διαφάνεια και η ορατότητα είναι αναγκαίες επειδή ακριβώς δεν υπάρχει άλλος τρόπος για να μπορεί να εικάζεται ότι οι δημόσιες συμπεριφορές θα αντιστοιχούν στις «εξαιρετικές» προδιαγραφές που οφείλουν να τις διέπουν. Με αυτήν την έννοια, λοιπόν, η διαφάνεια είναι «συνταγή ανάγκης».

να εξ ορισμού φρούδη. Στο μέτρο λοιπόν που η κοινωνική κατασκευή του πολωτικού συνεχούς που αντιπαραθέτει την αρετή και τη διαφθορά αναφέρεται, σε τελική ανάλυση, σε μη πλήρως διαγνωσμένες στοχοθεσίες, το αίτημα της ολοκληρωτικής διαφάνειας εμφανίζεται εν πολλοίς έωλο και πάντως ουδέποτε πλήρως υλοποίησιμο.

Μοιραία, λοιπόν, το αίτημα της διαφάνειας περιορίζεται στην κατοχύρωση των όρων αναζήτησης μιας σειράς αναπόφευκτων αντικειμενικών «*ιχνών*» που πρέπει να περιβάλλουν τη δημόσια δράση. Εκείνο που στοχεύεται δεν είναι η ορατότητα της ψυχικής αλήθειας, αλλά η σχετική ελεγχσιμότητα των κωδικοποιημένων προϋποθέσεων των εν λόγω ενεργειών. Έτσι όμως πραγματοποιείται μια νέα νοηματική μετατόπιση: σε πείσμα της παραδοχής ότι η αρετή δεν είναι ποτέ δυνατόν να τεκμαίρεται αφ' εαυτής, γίνεται κατ' ανάγκην δεκτό ότι, εφόσον συντρέχουν ορισμένες τυπικές προϋποθέσεις, το συμβολικό βάρος της απόδειξης δεν μπορεί παρά να αναστρέφεται. Ο ψυχικά απροπέλαστος δημόσιος λειτουργός θεωρείται ως κατά παραδοχήν ενάρτεος.

Έτσι τουλάχιστον σώζονται τα προσχήματα. Παρά την εγγενή φιλελεύθερη δυσπιστία προς οποιονδήποτε εκπρόσωπο της πολιτικής εξουσίας, τα μη καταγνώσιμα βάθη της δημόσιας δράσης πρέπει να εξωθηθούν στα παρασκήνια όπου ανήκουν. Αυτή ακριβώς είναι η θεατρική πεμπουσία της φιλελεύθερης δημοκρατικής αρετής. Μπορεί να θεωρείται δεδομένο ότι, ενώ οι κατ' επίφαση και μόνο διαφανείς ενέργειες μπορεί να λογίζονται ως κατά τεκμήριο ενάρτεες, οι όχι λιγότερο αδιαφανείς ενέργειες που όμως δεν ακολουθούν τις τυποποιημένες αρχές της διαφανούς ελεγχσιμότητας εμφανίζονται ως κατά τεκμήριο ύποπτες. Με αυτήν την έννοια, η κύρια πολιτική και ιδεολογική λειτουργία των κανόνων της δημοκρατικής διαφάνειας συνίσταται στην απλή υπογράμμιση και φετιχοποίηση μιας εκ των πραγμάτων ανολοκλήρωτης σημασίας του ανεπαρκώς και αλυσιτελώς ορατού. Στην πραγματικότητα, η διαφάνεια αποτελεί τον τίτλο τιμής μιας αξιακής αρχής που τείνει συνήθως να παραμένει πέραν πάσης πραγματολογικής στοιχειοθέτησης.

Από την άλλη μεριά, και μέσα σε μια εντελώς διαφορετική σειρά ιδεών, πρέπει να υπογραμμισθούν και άλλες προεκτάσεις του αιτήματος για διαφάνεια. Όπως λέχθηκε, ο σεβασμός των ορατών διαδικαστικών τυπικοτήτων που απαλλάσσει τους ενεχόμενους σε δημόσιες ενέργειες από κάθε υποψία, πρέπει να τεκμηριώνεται με την αυστηρή συντήρηση των «*ιχνών*» εκείνων που θεμελιώνουν την ελεγχσιμότητα. Η σημαντικότερη προέκταση αυτής της παραμέτρου είναι η ανάδειξη του *δημοσίου εγγράφου* σε φετιχοποιημένο *ίχνος της αλήθειας* της λήψης των επίμαχων αποφάσεων. Το έγγραφο αναδεικνύεται

σε απαραίτητο και αναντικατάστατο στοιχείο μιας γραφειοκρατικής αλήθειας που καλείται να εξαγνίσει τον απροσπέλαστο χώρο των πάντοτε υποθετικών κίνητρων. Η ορατότητα παρέχει έτσι ένα θεατρικό υποκατάστατο μιας ουσιαστικά μη αποδείξιμης αρετής. Τα προσήματα σώζονται, η αρετή τεκμαίρεται και η κανονιστική φερεγγυότητα του φιλελεύθερου πολιτικού συστήματος παραμένει άθικτη. Από την άποψη αυτή, ισχύουν ακόμη οι διεισοδυτικές παρατηρήσεις του Μακιαβέλι. Η μυθική και συνάμα μυθοποιητική αξιοπιστία του εγγράφου επιτρέπει στους ισχυρούς να εμφανίζονται συνεπείς με μια τυποποιημένη και απο-ουσιαστικοποιημένη ειλικρίνεια. Τα πράγματα παρουσιάζονται με τρόπους που να υποδεικνύουν ότι «όλοι μπορούν να παρατηρούν πώς μοιάζεις, αλλά λίγοι βλέπουν πώς πραγματικά είσαι».

5. ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ. ΔΥΣΤΟΚΙΕΣ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Ας επανέλθουμε τώρα στη σημερινή κατάσταση εστιάζοντας σε τρέχουσες εξελίξεις. Η διαφθορά θεωρείται πλέον ως ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα των δημοκρατιών, ώριμων ή ανώριμων. Σε όλες τις χώρες τα φαινόμενα των πρακτικών διαφθοράς φαίνεται να πολλαπλασιάζονται. Ασφαλώς, ο ισχυρισμός αυτός είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί με πραγματολογικά ακριβείς εγκληματολογικές στατιστικές. Τα περισσότερα συγκριτικά δεδομένα για τη διαφθορά δεν αναφέρονται σε αντικειμενικά επαληθεύσιμα φαινόμενα. Προέρχονται από δευτερογενείς πηγές και δείκτες ή συνάγονται έμμεσα από τις κρατούσες κοινωνικές παραστάσεις είτε του γενικού κοινού είτε κάποιων ειδικά επιλεγμένων ομάδων αναφοράς. Οι ευρέως δημοσιοποιούμενες περιοδικές εκθέσεις της Διεθνούς Διαφάνειας και, κυρίως, η πολιτική και ιδεολογική χρήση που γίνεται στην ιεραρχική κατάταξη των χωρών με βάση την υποτιθέμενα αχαλίνωτη διαφθορά των διοικήσεών τους στηρίζονται κυρίως σε έρευνες κοινής γνώμης και στην επεξεργασία σύνθετων στατιστικών δεικτών. Όσο μεθοδολογικά επεξεργασμένες και αν είναι αυτές οι προσεγγίσεις, δεν είναι δυνατόν να μας παράσχουν αξιόπιστο συγκριτικό υλικό. Η διαφθορά συνιστά μια τυπικά «χαρτογιακάδικη» εγκληματική συμπεριφορά, αλλά μόνον η κορυφή του παγόβουνου μπορεί ίσως να διακρίνεται καθαρά.

Είναι αξιοσημείωτο, επίσης, ότι η νομική ουσία της παραβίασης που συνιστά η διαφθορά δεν μπορεί να οριστεί με ακρίβεια. Πράγματι, δεν υφίσταται καμία ποινική παράβαση που να ονοματοθετείται ως διαφθορά.¹³ Η λέξη

13. Είναι χαρακτηριστικό ότι ως κολάσιμες πράξεις περιγράφονται στον Ποινικό Κώδικα

χρησιμοποιείται ως ένας όρος γένους που καλύπτει ένα ευρύτατο σύνολο πιθανά στασιαζόμενων καταστάσεων, συγκεχυμένων ταξινομικών διακρίσεων και μορφών στρεβλωμένης νομιμότητας. Έστω και αν η δωροληψία και άλλα ειδικότερα αδικήματα προσδιορίζονται με περισσή επιμέλεια στους ποινικούς κώδικες των περισσότερων φιλελεύθερων κρατών, οι περιγραφές των αντικειμενικών υποστάσεων του εγκλήματος, οι τρόποι διώξης του και, ιδιαίτερα, ο βαθμός κοινωνικής ανοχής των πρακτικών διαφθοράς ποικίλλουν πάρα πολύ από χώρα σε χώρα και από εποχή σε εποχή. Ακόμη και σήμερα –και παρά την οικουμενικά κυρίαρχη ρητορική της «αντι-διαφθοράς» που οδηγεί σε ολοένα μεγαλύτερη αποκάλυψη και εντατικοποίηση των ελέγχων όλων των «ύποπτων» πράξεων–, οι περιπτώσεις άσκησης διώξεων παραμένουν στην ουσία περιορισμένες. Με αυτή την έννοια, εξίσου περιορισμένη εμφανίζεται και η αξία των ερευνών και των συγκριτικών στατιστικών. Στην καλύτερη περίπτωση, αναφέρονται στις τρέχουσες κοινωνικές παραστάσεις περί διαφθοράς, όπως αυτές εξελίσσονται σε συνάρτηση με τα μεταβαλλόμενα επίπεδα κοινωνικής ανοχής των μορφών παρεκκλίνοσας συμπεριφοράς.¹⁴

Διάφορες επιμέρους και εξειδικευμένες παραβατικές συμπεριφορές των μελών της δημοσιοϋπαλληλίας (δωροληψία, απιστία περί την υπηρεσία, κατάχρηση δημοσίου χρήματος κ.λπ.), όχι όμως μία εν γένει πρακτική διαφθοράς.

14. Η διαφοροποίηση των κοινωνικών προσλήψεων της διαφθοράς μπορεί να τεκμηριωθεί με βάση τις ταξινομήσεις της τρέχουσας πολιτικής επιστήμης. Η «φαιά», η «λευκή» και η «γκρίζα» διαφθορά διακρίνονται αυστηρά μεταξύ τους, ανάλογα με τα μεταβαλλόμενα επίπεδα κοινωνικής ανοχής των τυπικά διεφθαρμένων πρακτικών (βλ. A.J. Heidenheimer κ.ά., *Political Corruption*, Transaction Publishers, New Brunswick & Λονδίνο 1990). Αυτή η διάκριση μπορεί ίσως να δημιουργεί σύγχυση από νομική άποψη, είναι όμως κοινωνιολογικά έγκυρη. Και τούτο διότι, σε αντίθεση με τις περισσότερες ποινικές παραβάσεις, οι πρακτικές διαφθοράς είναι κολάσιμες μόνο στον βαθμό που θεωρούνται «κοινωνικά παρεκκλίνοσες». Έτσι, και ανάλογα πάντοτε με το κοινωνικό περιβάλλον, δώρα μικρής αξίας ή κάποιες μορφές «μικροδωροδοκίας» των δημοσίων υπαλλήλων μπορεί κάλλιστα να είναι αποδεκτές, ακόμη και ενίοτε επιβεβλημένες. Πολύ περισσότερο το ίδιο ισχύει στο πλαίσιο των πολύύπολων νόμων και συστημάτων που ρυθμίζουν τους τρόπους και το ύψος ιδιωτικών «εισφορών» σε κόμματα και πολιτικούς. Παρομοιώδες έχει μείνει το σχόλιο του αξιωματούχου: «Μπορεί κανείς να καταλάβει και να συγχωρήσει ένα δωράκι. Αλλά 500 εκατ. δραχμές είναι πάρα πολλά λεφτά». Ανεξάρτητα από άλλα χαρακτηριστικά της, η κολάσιμη διαφθορά διαφέρει από την κλοπή και άλλα οικονομικά εγκλήματα. Το οικονομικό της περιεχόμενο θα πρέπει να ξεπερνά ένα (μεταβλητό) ποσοτικό *minimum*. Επιπρόσθετα, πρέπει να υπογραμμιστεί εδώ ότι αυτό το ποσοτικό στοιχείο δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως συνάρτηση των «χαλαρών πθών» που επικρατούν σε κάποιες πολιτικά «υπανάπτυκτες» κοινωνίες. Όλες οι λεπτομερείς νομοθεσίες που προσπαθούν να οριοθετήσουν τις πραγματολογικές διαστάσεις της «μαύρης» διαφθοράς, ορίζουν και αξιακά «όρια»

Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, είναι οίγουρο ότι, στον σημερινό κόσμο, φαίνεται να πληρούνται για πρώτη φορά στην ιστορία ορισμένες «αντικειμενικές συνθήκες» για την πύκνωση των πρακτικών διαφθοράς. Ακόμη και αν η εξάπλωση τέτοιων πρακτικών δεν μπορεί να τεκμηριωθεί στατιστικά, φαίνεται πως όλοι μας πια έχουμε μια οδυνηρή «επίγνωση», ότι η ορατή κορυφή αυτού του διογκωμένου παγόβουνου αντιστοιχεί σε θεαματικές μεταβολές των προτύπων συμπεριφοράς.¹⁵ Ποτέ μέχρι τώρα δεν ήταν τόσο έντονη και τόσο επώδυνη η ανπουχία του κοινού για την προϊούσα «κατάλυση του δημόσιου ήθους». Τόσο ώστε καθίσταται σαφές πως αυτή η ανπουχία για τη διαφθορά δεν μπορεί πλέον να θεωρηθεί ότι περιορίζεται σε καθυστερημένα (ή «αυταρχικά») κράτη. Το πρόβλημα δεν έχει να κάνει με την ηθική αλλά με την πολιτική.

Κατά συνέπεια, το κύριο ερώτημα πρέπει να επικεντρωθεί στις κοινωνικές αιτίες που βρίσκονται πίσω από την υποτιθέμενη οικουμενική «παρακμή» των δημόσιων ηθών, τόσο σε διοικητικό όσο και σε «πολιτικό» επίπεδο. Και τούτο, διότι είναι αυτονόητο ότι μείζονες μεταλλαγές στην ιδεολογία και την

ως προς το αποδεκτό ή μη των δώρων που δέχονται οι δημόσιοι υπάλληλοι. Και αυτό δεν θα πρέπει ασφαλώς να εκληφθεί ως λογική ασυνέπεια. Αντανακλά τρέχουσες ιδέες σχετικά με το είδος των πράξεων διαφθοράς που μπορεί να θεωρηθούν ηθικά καταδικαστέες και πολιτικά κολάσιμες. Η συμβολική «καθαρότητα» του δημόσιου χώρου δεν απειλείται από μικρές παραβιάσεις ενός ούτως ή άλλως αδύνατου διαχωρισμού μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού.

15. Από αυτή την άποψη, καμία χώρα δεν εξαιρείται. Ο πρίγκιπας Consort της Ολλανδίας υποχρεώθηκε να παραιτηθεί από τον θρόνο όταν βρέθηκε μπλεγμένος στο σκάνδαλο της Λόκχιντ, τη δεκαετία του 1960. Από την άλλη πλευρά όμως, λίγοι ήταν εκείνοι που τιμωρήθηκαν για την ανάμιξή τους στα περίφημα σκάνδαλα *tangentopoli* στην Ιταλία, όπου αποκαλύφθηκε ότι πλειάδα υπαλλήλων από όλες τις βαθμίδες της ιεραρχίας διαπραγματεύονταν απ' ευθείας με τη Μαφία. Ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της κυβέρνησης Μπους: οι αδιαφάνεις και προσωποπαγείς σχέσεις της με μεγάλες εταιρίες στην υπόθεση του Πολέμου του Κόλπου θεωρούνται γενικώς ως «φυσιολογική», αν και απεχθής, συνέπεια του ισχύοντος προεδρικού συστήματος «διανομής θέσεων και αξιωμάτων». Το ίδιο ισχύει για την ελαστική αντιμετώπιση που είχαν οι πρόεδροι Κολ και Σιράκ. Ακόμη, σχεδόν ξεχάστηκε ότι εννέα από τους 15 πρωθυπουργούς της Ιαπωνίας ήταν αναμειγμένοι σε σκάνδαλα διαφθοράς. Για να μην αναφερθούμε στον γνωστό σε όλους ανήθικο ρόλο των «ολιγαρχών» στη μετα-σοσιαλιστική Ρωσία. Φαίνεται έτσι ότι τα χαλαρά πολιτικά ήθη έγιναν ο κανόνας. Και φυσικά, οι λιγότερο εμφανείς μορφές διαφθοράς καθίστανται κοινή πρακτική. Η σύζυγος του Μπλερ πληρώθηκε με ένα αστρονομικό ποσό για τις νομικές υπηρεσίες της στην υπόθεση της διεκδίκησης δικαιωμάτων ιδιοκτησίας σε δημευμένες εκτάσεις της κατεχόμενης Κύπρου. Ο Σπρέντερ ανταμείφθηκε παχυλά ως σύμβουλος ρωσικών εταιριών πετρελαίου, λίγες μέρες μετά την αποχώρησή του από τη θέση του Καγκελάριου. Σήμερα, φαίνεται πως η παλιομοδίτικη «αρετή» δεν είναι απαραίτητη για τη γυναίκα του Καίσαρα ή για τον μετέπειτα βίο του ίδιου του Καίσαρα.

πθική ουδέποτε συντελούνται σε κοινωνικό κενό. Υπ' αυτή την έννοια, η αυξανόμενη συχνότητα πρακτικών διαφθοράς στη δημόσια σφαίρα δεν μπορεί να ερμηνευθεί ικανοποιητικά με αυτό που συχνά ορίζεται, κατά τρόπο αυτοαναφορικό, ως γενικευμένη πθική ή ιδεολογική κρίση.

Από αυτή τη σκοπιά, και λαμβάνοντας υπ' όψη όσα προαναφέρθηκαν, είναι εύλογο το πρόβλημα της προϊούσας «πθικής κρίσης» να συσχετισθεί με τη μεταβολή της δομής, των λειτουργιών και των κοινωνικών παραστάσεων αυτού που θεωρείται ότι συγκροτεί τον «δημόσιο χώρο». Μπορεί, λοιπόν, να υποθέσει κανείς ότι οι μορφές συνάρθρωσης και η πιθανή επικάλυψη ανάμεσα σε διακριτούς κανονιστικούς κώδικες του δημόσιου και του ιδιωτικού συνδέονται στενά με τις συντελούμενες δομικές μεταβολές. Οι γοργές αντικειμενικές αλλαγές στις σχέσεις κράτους και κοινωνίας αντανακλώνται ευθέως στις κοινωνικές προσλήψεις του εξιδανικευμένου διαχωρισμού μεταξύ των επιμέρους «σφαιρών» και, ακόμη περισσότερο, στην εννοιοθέτηση των κανονιστικών παραβιάσεων των μεταξύ τους ορίων.

Πράγματι, η τελευταία εικοσαετία σηματοδεύτηκε από σημαντικές ιστορικές αλλαγές στη δομή και τις λειτουργίες της κρατικής εξουσίας. Το περίφημο «τέλος της ιστορίας» δεν αναφέρεται μόνο στον αιφνίδιο αφανισμό των σοσιαλιστικών χωρών ή στον οικουμενικό θρίαμβο της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Αυτό το τέλος της ιστορίας αναφέρεται επίσης στο πώς επηρεάζουν αυτές οι εξελίξεις –σε συνδυασμό με την παρακμή του κεννοσιανού κράτους– την ευρύτερη πρόσληψη για την πολιτική και για τον συνολικό ρόλο και λειτουργία του καπιταλιστικού κράτους. Το «παγκοσμιοποιημένο» (ή, αλλιώς, «νεο-φιλελεύθερο», «μετα-μοντέρνο» ή «μετα-φορντικό») πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον άλλαξε βαθιά τις τρέχουσες παραστάσεις για τις πρακτικές και τις αρμοδιότητες του δημόσιου χώρου.

Μέσα στο νέο αυτό πλαίσιο, αναφέρονται ακολούθως συνοπτικά ορισμένες σημαντικές μεταβολές που αφορούν τις ιστορικές μορφές συνάρθρωσης των δραστηριοτήτων του δημόσιου και του ιδιωτικού πεδίου. Ήταν πράγματι δύσκολο για τη νέα παγκόσμια τάξη να απαλλαγεί από τις θεμελιώδεις ιδέες του φιλελευθερισμού. Το κράτος δικαίου, το σύστημα διεθνών σχέσεων, η ιδέα της κυριαρχίας, η σύλληψη του δημόσιου ως χώρου που υπηρετεί τα συλλογικά συμφέροντα, ο αυστηρός διαχωρισμός κράτους και κοινωνίας και, ακόμη, η εξιδανικευμένη ακεραιότητα της οριοθετημένης συλλογικής (πολιτικής και κοινωνικής) οντότητας, είναι μερικές μόνον από τις βασικές ιδεολογικές κατασκευές του νεωτερικού φιλελευθερισμού. Και όπως εξελίσσονται τα πράγματα σήμερα, οι περισσότερες από αυτές τις θεμελιακές αρχές

του φιλελευθερισμού φαίνεται να βουλιάζουν στη λήθη μιας έρημης χώρας συμβόλων και εννοιών.

Πράγματι, η παγκοσμιοποίηση επέφερε πρώτα απ' όλα σημαντικούς περιορισμούς στην πραγματική εξουσία παρέμβασης των κυρίαρχων επικρατειικών πολιτειών. Οι θεομοθητημένοι περιορισμοί της φιλελεύθερης κρατικής εξουσίας που οροθετούνται μέσα στα εδαφικά και δικαιοδοτικά όρια του εθνικού κράτους δικαίου, προχώρησαν πολύ πέρα από το αρχικό τους φάσμα. Στα πλαίσια της λεγόμενης «νέας διεθνούς τάξης», τα περισσότερα κράτη υποχρεώνονται να πειθαρχούν σε αποφάσεις που λαμβάνονται έξω από τα παραδοσιακά όρια του πολιτικού συστήματος,¹⁶ και να ανοίγουν τα σύνορά τους σε υπερ-επικρατειακά δικαιώματα και συμφέροντα.¹⁷ Η απο-επικρατειοποίηση είναι συνώνυμη ενός συναφούς, συμβολικού, απ- και επαν-εντοπισμού της πολιτικής εν γένει. Η ελευθερία στο εμπόριο, στις επενδύσεις και στην κινητικότητα του κεφαλαίου (και, κάτω από τελείως διαφορετικές συνθήκες, στην κινητικότητα της εργασίας) πρέπει στο εξής να προάγονται, να προστατεύονται και να ενισχύονται σε οικουμενική κλίμακα, ανεξάρτητα από το τι αντιπροσωπεύουν και από πού προέρχονται.¹⁸ Το εθνικό κράτος δεν είναι πλέον το αυθύπαρκτο πεδίο άσκησης μιας κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας

16. Ο Ούλριχ Μπεκ είναι επιγραμματικός: «Ό,τι μέχρι τώρα θεωρείτο μη-πολιτικό γίνεται πολιτικό».

17. Η υιοθέτηση του ελεύθερου εμπορίου είναι ένας μόνον από τους θεσμικούς περιορισμούς της εξουσιαστικής ευχέρειας του εθνικού κράτους να παρεμβαίνει στην οικονομία. Το ίδιο συμβαίνει και στις περιπτώσεις της πλήρους απελευθέρωσης των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών και της ελεύθερης μεταφοράς κεφαλαίων. Τον κύκλο θα κλείσει η «ελευθερία των επενδύσεων», όταν περατωθούν αισιώς οι σχετικές διαπραγματεύσεις. Φαίνεται πως στο εξής κανένα σώμα πολιτών δεν θα δικαιούται να ορίζει το κοινό (γενικό) συμφέρον τους, αποκλείοντας τους «εκτός» από κάθε είδος επιχειρηματικής δραστηριότητας στη δική τους επικράτεια.

18. Η άνηση των «εξωχώριων» επιχειρήσεων είναι σύμπτωμα των πρόσφατων εξελίξεων. Το γεγονός ότι πολλές χρηματοπιστωτικές συναλλαγές διεξάγονται πλέον έξω από τα πλαίσια της επικρατειακά κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας, είναι κάτι που ανοίγει τον δρόμο στη βαθμιαία επικράτηση τέτοιων μορφών επιχειρηματικής δράσης σε πλανητική κλίμακα. Η ανεμπόδιση στην κινητικότητα μεταξύ εξωχώριων και επιχώριων οικονομικών συναλλαγών διευκολύνει να εκπληρωθεί εν μέρει η παλιά εκείνη φαντασίωση για την έλευση μιας εποχής όπου ο καπιταλισμός θα μπορούσε επιτέλους να απελευθερωθεί από κάθε πολιτικό περιορισμό. Έτσι, φαίνεται να επιβεβαιώνεται, αλλά αντεστραμμένος, ο νόμος του Gresham. Όπως και να το δει κανείς, το «κακό» πολιτικό χρήμα επικρατεί του «καλού» πολιτικού χρήματος. Ακόμη και η δικαιοσύνη, το σημαντικότερο προνόμιο της κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας, φαίνεται να εγκαταλείπει το συμβολικό της μονοπώλιο προς όφελος του ιδιωτικού χώρου. Στο μέλλον, οι διαφορές που θα ανακλύπουν στις περισσότερες διεθνείς συναλλαγές θα επιλύονται μέσα από θεομοιμημένες μορφές ιδιωτικής διαίτησης. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε παρακάτω.

και μιας πρωτογενούς κανονιστικής αυτονομίας. Το παγκοσμιοποιημένο σύστημα συνιστά, λοιπόν, θεμελιακή ρήξη με την παραδοσιακή αντίληψη ενός περιγεγραμμένου και συνεκτικού «δημόσιου χώρου».

Από αυτή την άποψη, η συνάρθρωση του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου μοιάζει να καθίσταται εμφανώς *ασύμμετρη*. Ο δημόσιος χώρος δεν σχηματίζεται πλέον ως ισόμορφη και θεσμοποιημένη αντανάκλαση ενός αυτόνομου «σώματος πολιτών» αποτελούμενου από έναν πεπερασμένο αριθμό συμφεροντούχων ατόμων-πολιτών που ζουν και δρουν στην επικράτεια μιας «εθνικής κοινωνίας». Στο εξής, ούτε συλλογικές πολιτικές αποφάσεις λαμβάνονται αποκλειστικά από ένα αυτοθεσπιζόμενο σώμα πολιτών ούτε οι πολίτες υπακούν μόνο σε αποφάσεις που λαμβάνονται από την έννομη εξουσία που τους αντιπροσωπεύει.

Έτσι, λοιπόν, οι κυρίαρχες-επικρατειακές «πολιτικές κοινωνίες» που θα έπρεπε να αντιστοιχούν στις δικές τους επικρατειακά περιγεγραμμένες «κοινωνίες πολιτών» ως δομικά ανεστραμμένη εικόνα τους, μοιάζουν να συναρθρώνονται με μία ζελατινώδη, ακαθόριστη αλλά ωστόσο πανίσχυρη δι-επικρατειακή «κοινωνία πολιτών» η οποία τελεί μέσα σ' ένα είδος α-κρατικού μετα-πολιτικού κενού. Αν, λοιπόν, θέλει κανείς να κυριολεκτήσει, δεν μπορεί καν να μιλά για έναν θεσπισμένο διαχωρισμό μεταξύ δύο συνεκτικών και αυτοτελών «σφαιρών». Στον βαθμό που η ιδέα ενός θεσπισμένου διαχωρισμού του ιδιωτικού και του δημόσιου συνεπάγεται μια δομική και λογική συνάρθρωση των συστατικών του μερών, σήμερα οδεύουμε προς μια πρωτόφαντη μορφή διαχωρισμού μεταξύ ενός περιορισμένου και φημωμένου εθνικού δημόσιου χώρου και μιας απεριόριστης και ανέλεγκτης διεθνούς κοινωνίας πολιτών. Τα δύο αρχετυπικά συστατικά του φιλελεύθερου συστήματος συλλογικών παραστάσεων βαθμιαία στερούνται των κοινών σημείων αναφοράς τους. Αναπόφευκτα, ένας διαχωρισμός που ήταν μεν συνήθως τεχνητός, αλλά παρέμενε εν τούτοις θεσμικά εναργής και ιδεολογικά δεσμευτικός, καθίσταται σήμερα καθαρά θεατρικός.

Και εδώ ακριβώς έγκειται η κύρια καινοτομία της εποχής μας: όπως φαίνεται να εξελίσσονται τα πράγματα σήμερα, μία απ-εντοπισμένη, απο-εδαφοποιημένη «κοινωνία» «δικαιωματούχων» ελεύθερων ατόμων, μπορεί να αναπτύσσει, να υπηρετεί και να προάγει τα συμφέροντά τους πολύ πέραν των ορίων του κοινωνικού συμβολαίου που ενσωμάτωνε τους πολίτες σε μια κλειστή και συνεκτική επικρατειακή πολιτεία οργανωμένη σε κυρίαρχο «κράτος». Καθίσταται έτσι προφανές ότι η ιδέα του δημόσιου και του ιδιωτικού δεν μπορεί να περιοριστεί στα σύνορα μιας κλειστής, κοινής συλλογικής οντότη-

τας. Το χωροταγμένο επικρατειακό έδαφος όπου μπορεί να αναπτύσσεται διάλογος και να λαμβάνονται αποφάσεις για κοινά συμφέροντα, υπονομεύεται στις πιο ουσιώδεις προϋποθέσεις του. Η νέα, καταφανώς *ασύμμετρη συνάρθρωση* μεταξύ ιδιωτικών συμφερόντων και οργανωμένων πολιτειών αντανακλά μια μετατόπιση των διαδικασιών λήψης αποφάσεων και μια σύστοιχη μεταβολή στις κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, δικαιούται κανείς να υποθέσει ότι η παρακμή του δημόσιου ήθους συνδέεται με μία προϊούσα απαξίωση των περισσότερων μορφών εσωτερικευμένων «δημόσιων καθηκόντων» που απορρέουν από το κοινωνικό συμβόλαιο.¹⁹ Στον βαθμό που η θεμελιώδης υποχρέωση σεβασμού του νόμου μπορεί σταδιακά να παραβιάζεται από φορείς και συμφέροντα που έχουν την ικανότητα να κινούνται ελεύθερα μέσα και έξω από το κυρίαρχο επικρατειακό σύστημα νόμων, είναι ξεκάθαρο ότι οι ιθαγενείς νομοταγείς πατριώτες βρίσκονται σαφώς σε μειονεκτική θέση. Και αυτό μοιραία έχει συνέπειες για τις κυρίαρχες μορφές παραστάσεων γύρω από τα όρια και το νομικό καθεστώς των ανταγωνιστικών συμφερόντων.

Μέχρι πρόσφατα, διαχωρισμός του δημόσιου και του ιδιωτικού κώδικα συμπεριφοράς μπορούσε να θεοπίζεται και να αναπαράγεται χωρίς συνεχείς και μείζονες τριβές. Δημόσια ήθη και δημόσια ηθική συνδέονταν μέσα σ' έναν εξιδανικευμένο κόσμο στον οποίο ατομικά δικαιώματα και δημόσια καθήκοντα μπορούσαν από κοινού να γίνονται σεβαστά και να καταξιώνονται στα χωριστά πεδία τους. Στο παραδοσιακό φιλελεύθερο σύστημα δεν υπήρχε κάποια εγγενής ιδεολογική αντιπαλότητα ανάμεσα σε φορείς ιδιωτικών συμφερόντων και σε φορείς δημοσίων καθηκόντων.

19. Αντίθετα με ό,τι συνέβαινε σε όλες τις προφιλελεύθερες κοινωνίες, η τυπικά φιλελεύθερη εννοιοθέτηση του ελεύθερου ατόμου αναγνωρίζει μόνον τα «καθήκοντα» και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από το κοινωνικό συμβόλαιο. Το *δημόσιο καθήκον* μπόρεσε να υπάρξει μόνο μέσα από τη φετιχοποίηση του έθνους-κράτους ως απαραίτητου διανοητικού και ηθικού αντίβαρου στην απροϋπόθετη κεντρικότητα των ατομικών δικαιωμάτων. Οι έννοιες της «αρετής» και της ανδιδοτελούς «δημόσιας υπηρεσίας» έδωσαν την ιστορική λύση στην αδυναμία της όποιας κοινωνίας να αναπαράγεται μόνο με βάση τη γένικευση των μορφών «τοσπατζίδικης» συμπεριφοράς. Ακόμη κι αν φαίνεται να αντιφάσκει προς την καθαρότητα του φιλελεύθερου δόγματος, ο επιτακτικός σεβασμός του δημόσιου καθήκοντος και της δημόσιας ευθύνης ήταν η απαραίτητη ιστορική προϋπόθεση για την επιβίωση και την αναπαραγωγή των οργανωμένων κοινωνιών και των θεσμοποιημένων μορφών πολιτικής εξουσίας. Ταυτόχρονα, αυτό εξηγεί γιατί ήταν ιστορικά αναπόφευκτος ο διαχωρισμός του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου: οι ασυγκράτητοι «τοσπατζήδες» και οι ευσεβώς «υπάκουοι πολίτες» μπορούν να συνυπάρχουν μέσα σε ένα διαδικό κανονιστικό σύστημα του οποίου οι εγγενείς αντιφάσεις μπορεί να ξεπεραστούν μέσα από έναν θεμελιώδη εννοιακό διαχωρισμό των δύο πόλων του.

Είναι ακριβώς ως προς αυτό το σημείο που τα πράγματα φαίνεται πως έχουν αλλάξει ριζικά. Η βαθμιαία κατάλυση της αξιοπιστίας του δημόσιου πεδίου είναι ένα μόνον από τα στοιχεία που πρέπει να σκεφτεί κανείς. Πέρα από αυτό, το αίσθημα απογοήτευσης φαίνεται πως αγγίζει όλους τους κανονιστικά προστατευόμενους θεσμούς, όπως είναι η εκκλησία, τα συλλογικά σώματα που αναπτύσσονται στον αποκαλούμενο «τρίτο τομέα» της κοινωνίας πολιτών και, πιο σημαντικό ακόμη, το ίδιο το κράτος. Οι ρυθμιστικοί κανόνες του αυτο-εντροφούντος «*homo economicus*» έχουν διεισδύσει στο τελευταίο συμβολικό φρούριο, όπου τα ιδιωτικά συμφέροντα εξακολουθούσαν να θεωρούνται ότι βρίσκονται εκτός των ορίων του. Η έλευση της μετα-επικρατειακής κοινωνίας της μαζικής επικοινωνίας οδήγησε σε έναν οικουμενικής κλίμακας ανταγωνισμό όλων των κοινωνιών, ανεξάρτητα από τον τόπο που εργάζονται, δρουν και επιβιώνουν. Στο εξής, ο οικονομικός, πολιτικός και συμβολικός ανταγωνισμός δεν περιορίζεται στην αγορά.

Αυτή η εξέλιξη αντανακλάται ευθέως στη φθορά όλων των κανόνων συμπεριφοράς που έχουν σχέση με τις μορφές εσωτερικευσης της «αίσθησης καθήκοντος». Και όπου υπάρχει ελαττωμένη αίσθηση καθήκοντος, δεν μπορεί να υπάρχει αίσθηση παραβίασης των κανόνων που έχουν να κάνουν με συλλογικά πεπρωμένα. Είναι προφανές ότι οι συμπεριφορές στη σφαίρα της οικονομίας τείνουν να σφραγίζονται από γενικευμένα σύνδρομα «τζαμπατζή». Ο αρχετυπικός «οικονομικός άνθρωπος» αποδεσμεύεται βαθμιαία από τους περισσότερους κανονιστικούς περιορισμούς που του είχαν επιβληθεί από το κοινωνικό συμβόλαιο.

6. ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΧΡΗΜΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΥΠΟΨΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Στις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες η καθημερινή λειτουργία του πολιτικού συστήματος έχει υποστεί και άλλες αλλαγές, οι οποίες επιτείνουν τις τάσεις που ήδη περιγράψαμε. Πράγματι, η παγκοσμιοποίηση συνέβαλε στην περαιτέρω παγίωση αυτού που μοιάζει να συνιστά δομική μεταβολή των κοινωνικών και ιδεολογικών όρων του πολιτικού ανταγωνισμού. Την τελευταία εικοσαετία, στις περισσότερες αναπτυγμένες δημοκρατίες παρατηρείται σημαντική συρρίκνωση των περιθωρίων και του εύρους των τρεχουσών πολιτικών επιλογών, μια συναφής σύγκλιση των προγραμμάτων των κυρίαρχων κομμάτων και μια εντεινόμενη αποσύνδεση του πολιτικού λόγου από θεμελιώδη τα-

ξικά ζητήματα.²⁰ Η νέα εποχή του καπιταλισμού, που με κομψισμό παρουσιάζεται ως η εποχή που έφερε επιτέλους το «τέλος της ιδεολογίας, της πολιτικής και της ουτοπίας», είναι συνώνυμη με την ανάδυσση ενός συνόλου νέων κανόνων για το «μετα-μοντέρνο» *teatrum politicum*. Πολύ συνοπτικά, οι νέες αυτές τάσεις μπορεί να στοιχειοθετηθούν στα ακόλουθα σημεία:

I. Η οικουμενική επικράτηση της ανταγωνιστικής εργαλειακής ορθολογικότητας μέσα σ' έναν ψυχαναγκαστικά «αναπτυσσόμενο» κόσμο, έχει οδηγήσει σε δραστικό περιορισμό των οικονομικών και δημοσιονομικών επιλογών. Αυτό προκάλεσε διογκούμενη απογοήτευση στις κοινωνίες η οποία είχε ως συνέπεια την απόλεια της αξιοπιστίας όλων των βασικών κομματικών σχηματισμών και τη συνακόλουθη απο-πολιτικοποίηση πλατιών στρωμάτων των πολιτών. Η περίφημη «εξασθένιση του ταξικού παράγοντα» αντικρίζεται ξεκάθαρα σε μια εντυπωσιακή «απομάγευση» του πολιτικού λόγου. Το κεντρικό και ρητό διακύβευμα των πολιτικών ανταγωνισμών αφορά πλέον μόνο στη βελτιστοποίηση των όρων της οικονομικής ανάπτυξης.

II. Στην εξέλιξη αυτή μπορεί να αποδοθεί, σε μεγάλο βαθμό, η φθίνουσα καμπύλη στην «ενδογενή» χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων, ιδιαίτερα όσων στηρίζονται στη μαζική κινητοποίηση των μελών και των οπαδών τους που παραδοσιακά οργανώνονται σε συνδικάτα και επαγγελματικές οργανώσεις. Η σταδιακή επικράτηση «τζαμπατζιδίκων» συμπεριφορών στην καθημερινή ζωή οδήγησε αναπόφευκτα σε μείωση της εθελοντικής εισφοράς σε πόρους και σε ενέργεια. Στις νέες αυτές συνθήκες, οι οργανωτικές λειτουργίες των κομμάτων εξαρτώνται ολοένα και περισσότερο από τις υπηρεσίες των επαγγελματιών της αγοράς. Και αυτό, με τη σειρά του, οδηγεί σε αυξανόμενη εξάρτηση του πολιτικού υποσυστήματος από τη συνεχή ροή χρηματικών πόρων που το ίδιο αδυνατεί να συγκεντρώσει.

III. Επιπρόσθετα, οι πολιτικοί ανταγωνισμοί που έχουν ως κέντρο τους τα πολιτικά κόμματα φαίνεται πως γίνονται όλο και πιο δαπανηροί. Πράγματι, σε ένα διαρκώς απο-πολιτικοποιούμενο περιβάλλον, η αποτελεσματικότητα της πολιτικής επικοινωνίας εξαρτάται υποχρεωτικά από τη συνεχή κάλυψη των *media*, την προπαγάνδα και τις εκλεπτυσμένες τεχνικές της δημοσιότητας και

20. Για την ανάπτυξη που ακολουθεί, βλ. Constantine Tsoukalas, «Globalization and the Executive Committee: Reflections on the Contemporary Capitalist State», στο Leo Panich κ.ά. (επιμ.), *The Globalization Decade. A critical reader*, Merlin, Λονδίνο 2004, σ. 176 κ.ε. Επίσης, του ιδίου, «Relative Autonomy and its Changing Formes», στο S. Aronowitz - P. Bratsis (επιμ.), *Paradigm Lost. State Theory Reconsidered*, Minnesota U.P., Μινεάπολη 2002, σ. 221 κ.ε.

των δημόσιων σχέσεων –ιδιαίτερα μάλιστα σε προεκλογικές περιόδους. Η ανταγωνιστικότητα και το κύρος κερδίζονται και χάνονται όχι σε σχέση με τη σημασία των εκάστοτε πραγματικών πολιτικών διακυβευμάτων, αλλά σε συνάρτηση με την αποτελεσματικότητα των διεισδυτικών μεθόδων πολιτικής επικοινωνίας, που συνήθως εφαρμόζονται και προωθούνται από υψηλά αμειβόμενους επαγγελματίες του είδους. Σε όλα τα πεδία, το κόστος ενός ολόενα και πιο θεατρικού δημοκρατικού ανταγωνισμού αναπόφευκτα εκτινάσσεται στα ύψη.

IV. Εν όψει όλων αυτών, είναι προφανές ότι οι περισσότεροι ανταγωνιστικοί πολιτικοί σχηματισμοί πάσχουν από ένα χρόνιο και αυξανόμενο χρηματοοικονομικό έλλειμμα. Οι πολιτικές δαπάνες οι οποίες είναι αναγκαίες για την αναπαραγωγή ενός κομματικού συστήματος οργανωμένου με τη μορφή διαρθρωτικών ολιγοπωλίων δεν μπορεί να καλυφθούν από εθελοντικές «μικρο-εισφορές», και αυτό προφανώς οδηγεί στην ανάγκη να εξευρεθούν νέοι τρόποι εξωγενούς χρηματοδότησης. Όμως, αυτή η φρενήρης αναζήτηση πόρων δεν αφορά μόνον τα κόμματα. Τώρα πλέον, κάθε πρόσωπο που εμπλέκεται στο πολιτικό παίγνιο είναι υποχρεωμένο να καλλιεργεί τη δημόσια persona του. Η διάθεση προσωπικών οικονομικών πόρων είναι μια τεχνική προϋπόθεση για την επιτυχή συμμετοχή σε ένα παιχνίδι που όποιος χάσει απειλείται με ολική εξαφάνιση. Στο εξής, κανείς δεν μπορεί να παρακάμψει τους κανόνες που επιβάλλει η πολιτική επικοινωνία

Όλοι αυτές οι τάσεις και εξελίξεις οδηγούν στο φλέγον ζήτημα του «*πολιτικού χρήματος*». Είναι λίγο-πολύ σαφές, πλέον, σε όλους όσοι εμπλέκονται στο πολιτικό παιχνίδι, ότι το πολιτικό υποσύστημα απειλείται από μια διαρκή και αξεπέραστη κρίση των όρων αναπαραγωγής του. Η διαθεσιμότητα νέων εξωγενών πηγών χρηματοδότησης αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για έναν τελεσφόρο πολιτικό ανταγωνισμό, είτε πρόκειται για οργανωμένα κόμματα είτε για μέλη του πολιτικού προσωπικού.²¹ Αν το αυξανόμενο κόστος δεν καλύπτεται, οι πιθανότητες ανάπτυξης ανταγωνιστικών πολιτικών δραστηριο-

21. Θα πρέπει εδώ να υπογραμμισθεί ότι τον τελευταίο αιώνα σημειώθηκαν θεαματικές αλλαγές στους τρόπους στρατολόγησης του πολιτικού προσωπικού στις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες. Ακόμη και στα αστικά κόμματα, η πολιτική σταδιοδρομία είναι πλέον ανοιχτή σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Το αποτέλεσμα βέβαια είναι ότι πολλοί πολιτικοί βρίσκονται σε αντικειμενικά αδυναμία να χρηματοδοτήσουν με ίδιους πόρους την πολιτική φιλοδοξία τους. Όμως το «χάσμα δαπανών» δεν αφορά μια περιορισμένη μερίδα «ανερχόμενων» πολιτικών. Αντίθετα, έχει γίνει κυρίαρχο χαρακτηριστικό του συνολικού συστήματος πολιτικού ανταγωνισμού. Η εξωγενής χρηματοδότηση του ανταγωνιστικού πολιτικού παιγνίου δεν είναι η έκτακτη συνθήκη αλλά το δομικό συστατικό του.

τήτων ελαχιστοποιούνται. Έτσι, έστω και με τρόπο έμμεσο, οι μεγιστοποιητικοί κανόνες της αγοράς διεισδύουν στον εξιδανικευμένο στίβο της ανταγωνιστικής πολιτικής.

Οι επισημάνσεις αυτές αναφέρονται στη «ζήτηση» που αναπτύσσεται από ένα σχετικά κλειστό κοινωνικό υποσύστημα (και από τα αυτόκλτητα μέλη του), το οποίο αναζητά πρόσφορα μέσα για να διασφαλίσει την εσωτερική αναπαραγωγή του. Θα στραφούμε τώρα στην πλευρά της «προσφοράς». Και αυτό γιατί, σε μια κοινωνία της αγοράς, οι δαπάνες δεν μπορεί και δεν πρόκειται να καλυφθούν εθελοντικά, αν αυτή η κάλυψη δεν ανταποκρίνεται στα ιδιαίτερα συμφέροντα των πιθανών «χορηγών». Από την άποψη λοιπόν αυτής της προσφοράς, πρέπει να ληφθούν υπόψη τα εξής:

I. Ένα ολοένα μεγαλύτερο μέρος του συνόλου των κρατικών αποφάσεων συνίσταται στην επιλογή διαφόρων μορφών οικονομικών συναλλαγών που έχουν άμεση σχέση με συμφέροντα μεγάλων επιχειρήσεων. Οι ιδιωτικοποιήσεις, οι στρατιωτικές δαπάνες, τα δημόσια έργα και όλες οι κρατικές προμήθειες σε αγοραία αγαθά και υπηρεσίες υλοποιούνται μέσα από ένα περίπλοκο σύστημα διαρκών διαπραγματεύσεων με ιδιώτες προμηθευτές, βιομηχάνους και παντός είδους μεσάζοντες.²² Οι δραστηριότητες αυτές αντιπροσωπεύουν σημαντικό μερίδιο των κρατικών προϋπολογισμών. Και είναι σαφές ότι το μερίδιο αυτό αυξάνεται αντιστρόφως ανάλογα προς τη συρρίκνωση των δραστηριοτήτων που μπορούν ακόμη να οργανώνονται υπό την άμεση αιγίδα του κράτους.²³ Καθίσταται έτσι προφανές ότι ο σκληρός ανταγωνισμός για την εξασφάλιση συμβολαίων από το δημόσιο αποτελεί δομικό στοιχείο του συστήματος λήψης κρατικών αποφάσεων.

II. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι φυσικό οι μειοδοτικές προσφορές από ενδιαφερόμενες εθνικές ή διεθνείς επιχειρήσεις και επίδοξους αναδόχους να συνοδεύονται από προσφορές ανταλλαγμάτων ποικίλου είδους.²⁴ Στις συνθήκες αυτές, το πρόβλημα μιας διαρκώς ελλοχεύουσας «τάσης προς λειτουργική διαφθορά» που υποτίθεται ότι ενδημεί στις υπανάπτυκτες χώρες, έγινε

22. Σε αυτό ακριβώς το περιβάλλον άνθισε το αξιότιμο επάγγελμα του «λομπίστα».

23. Χαρακτηριστικά, αυτή είναι μία σημαντική παράπλευρη συνέπεια της πολιτικής των ιδιωτικοποιήσεων. Ενώ το απόλυτο μέγεθος των δημοσίων δαπανών δεν έχει ουσιαστικά μειωθεί, οι άλλοτε «δημοσίου ενδιαφέροντος» δραστηριότητες οργανώνονται με βάση αποφάσεις του κράτους που προσφέρουν επικερδείς (ενδεχομένως και λεόντειες) συμβάσεις, μονοπωλιακά προνόμια και επιχορηγήσεις στον ιδιωτικό τομέα.

24. Αυτό είναι εμφανέστερο στην περίπτωση των διακρατικών μειοδοτικών διαγωνισμών. Οι «μίξες» είναι πλέον εμμέσως αποδεκτές στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες όπου, κάτω από ορισμένες συνθήκες, μπορεί να είναι και αφορολόγητες.

χαρακτηριστικό γνώρισμα του συστήματος δημόσιας διοίκησης στις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες. Το «πολιτικό χρήμα» αποτελεί πλέον παγκόσμιο φλέγον ζήτημα. Σε πείσμα της αρχής της αμεροληψίας του δημοσίου, είναι αναπόφευκτο τα μεγάλα συμφέροντα να μπαίνουν στην αγορά των κρατικών συμβολαίων με τρόπους που τους επιτρέπουν να μεγιστοποιούν τις ευκαιρίες τους και τα κέρδη τους.

Ειρωνικά, λοιπόν, η συρρίκνωση των αρμοδιοτήτων του κράτους όχι μόνο δεν μείωσε τις εστίες της διαφθοράς αλλά τις διευρύνει. Όταν η υποκατάσταση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στο κράτος αναφέρεται σε αντικείμενα που αποφασίζονται ή χρηματοδοτούνται από τις δημόσιες αρχές, είναι προφανές ότι η συνάρθρωση των ιδιωτικών και των δημοσίων συμφερόντων εξελίσσεται σε δομική. Η λογική που διέπει τις πολλαπλασιαζόμενες «συμπράξεις δημόσιου-ιδιωτικού τομέα» είναι καταφανής: το κράτος φορολογεί, αποφασίζει, διαπραγματεύεται και χρηματοδοτεί ενώ οι ιδιώτες οργανώνουν και κερδοσκοπούν.

III. Οι σοβαρές διαστάσεις του προβλήματος σε όλο τον κόσμο φαίνονται στις επίπονες προσπάθειες αντιμετώπισής του. Δεν είναι τυχαίο ότι στις ΗΠΑ και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες εφαρμόζονται αυστηροί περιορισμοί στις «εκλογικές και πολιτικές δαπάνες» που αφορούν τόσο το όριο όσο και την προέλευση των διατιθέμενων πόρων. Η σχετικά νέα συνταγή της δημόσιας χρηματοδότησης όλων των κομμάτων που μετέχουν στις εκλογές, είναι μία μόνον από τις λύσεις που έχουν εξετασθεί. Ωστόσο, πολυάριθμες εμπειρικές μελέτες έχουν πειστικά δείξει ότι οι «επίσημα ελεγχόμενοι» χρηματοδοτικοί πόροι (δημόσιοι ή ιδιωτικοί) καλύπτουν μέρος μόνον του αυξανόμενου εκλογικού και πολιτικού κόστους. Η ικανότητα εξεύρεσης ιδίων πόρων για την κάλυψη των αδφάγων αναγκών της πολιτικής επικοινωνίας είναι ένα συγκριτικό πλεονέκτημα που κανείς δεν μπορεί εύκολα να αρνηθεί.

Το συμπέρασμα στο οποίο αναγκαστικά οδηγούμαστε είναι ότι οι δομικές ανάγκες αναπαραγωγής των πολιτικών υποσυστημάτων που είναι οργανωμένα σε ολιγοπωλιακά σχήματα ανταγωνισμού, εξαρτώνται ολοένα και περισσότερο από τη συνεχή εισροή μεγάλης κλίμακας χρηματικών εισφορών (κατά κανόνα υπόγειων και αδήλων). Στις περισσότερες περιπτώσεις, αυτή η εισροή πραγματοποιείται υπό την αιγίδα των μερίδων του μεγάλου κεφαλαίου που ενδιαφέρονται να εξασφαλίσουν κρατικά συμβόλαια. Και είναι προφανές πως όλο και πιο δύσκολα μπορεί να ανιχνεύονται οι διαδρομές αυτών των σκοτεινών διαδικασιών χρηματοδότησης: η «διαφάνεια» ποτέ δεν μπορεί να καταστήσει ορατά τα επιμελώς κρυμμένα κίνητρα αυτών των υπό-

γειων συναλλαγών. Είναι, μάλιστα, ακόμη πιο δύσκολο να ανακαλύψει κανείς εάν συγκεκριμένα πολιτικά πρόσωπα ή ομάδες ζητούν και «αποδέχονται» εισφορές από ιδιώτες. Και είναι σχεδόν αδύνατο να εξακριβωθεί κατά πόσον η αποδοχή τέτοιων εισφορών συνοδεύεται από ένα συγκεκριμένο «quid pro quo», με τη μορφή κυριολεκτικά «διεφθαρμένων» κρατικών αποφάσεων και ενεργειών. Τόσο μάλλον που ορισμένες από αυτές τις εισφορές λειτουργούν ως προκαταβολές έναντι προσδοκώμενων ωφελημάτων, τα οποία αναβάλλονται για ευθετότερο χρόνο.²⁵ Και υπ' αυτή την έννοια, οι εν λόγω εισφορές μπορεί να θεωρηθεί ότι λειτουργούν και ως ένα διαφορετικό είδος επένδυσης: μιας επένδυσης όχι στο (αμοιβαίο) κέρδος, αλλά στην «προσοδία» του.

Όμως, ως προς αυτό το σημείο της επιχειρηματολογίας, μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν έχει και τόση σημασία το εάν υπάρχει διαφθορά «εν τοις πράγμασι». Αυτό που ξεκάθαρα υπάρχει είναι η εμφάνιση μιας νέας μορφής δομικών συναρθρώσεων (ή «διαπλοκών») μεταξύ του πολιτικού προσωπικού και των μεγάλων οικονομικών συμφερόντων. Επιπλέον, θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η συνολική ροπή προς αυτή την εξ αντικειμένου συνέργεια έχει την τάση να αυτοενισχύεται. Η πασιφανής πλέον σύνδεση ανάμεσα στο κεφάλαιο και το δημοκρατικό-ανταγωνιστικό πολιτικό υποσύστημα (περιλαμβανομένων κομμάτων, πολιτικών μερίδων και προσώπων που αυτοπαρουσιάζονται ως ισχυροί υποψήφιοι για εκλογή στην πολιτική εξουσία) εντείνει την καθολική απογοήτευση σχετικά με την ηθική αυτονομία των κανόνων της ανταγωνιστικής δημοκρατίας. Η χρόνια εξάρτηση από ιδιωτικά κεφάλαια αποδυναμώνει ακόμη περισσότερο τη μαζική πολιτική δράση, γεγονός που με τη σειρά του εντείνει την ανάγκη των κομμάτων και του πολιτικού προσωπικού για αυξημένες εισροές πόρων από «χορηγούς» του ιδιωτικού τομέα. Θα έλεγε κανείς ότι η ουσία του δημοκρατικού ανταγωνισμού επεκτείνεται πλέον σ' έναν διαρκή διαγκωνισμό για την εξασφάλιση υπόγειου πολιτικού χρήματος.

25. Το ότι ένα πολιτικό πρόσωπο μπορεί να είναι μόνιμος ή περιστασιακός συνεργάτης μιας ιδιωτικής επιχείρησης δεν αποτελεί απόδειξη ότι είναι και διεφθαρμένο. Εξάλλου, δεν είναι απαραίτητο οι «χορηγοί» να ζητάνε ευνοϊκή μεταχείριση έναντι των οικονομικών εισφορών τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι στους συνεργάτες μιας επιχείρησης μπορεί να συγκαταλέγονται πρόσωπα από διάφορα κόμματα, εντός ή εκτός εξουσίας.

7. ΑΠΟ ΤΟΥΣ «ΔΗΜΟΣΙΟΥΣ» ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥΣ ΑΓΩΝΕΣ ΣΤΙΣ «ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ» ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ

Φαίνεται, λοιπόν, πως βρισκόμαστε μπροστά σε μια σημαντική αλλαγή των μορφών σύνδεσης ανάμεσα στα δύο αντικριστά πρότυπα συμπεριφοράς που επιβλήθηκαν από τον φιλελευθερισμό. Και απ' αυτήν ακριβώς την άποψη, θα ήταν ίσως χρήσιμο ο χωρισμός κράτους και κοινωνίας να εξετασθεί κάτω από μια ευρύτερη οπτική. Θα πρέπει εδώ να ληφθεί υπόψη ότι ο δημόσιος χώρος εμφανίζεται ως η βασική έγκυρη πηγή των μη-θρησκευτικών κανονιστικών «καθηκόντων» στις νεωτερικές κοινωνίες. Υπ' αυτή την έννοια, όμως, ο κανονιστικός ρόλος του κράτους βρίσκεται στους αντίποδες των «φυσικών» κανόνων συμπεριφοράς που βασίζονται στο αξίωμα περί του αυτό-κεντρου, συμπεροντούχου ορθολογικού ατόμου. Κατά συνέπεια, η πρακτικά αναπόφευκτη συνάρθρωση των κανόνων συμπεριφοράς που εμφορούνται από την αρχή της συλλογικότητας και εκείνων που επιλέγονται από το άτομο βρίσκεται υπό διαρκή κανονιστική ένταση. Ο κόσμος της φιλελεύθερης κοινωνίας είναι κυριολεκτικά αδιανόητος έξω από αυτή την εγγενή ηθική αντινομία.

Πράγματι, έστω και αν είναι υποχρεωμένα να συνυπάρχουν, να επικαλύπτονται και να διαπραγματεύονται μέσα σε εξαιρετικά περίπλοκα ιδεολογικά πλαίσια, τα ανθρωπολογικά πρότυπα ενός «*homo sociologicus*» εμφορούμενου από τη συλλογικότητα και ενός «*homo economicus*» ατομοκεντρικού, συμφεροντοκρατικού και αγοραία προσανατολισμένου αντιστοιχούν σε δύο διαμετρικώς αντίθετα παραδείγματα. Όμως, όλες οι πιθανές λύσεις γι' αυτήν την αντίθεση είναι προσωρινές και έωλες. Οι ψυχολογικοί μηχανισμοί που διέπουν τα εσωτερικευμένα ηθικά καθήκοντα (είτε θεωρηθούν «κατηγορικές προσταγές» είτε όχι) είναι και οφείλουν να είναι ριζικά διαφορετικοί από τους αντίστοιχους μηχανισμούς που ενεργοποιούνται μέσα από τις αξιωματικά «πρώτες» ατομικές εργαλειακές ορθολογικότητες. Παρά τις μονίμως ελλοχεύουσες εκλογικεύσεις, πρέπει να είναι προφανές ότι οι επιλογές «με βάση τους κανόνες» και οι επιλογές «με βάση τα αποτελέσματα»²⁶ βασίζουν το κύρος τους σε διαφορετικά συστήματα συμπεριφοράς και ηθικής. Η αξιωματικά τιθέμενη προτεραιότητα των «δικαιωμάτων» δεν είναι συμβατή με την ηθικά τιθέμενη προτεραιότητα των «καθηκόντων».

Αυτός είναι και ο λόγος που οι πρόσφατες εξελίξεις έχουν κατά πολύ συμβάλει σε μια νέα μορφή εσωτερικής συνάρθρωσης των δύο αυτών μοντέ-

26. Βλ. Jon Elster, *The Cement of Society. A Study of Social Order*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, σ. 100-101.

λων συμπεριφοράς. Η εσωτερίκευση της «δημόσιας εντιμότητας» ή «αρετής», ως της πεμπτουσίας ενός ηθικού δημόσιου καθήκοντος που πρέπει να υπηρετείται σε όλες τις περιπτώσεις και από όλους όσοι εμπλέκονται άμεσα ή έμμεσα στα κοινά, είναι ένα χαρακτηριστικό αλλά ταυτόχρονα αντιφατικό παράγωγο της φιλελεύθερης πολιτικής ιδεολογίας. Από αυτό το γενικό καθήκον δημιουργήθηκε ένα εξελισσόμενο αλλά και αυστηρό σύνολο ηθικών κανόνων, που αποσκοπούσε στο να διασφαλισθεί μια «άμεμπτη» αναπαραγωγή της κοινωνίας βασισμένη στην αμεροληψία και την ουδετερότητα του κράτους. Βεβαίως, η αντίφαση στην οποία αναφερόμαστε δεν απέληγε πάντοτε σε εκρηκτικές κανονιστικές δυσλειτουργίες. Στις περισσότερες κοινωνίες που κυριαρχούνταν από την ανερχόμενη φιλελεύθερη αστική τάξη, η δεσποζουσα αγοράία ηθική δεν εμπόδιζε τη γενική συμμόρφωση προς τους εσωτερικευμένους κανόνες του «δημοσίου ήθους».²⁷ Είναι έτσι αξιοσημείωτο ότι, ανεξαρτήτως νομικών κυρώσεων, η «διαφθορά» θεωρείτο ως η πιο ποταπή μορφή παρεκκλίνουσας πολιτικής συμπεριφοράς. Η συναλλακτική τιμιότητα στην αγορά και η ηθική ακεραιότητα στο κράτος εμφανίζονταν συμβατές και αλληλοενισχυόμενες.

Σε πλήρη αντίθεση προς αυτό το πλαίσιο, η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης συνέβαλε στη βαθμιαία αποδυνάμωση της συμβολικής άλω του εθνικού κράτους. Και είναι εύλογο να υποθεθεί ότι αυτό είχε ως συνέπεια να υποσκαφθεί το ηθικό κύρος των περισσότερων από τα περιοριστικά δημόσια καθήκοντα που επιβάλλονται από τη συλλογικότητα. Πράγματι, το νέο πάνδημο συλλογικό υποκείμενο που ενσαρκώθηκε σε ένα παραδοσιακά μυθοποιημένο έθνος-κράτος²⁸ φαίνεται πλέον να αμφισβητείται σε όλες τις ου-

27. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα αστικά κράτη της Βρετανίας και της Ολλανδίας, η δημόσια υπηρεσία έτεινε αρχικά να είναι απλήρωτη. Αυτό είναι γνώρισμα μιας ταξικής εξουσίας που ασκείται άμεσα από τους πλούσιους. Ταυτόχρονα, όμως, μας δείχνει την ιδεολογική σημασία της «δημόσιας υπηρεσίας» ως καθήκοντος. Παρόμοια φαινόμενα παρατηρούνται στην ελληνική πόλη, στα πλαίσια της γενικευμένης συμβολικής σημασίας του δημοσίου συμφέροντος.

28. Η ανάγκη να θεμελιωθεί το κοινωνικό συμβόλαιο σε μια μυθοποιημένη αρχή είχε ήδη υπογραμμιστεί από τον Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, ο οποίος κάνει λόγο για μια «πολιτική θρησκεία» (*Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, μτφρ.-επιμ.: Βασιλική Γρηγοροπούλου, Πόλις, Αθήνα 2004, Βιβλίο IV, κεφ. 8, σ. 202 κ.ε.). Αυτή ακριβώς είναι και η πρωταρχική ιδεολογική λειτουργία της εν δυνάμει μυθοποιητικής συνωνυμίας των εννοιών κοινωνία, έθνος, κράτος και πολιτεία, που φέρουν την ιστορικά ευθύνη να προάγουν το κοινό *Volkgeist*. Το χιτλερικό «Ένας Λαός, Ένα Κράτος, Ένας Αρχηγός» αναφέρεται σε μιαν οντότητα ή μια τάξη πραγμάτων που πρέπει να είναι υπεράνω αμφιβολιών και διαπραγματεύσεων (βλ. Roger Caillois, *L'Homme et le Sacré*, 1950, σ. 18).

σιώδεις προϋποθέσεις του. Η τυφλή αφοσίωση στην αιώνια ισχύ των εθνικών ιστορικών συλλογικοτήτων έχει κατά πολύ χάσει τη διεισδυτική της δύναμη. Σταδιακά, νέες οικουμενικές αξίες και νέες υπερεθνικές προτεραιότητες αποκρυσταλλώθηκαν εις βάρος των αποκλειστικών συλλογικών συμφερόντων του έθνους και, κατ' επέκταση, των ζηλότυπα περιφρουρούμενων συμβόλων του. Το ηθικό κύρος των δημοσίων καθηκόντων φαίνεται να έχει υπονομευθεί μαζί με τη συμβολική κατάλυση της πηγής τους.

Προφανώς, είναι αδύνατον να πραγματοποιηθεί εδώ το τεράστιο αυτό ζήτημα. Είναι όμως μάλλον ξεκάθαρο ότι η ιδέα της πολυπολιτισμικότητας, οι καθολικές συνέπειες μιας παγκόσμιας μαζικής κουλτούρας και η κατακλυστική διάδοση των νέων τεχνολογιών «στιγμιαίας επικοινωνίας» έχουν από κοινού συμβάλει στη διάβρωση της μυθικής δύναμης όλων των ιστορικών, εσωστρεφών και αμετάλλακτων Volkgeists. Αντί άλλου παραδείγματος, η πρόσφατη εμφάνιση του ζητήματος της «πολιτικής ανυπακοής» κατοπτρίζει σημαντικές μεταβολές στους τρόπους με τους οποίους αναπαρίστανται συλλογικά όλα τα καθήκοντα που επικεντρώνονται στο κράτος και εκπορεύονται από αυτό.²⁹ Η κοινωνική πρόσληψη της σύνδεσης ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα φαίνεται να αλλάζει άρδην. Στο συμβολικό επίπεδο, μια κλονισμένη επικρατειακή κυριαρχία εμφανίζεται να παραπαίει επισφαλώς μέσα σε μια ζελατινώδη αλλά και πανίσχυρη «παγκόσμια κοινωνία πολιτών» με την οποία ούτε νομιμοποιείται ούτε είναι νοητό να διαπραγματεύεται. Έτσι, στο νέο αυτό πλαίσιο, είναι αναπόφευκτο να εμφανίζονται νέες μορφές ατομικών στρατηγικών, σε πρακτικό και κανονιστικό επίπεδο. Στο εξής, μπορεί κανείς να δρα, να σκέφτεται, να μεγιστοποιεί, να κερδίζει, να κλείνει συμβόλαια ή ακόμη και να αποδέχεται διαιτησίες³⁰ χρησιμοποιώντας μέσα που ελάχιστη σχέση έχουν με τον μυθοποιημένο χαρακτήρα των παραδοσιακά θεσπι-

29. Ένα απλό παράδειγμα είναι αρκετό. Οι κοινωνικές παραστάσεις και αντιλήψεις σχετικά με το «καθήκον» όλων των πολιτών να συνεισφέρουν στα δημόσια έσοδα αποτελούν συνάρτηση διαφόρων παραγόντων. Με την έννοια αυτή, η ιδιωτική «φορο-αποφυγή» μπορεί σίγουρα να μην είναι και τόσο καταδικαστέα από τη στιγμή που γίνεται σε όλους φανερό ότι οι διεθνείς κεφαλαιούχοι απαλλάσσονται των φόρων και ότι οι εξωχώριοι «φορολογικοί παράδεισοι» όχι μόνον είναι ανεκτοί αλλά και ενθαρρύνονται από τη νέα διεθνή τάση. Είναι μάλλον οίγουρο ότι όποια υπολείμματα υπήρχαν ακόμη μίας εσωτερικευμένης πολιτικής ευθύνης για την ευσυνειδήτη καταβολή των φόρων, σήμερα πια έχουν εκλείψει. Η ισότητα ενώπιον του νόμου μπορεί επίσης να ιδωθεί και ως ισότητα μπροστά στο «δικαίωμα της φορο-αποφυγής».

30. Για τη θεμελιώδη σημασία των νέων μορφών «ιδιωτικής διαιτησίας», βλ. Σ. Σάσεν, *Χωρίς Έλεγχο; Η εθνική κυριαρχία, η μετανάστευση και η ιδιότητα του πολίτη την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.

ομένων πολιτικών εξουσιών. Πράγματι, οι νέοι διεθνοποιημένοι κεφαλαίου-χοι έχουν μια αυξανόμενη ικανότητα να επιλέγουν να καταστρατηγούν τους περισσότερους αν όχι όλους τους όρους του κρατοκεντρικού συναλλακτικού δικαίου. Στο εξής, και για όλους τους σημαντικούς παράγοντες της παγκόσμιας οικονομίας, ο «ιδιωτικός χώρος» μπορεί να εξιδανικεύεται ως ένα απεριόριστο, απαράκαμπτο και αναπαλλοτρίωτο πεδίο δράσης που διέπεται από τις παρορμήσεις και τους νόμους της «ανθρώπινης φύσης». Την ίδια στιγμή, ό,τι έχει απομείνει από τον «δημόσιο χώρο» εμφανίζεται κατακερματισμένο, στερημένο ουσίας και απαξιωμένο, άρα θεμελιωδώς ανυπόληπτο. Βαθμιαία, οι μηχανισμοί του κράτους αντιμετωπίζονται ως περαιτέρω θεσμοποιημένοι «κοινωνικοί στίβοι» για την ανεμπόδιστη επιδίωξη και τη γόνιμη προαγωγή των ιδιωτικών συμφερόντων.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, για μια διευρυνόμενη μερίδα των διεθνικών ή ενδοεθνικών οικονομικών παραγόντων, οι κερδοθηρικές και οι προσοδοθηρικές δραστηριότητες³¹ καθίστανται στρατηγικά και κατ' επέκταση κανονιστικά αδιαχώριστες. Όλο και περισσότερο, οι σφαίρες του δημοσίου αντιμετωπίζονται στην πράξη ως απλά συστήματα, όπου δυνάμεις, συμφέροντα και ενδιαφερόμενοι καλούνται να δρουν και να αλληλεπενεργούν ελεύθερα, χωρίς άλλους κανονιστικούς περιορισμούς. Υπ' αυτή την έννοια, το κράτος δεν θεωρείται ότι βρίσκεται σε μια σχέση εξωτερικότητας προς την αγορά, αλλά ότι αποτελεί οργανικό μέρος της.³² Έστω και αν η κανονιστική διάκριση κράτους

31. Οι «προσοδοθηρικές θεωρίες» αναπτύχθηκαν τη δεκαετία του 1960, στα πλαίσια ενός αυξανόμενου πολιτικού ενδιαφέροντος για την ελαχιστοποίηση του παρεμβατικού ρόλου του κράτους και τη βελτιστοποίηση του αγοραίου ανταγωνισμού σε κλειστές εθνικές κοινωνίες. Προφανώς όμως η παγκοσμιοποίηση άλλαξε τους κανόνες του προσοδοθηρικού παιχνιδιού. Μία από τις πιο εμφανείς αντινομίες του τρέχοντος κυρίαρχου λόγου είναι η στρατηγική συνύπαρξη των εγχώριων/αντι-προσοδοθηρικών και των διεθνών/προσοδοθηρικών αξιωμάτων.

32. Αν' αυτή την άποψη έχει σημασία να υπογραμμιστεί, ότι έχει μάλλον αλλάξει σημαντικά η ρητορική περί διαφθοράς και τρόπων καταπολέμησής της. Πράγματι, από τη δεκαετία του 1970, και πολύ περισσότερο τη δεκαετία του 1990, η διαφθορά δεν θεωρείται σύμπτωμα της πολιτικής υπανάπτυξης που μπορεί να θεραπευτεί με τον εκουγχρονισμό και την αποκατάσταση της ηθικής. Σε πλήρη αντίθεση με τέτοιου είδους κοινωνιολογικές και ιστορικές ερμηνείες, η πρόσφατη βιβλιογραφία κυριαρχείται από τη θεσμική ανάλυση των ορθολογικών κινήτρων συμπεριφοράς. Η οικονομική προσέγγιση του εγκλήματος εν γένει από τον Gary Becker και η επεξεργασία των αρχών της «προσοδοθηρίας» από τους Buchanan και Tullock, οδήγησαν στην ανάλυση της διαφθοράς με όρους μηχανισμών προσφοράς και ζήτησης μέσα σε μια αγορά επιρροής και εξουσίας που ανοίγεται από το κράτος και τη δημόσια διοίκηση. Σε αυτό το πλαίσιο, τα ιδεολογικά ζητήματα που τίθενται από τις αλλαγές στο κανονιστικό πεδίο, θεωρείται ότι στερούνται σημασίας. Η νομοταγής στάση και η ενάρετη συμπεριφορά θα

και κοινωνίας εξακολουθεί να έχει θεσμικό αντίκρισμα, και τα δύο θεωρούνται μέρη ενός ενιαίου πεδίου στα πλαίσια του οποίου τα συμφέροντα προάγονται και υλοποιούνται σύμφωνα με τους ίδιους ορθολογικούς κανόνες.

Μέσα στο νέο αυτό εξιδανικευμένο παγκόσμιο κοινωνικό σύστημα, είναι φυσικό εθνικοί πολιτικοί θεσμοί και κανόνες συμπεριφοράς να τείνουν συχνά να αντιμετωπίζονται περιφρονητικά ως ιστορικά οπισθοδρομικοί, τοπικιστικοί και, ως έναν βαθμό, αναλώσιμοι. Για τη μεγάλη πλειονότητα της αναδυόμενης διεθνικής αστικής τάξης –αλλά και για ένα διευρυνόμενο τμήμα διανοουμένων και ηγετών κοινής γνώμης που ευδοκμούν στη σκιά της– ο δημόσιος χώρος δεν θεωρείται πλέον ως απαραβίαστη και αναντικατάστατη εστία των «ιερών» συλλογικών ηθικών «ταμπού» που πρέπει να διακρίνονται αυστηρά από τον «βέβηλο» κόσμο των ιδιωτικών συμφερόντων και δραστηριοτήτων.³³ Ένας όλο και περισσότερο εξιδανικευόμενος παγκόσμιος ιδιωτικός χώρος προχωρά σταδιακά προς την περαιτέρω αυτονομία ή και «απελευθέρωσή» του από τους καταπιεστικούς ελέγχους της οποιασδήποτε δημόσιας αρχής.

Αυτή η αντικειμενική εξέλιξη δεν μπορεί παρά να έχει σοβαρές ιδεολογικές προεκτάσεις. Αν στο κεφάλαιο παρέχεται η ευχέρεια να ελίσσεται και να συσσωρεύεται πέρα και πάνω από κάθε δημόσιο, νομικό και κανονιστικό, περιορισμό, τότε το κύρος και η πειστικότητα της φιλελεύθερης ιδέας περί του σταθερού και απαρέγκλιτου διαχωρισμού κράτους και κοινωνίας πρέπει επίσης να θεωρηθεί ότι βρίσκονται υπό την αίρεση της εκάστοτε συγκυρίας. Από την άποψη αυτή, τα «δημόσια καθήκοντα», ακόμη και αν εξακολουθούν να έχουν την όποια τυπική ισχύ, δεν υπάρχουν για να υπηρετούνται αλλά για να «περιγράφονται».

Αυτή, όμως, δεν είναι η όλη εικόνα της κατάστασης. Όπως ήδη επισημάνθηκε, η εξασθένηση του κυρίαρχου εθνικού κράτους και η λογική αποσάθρωση της παραδοσιακής-φιλελεύθερης αντίληψης για μία συμμετρικά δυαδική αντίθεση μεταξύ «δημόσιου» και «ιδιωτικού» είναι σημάδια της προϊούσας συμβολικής φθοράς του πολιτικού. Ωστόσο, τα παρακάμζοντα κράτη

επιτευχθούν με την παροχή υψηλότερων μισθών, ενώ η παραβατικότητα θα αποθαρρυνθεί με την επιβολή αυστηρότερων κυρώσεων και τη συστηματική της παρακολούθηση. Το κλασικό έργο που εισήγαγε αυτή την προβληματική είναι το Rose Ackerman: *Corruption. A Study in Political Economy*, Academic Press, Νέα Υόρκη 1978.

33. Ο Ζίγκμουντ Φρόιντ επιμένει στη σημασία που έχει η κοινωνική διάκριση μεταξύ της απαγορευμένης και απειλητικής σφαίρας του ιερού και της «ελεύθερης», βέβηλης και μη-απαγορευμένης σφαίρας των εγκόσμιων δραστηριοτήτων (*Τοτέμ και Ταμπού*).

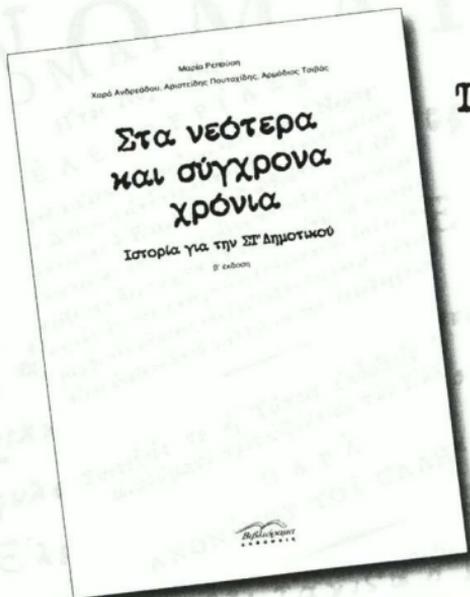
στην πραγματικότητα στερούνται ενός μικρού μόνον μέρους των λειτουργιών και των δυνατοτήτων τους στο πεδίο της οικονομίας. Και αυτό οδηγεί σε μία ακόμη αντινομία. Από τη μία πλευρά, και σε πλήρη αρμονία προς τις αρχές της νέας διεθνούς οικονομικής τάξης, οι κυρίαρχοι λόγοι είναι διαποτισμένοι από μια πλήρη και απόλυτη αντικρατική προκατάληψη. Η τρέχουσα θεματική σχετικά με την απελευθέρωση των αγορών, τις ιδιωτικοποιήσεις και την ελαχιστοποίηση του παρεμβατικού ρόλου του κράτους υπονοεί έναν συνολικότερο περιορισμό στην ευχέρεια άσκησης και στο εύρος αυτού του ρόλου. Από την άλλη πλευρά, όμως, είναι επίσης ενδιαφέρον να σημειωθεί, ότι ο πραγματικός ρόλος του κράτους στην επινομή του κοινωνικού πλεονάσματος δεν φαίνεται να έχει περιοριστεί σημαντικά. Σε πείσμα της κυρίαρχης ρητορικής, οι δημόσιες δαπάνες εξακολουθούν να αντιπροσωπεύουν σημαντικό μερίδιο του ΑΕΠ σε όλες τις χώρες, που συχνά μάλιστα αυξάνεται σταθερά, τόσο σε απόλυτα όσο και σε σχετικά μεγέθη. Στην πραγματικότητα, η συνολική αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων περνά μέσα από τον πολλαπλασιασμό των κάθε είδους κοινωνικών υπηρεσιών. Το κράτος δεν μπορεί παρά να εξακολουθεί να είναι ο σημαντικότερος αγοραστής (αλλά όχι πλέον παραγωγός) αγαθών και υπηρεσιών στην εσωτερική αγορά, ενώ η απασχόληση στον δημόσιο τομέα συνεχίζει να απορροφά σημαντικό μέρος του συνολικού εργατικού δυναμικού. Έτσι, η αντικρατική ρητορική υποχρεώνεται, όσο δυσάρεστο κι αν της είναι αυτό, να συνυπάρχει με τον σταθερά σημαντικό οικονομικό ρόλο του δημόσιου τομέα. Το κράτος εξακολουθεί να έχει την πολιτική ευθύνη για τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και την κάλυψη του αυξανόμενου κόστους που έχει η διατήρηση ενός ελάχιστου ορίου κοινωνικής ειρήνης. Η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, όσο κι αν οδηγεί στην απίσχναση της συμβολικής αυτονομίας της δημόσιας σφαίρας, δεν συνεπάγεται και δεν μπορεί να συνεπάγεται την πραγματική συρρίκνωση των οικονομικών λειτουργιών του κράτους.

Αυτή η κατάσταση όμως οδηγεί σε περαιτέρω ιδεολογικές περιπλοκές. Πράγματι, στον βαθμό που καταρρέει η παραδοσιακή εκλογίκευση του κράτους ως συμβολικά και οικονομικά ισχυρού, οι τρέχουσες συλλογικές παραστάσεις για το δημόσιο σύστημα παραμένουν σε μεγάλο βαθμό αντιφατικές. Παρά την κανονιστική υποβάθμιση του δημόσιου χώρου, ο ρόλος του στην κατανομή και ανακατανομή των πόρων πρέπει να συνεχιστεί. Έτσι, λοιπόν, σε αντίθεση με το υλικά περιορισμένο αλλά συμβολικά ακέραιο κράτος των προηγούμενων περιόδων, ο δημόσιος τομέας είναι σήμερα «ποσοτικά» ευρύς και, συγχρόνως, συμβολικά εύθραυστος. Η αυξανόμενη δυσκολία να υ-

πάρξει μια πειστική επιχειρηματολογία για την αναγκαιότητα και το ανυπόφερτο του δημόσιου καθήκοντος, συνυπάρχει με τον αναπόφευκτο πολλαπλασιασμό δικαιωμάτων και συμφερόντων που εκχωρούνται στον ιδιωτικό χώρο. Έτσι, όμως, γίνεται ολοένα και πιο δύσκολο να διαμορφωθεί μία εναργώς οροθετημένη πρόσληψη του συστήματος του δημόσιου χώρου. Οι συνεχιζόμενες οικονομικές λειτουργίες του διαχέονται σ' ένα πέρασος κανονιστικής απαξίας και αβεβαιότητας.

Αυτό μας βοηθά να εξηγήσουμε την εμφάνιση και επικράτηση των νέων πρακτικών και στρατηγικών συμπεριφοράς, όχι μόνο στον διεθνοποιημένο κόσμο του χρηματιστηριακού κεφαλαίου αλλά και στους κόλπους του κοινωνικού σώματος. Πράγματι, στον βαθμό που τα κυρίαρχα κανονιστικά συστήματα δεν είναι δυνατόν να περιοριστούν μέσα σε ευκρινώς περιγεγραμμένα επικρατειακά και συμβολικά όρια, είναι φυσικό, οι στάσεις απέναντι στην πιθανή χρήση των δημοσίων αξιωμάτων ως πηγών μεγιστοποίησης των ιδιωτικών κερδών ή των «καταστασιακών προσόδων» να τείνουν να διεισδύουν στο σύνολο της κοινωνίας. Μέσα σε τέτοια πλαίσια, είναι επίσης απόλυτα φυσικό οι σχέσεις των ιδιωτών με τον δημόσιο χώρο να αντιμετωπίζονται με βάση τις αντικειμενικές δυνατότητες που προσφέρουν για την εξασφάλιση και μεγιστοποίηση ατομικών ή ομαδικών ωφελημάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εσωτερίκευση του διαχωρισμού δημόσιου και ιδιωτικού χώρου τείνει να αντιμετωπίζεται κυρίως με λειτουργικούς και οργανωσιακούς όρους. Και στο πλαίσιο αυτό, είναι επόμενο να καθίστανται ανίσχυρες οι κανονιστικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο χώρων. Έτσι, οι κανόνες συμπεριφοράς στη δημόσια σφαίρα αρχίζουν να χάνουν τον αποκλειστικό-ειδοποιητικό χαρακτήρα τους και καλούνται να συμμορφώνονται ολοένα και περισσότερο προς τους κανόνες που διέπουν την ατομική-μεγιστοποιητική ορθολογική επιλογή. Ο λόγος της ιδιωτικοποίησης, που αρχικά περιοριζόταν στα πεδία της οικονομίας και της οργάνωσης, διεισδύει ταχύτατα στην ιδεολογική και την κανονιστική σφαίρα. Τώρα πια, η εξατομικευμένη εργαλειακή ορθολογικότητα φαίνεται να βασιλεύει παντού. Το επευφημούμενο τέλος των ιδεολογιών και των ουτοπιών φαίνεται πως έφερε και το «τέλος των εσωτερικευμένων καθηκόντων».

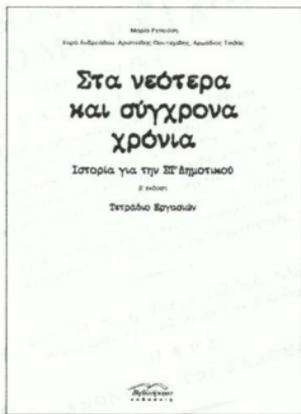
Μαρία Ρεπούση
Χαρά Ανδρεάδου, Αριστείδης Πουταχίδης, Αρμόδιος Τσιβάς

Το «απαγορευμένο βιβλίο»
της **Ιστορίας**
για την ΣΤ' Δημοτικού
β' έκδοση

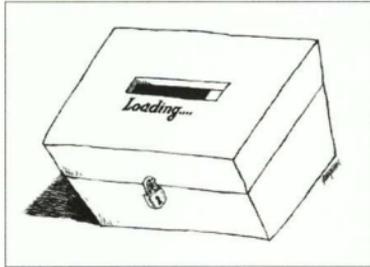
*Κυκλοφορεί από
τις εκδόσεις BIBLIORAMA*

*Ζητήστε το
στα βιβλιοπωλεία*

Αφιέρωμα

ΕΚΛΟΓΕΣ 2007

Πηγή: Μιχάλης Κουντούρης.

Τα κείμενα που δημοσιεύονται εδώ παρουσιάστηκαν σε μια πρώτη μορφή στην επιστημονική συνάντηση «Βουλευτικές Εκλογές 2007: Μεταβολές και Αδράνειες», που διοργάνωσε η ΕΕΠΕ στις 25-26 Ιανουαρίου 2008 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Οι ανακοινώσεις της Βασιλικής Γεωργιάδου και του Γιάννη Τσίρμπα έχουν δημοσιευθεί στο περιοδικό Επιστήμη και Κοινωνία (τχ. 19, 2008).

Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ: 1996-2007

Θόδωρος Χατζηπαντελής*

Στην εργασία αυτή περιγράφονται οι άξονες πολιτικού ανταγωνισμού στις βουλευτικές εκλογές του 1996, του 2000, του 2004 και του 2007. Με τη μέθοδο της ανάλυσης αντι-στοιχείων αναλύονται τα αποτελέσματα σε επίπεδο εκλογικής περιφέρειας για το σύνολο της χώρας. Η ανάλυση δείχνει ότι ο κύριος άξονας ανταγωνισμού για τις εκλογές του 2004 και του 2007 ήταν ο άξονας «μικρών-μεγάλων» κομμάτων σε αντίθεση με τις δύο προηγούμενες εκλογικές αναμετρήσεις, του 1996 και του 2000, οπότε ο κύριος άξονας αντιπαράθεσης ήταν ο άξονας «Αριστεράς-Δεξιάς». Το συμπέρασμα αυτό συνδέεται με τη θεματική αντιπαράθεση των κομμάτων στις πρόσφατες βουλευτικές εκλογές. Δίνονται επιπλέον και αποτελέσματα που αφορούν τη θέση των εκλογικών περιφερειών σε σχέση με τους άξονες αντιπαράθεσης για τις πρόσφατες βουλευτικές εκλογές του 2007.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ. ΤΙ ΑΡΑΓΕ ΕΓΙΝΕ;

Μετά τις εκλογές του 1993 που χαρακτηρίστηκαν από την επιστροφή του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία μετά την προκήρυξη πρόωρων εκλογών από τη Ν.Δ., σε κάθε εκλογική αναμέτρηση επανέρχεται στη δημόσια συζήτηση το ερώτημα αν έχει κλείσει ο μεταβατικός κύκλος που άνοιξε μετά τη Μεταπολίτευση του 1974. Ωστόσο, ο κύκλος αυτός δεν φαίνεται να κλείνει με τις εκλογές της 16/9/2007.¹ Η συγκριτική ανάλυση των αποτελεσμάτων των εκλογών δείχνει ότι διατηρείται το βάρος της ισορροπίας στο ισχύον διπολικό σύστη-

* Ο Θόδωρος Χατζηπαντελής είναι Καθηγητής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης.

1. Η παρατήρηση αυτή δεν πρέπει να αναγνωστεί σε συνδυασμό με ό,τι ακολούθησε, ιδιαίτερα όσον αφορά τις εξελίξεις στο ΠΑΣΟΚ με την εκλογή προέδρου του κόμματος στις 11/11/2007 και στην εκλογή του Α. Τσίπρα στον ΣΥΝ. Οι δημοσκοπήσεις της περιόδου μετά την 11η Νοεμβρίου 2007 δείχνουν ένα κομματικό τοπίο υπό αμφισβήτηση. Η εξέλιξη του φαινομένου αυτού θα αποτυπωθεί στις ερχόμενες εκλογές (ευρωπαϊκές του 2009, δημοτικές και νομαρχιακές του 2010).

μα Δεξιάς-Αριστεράς προς τον πόλο της Αριστεράς (51,3% το 2007 από 51,5% το 2004) σε σχέση με τον πόλο της Δεξιάς (47,4% από 47,6%). Στο εσωτερικό κάθε πόλου, όμως, η ισορροπία αυτή αλλάζει.²

Στον πόλο της Δεξιάς, η ισορροπία γίνεται 41,8 (Ν.Δ.) προς 4,6 (3,8 ΛΑΟΣ και 0,8 Δημοκρατική Αναγέννηση) από 45,4 (Ν.Δ.) προς 2,2 (ΛΑΟΣ) και στον πόλο της Αριστεράς γίνεται 38,1 (ΠΑΣΟΚ) προς 13,2 (ΣΥΡΙΖΑ & ΚΚΕ) από 40,5 (ΠΑΣΟΚ) προς 11,0 (ΣΥΡΙΖΑ, ΚΚΕ, ΔΗΚΚΙ). Αυτή η παρατήρηση έχει ιδιαίτερη αξία προκειμένου να καταστεί κατανοητό ότι με τις εκλογές διατηρήθηκε η υπάρχουσα σχέση μεταξύ Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ με σχετικά ισορροπη ανακατανομή των δυνάμεων εσωτερικά σε κάθε πόλο.

Η συγκριτική παρατήρηση των αποτελεσμάτων μπορεί να οδηγήσει στην παραδοχή ότι η μείωση κατά 3,6% της Ν.Δ. οδήγησε σε αύξηση κατά 1,6% του ΛΑΟΣ, σε μετακίνηση κατά 0,8% προς τη Δημοκρατική Αναγέννηση και άλλες κατευθύνσεις. Αντίστοιχα, η μείωση κατά 2,4% του ΠΑΣΟΚ μπορεί να αναγνωστεί ως μετακίνηση προς ΚΚΕ και ΣΥΡΙΖΑ που φαίνονται να απορροφούν και το ΔΗΚΚΙ. Αυτό δεν αρκεί για να περιγραφούν οι μετακινήσεις μεταξύ κομμάτων σε διαδοχικές βουλευτικές εκλογές. Μια εκτίμηση μπορεί να προκύψει από τις δημοσκοπήσεις εξόδου των εκλογών όπου εκτιμάται η συσπείρωση της Ν.Δ. σε 86%, του ΠΑΣΟΚ σε 87% και του ΣΥΡΙΖΑ σε 65%.³ Για τη δημιουργία του πίνακα μετακινήσεων (Πίνακας 1) μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τη μέθοδο της «οικολογικής ανάλυσης» που έχει εισάγει ο Gary King. Η ανάλυση με βάση τη μέθοδο αυτή για τις πρόσφατες εκλογές δίνει τα εξής αποτελέσματα:

Στον Πίνακα 1 δίνονται οι μετακινήσεις από Ν.Δ., ΠΑΣΟΚ και Άλλα των εκλογών του 2004 προς Ν.Δ., ΠΑΣΟΚ και Άλλα στις εκλογές του 2007. Τα στοιχεία του πίνακα σε κάθε κελί δίνουν τη μετακίνηση από γραμμή σε στήλη με το ποσοστό κάθε γραμμής να αθροίζει σε 100%. Ο πίνακας παρατίθεται για να τεκμηριωθεί ότι παρατηρούμε ένα σταθεροποιημένο κομματικό σύστημα, αφού τα στοιχεία στην κύρια διαγώνιο (κυρίως για τη Ν.Δ. και το ΠΑΣΟΚ) είναι κοντά στο 90%.⁴

2. Ήδη στις νομαρχιακές εκλογές του 2006 οι δυνάμεις που υποστηρίζονταν από τη Ν.Δ. συγκέντρωσαν ποσοστό ψήφων περίπου 42% και οι δυνάμεις που υποστηρίζονταν από το ΠΑΣΟΚ ποσοστό περίπου 38,5%. Αν και είναι επικίνδυνο να μεταφέρονται στις βουλευτικές εκλογές οι συσχετισμοί από άλλες αναμετρήσεις, αποτελούσαν ένδειξη για τη διαμόρφωση των τότε συσχετισμών σε επίπεδο κομμάτων.

3. Τα Νέα, 17/9/2007.

4. Για αναλυτικές πληροφορίες σχετικά με τη μέθοδο αυτή, βλ. G. King, *A Solution to the*

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Μετακινήσεις 2004-2007: ανάλυση με βάση το μοντέλο του G. King

	Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ	Άλλο
Ν.Δ. (2004)	90,5	2,0	7,5
ΠΑΣΟΚ (2004)	0,7	90,4	8,9
Άλλο (2004)	2,9	8,0	89,1

Με τη χρήση μιας αναλυτικής μεθόδου εκτίμησης του πίνακα μετακινήσεων⁵ προκύπτουν τα ακόλουθα αποτελέσματα (Πίνακας 2) για τις εκλογές του 2004 και του 2007. Επισημαίνεται ότι πρόκειται για εκτιμήσεις, δηλαδή τιμές που κυμαίνονται ανάμεσα σε όρια και όχι για ακριβείς τιμές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Αναλυτικός πίνακας μετακινήσεων
(γραμμές 2004, στίλβες 2007)

	Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ	ΣΥΡΙΖΑ	ΛΑΟΣ	ΑΛΛΟ	ΑΚ-ΛΕ	Άθροισμα γραμμής
Ν.Δ.	90,1%	0,8%	1,5%	1,0%	1,4%	1,1%	3,7%	99,5%
ΠΑΣΟΚ	0,5%	92,0%	2,2%	2,9%	0,4%	0,7%	1,1%	99,7%
ΚΚΕ	0,2%	0,2%	97,7%	0,5%	0,0%	0,0%	0,0%	98,6%
ΣΥΡΙΖΑ	1,8%	0,4%	5,9%	82,8%	0,3%	3,5%	0,9%	95,5%
ΛΑΟΣ	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	99,5%	0,0%	0,0%	99,5%
ΔΗΚΚΙ	0,9%	0,9%	3,7%	6,2%	1,2%	80,2%	0,1%	93,1%
Άλλο	0,0%	0,9%	12,3%	3,5%	40,6%	24,0%	0,0%	81,3%
ΑΚ-ΛΕ	11,8%	6,0%	15,6%	13,7%	10,2%	14,2%	21,5%	93,0%

Ecological Inference Problem: Reconstructing Individual Behavior from Aggregate Data, Princeton University Press, 1997' για εφαρμογές της μεθόδου, βλ. Θ. Χατζηπαντελής - Ε. Τοακρίδου, «Η γεωγραφία των εκλογικών μετακινήσεων: 1996-2000», *Τετράδια Ανάλυσης Δεδομένων* 2, 2002, σ. 15-29, και Θ. Χατζηπαντελής - Ι. Ανδρεάδης, «Οι μετακινήσεις των ψηφοφόρων προς την Ένωση Κέντρου στις βουλευτικές εκλογές του 1963 και του 1964», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 29, 2007, σ. 90-111.

5. Η μέθοδος περιγράφεται στο I. Andreadis - Th. Chadjipadelis, «Voter transition estimation in multiparty systems», 25th Annual Summer Conference of the Society for Political Methodology, Ann Arbor, Michigan, 2008.

Ανάλυση αντιστοιχιών⁶

Για την ανάλυση των εκλογικών αποτελεσμάτων χρησιμοποιείται στη συνέχεια η μέθοδος της ανάλυσης αντιστοιχιών, η οποία ανήκει στην ευρύτερη οικογένεια των μεθόδων παραγοντικής ανάλυσης. Κατά αυτήν, ο πίνακας δεδομένων που έχει ως γραμμές τις εκλογικές περιφέρειες, ως στήλες τις στάσεις στις εκλογές και στοιχεία τις ψήφους που πήρε στην i περιφέρεια το j κόμμα, αναλύεται ώστε να προκύψουν ομάδες γραμμών (δηλαδή, εκλογικών περιφερειών) και ομάδες στήλων (δηλαδή, κομμάτων) οι οποίες ορίζουν άξονες ανάλυσης, δηλαδή καινούριες μεταβλητές, γραμμικούς συνδυασμούς των αρχικών μεταβλητών. Η συμμετοχή κάθε μεταβλητής σε κάθε άξονα δίνει τη βαρύτητα στον σχηματισμό της ενώ η θέση της, η συντεταγμένη της στον άξονα, την τοποθετεί σε σχετική αντιπαράθεση με τις άλλες που μετέχουν στον σχηματισμό του. Για κάθε άξονα οι ομάδες μεταβλητών που βρίσκονται σε αντίθετη θέση (συμβατικά στις αρνητικές και στις θετικές συντεταγμένες) ορίζουν την αντιπαράθεση, ενώ αυτές που ανήκουν στην ίδια ομάδα ορίζουν τη δομή αυτής της ομάδας. Τα αντίστοιχα ισχύουν για τις γραμμές (περιπτώσεις).⁷

Στη συνέχεια δίνονται τα αποτελέσματα για κάθε μία από τις εκλογικές αναμετρήσεις σε αντίστροφη χρονολογική σειρά.

6. Η μέθοδος έχει εισαχθεί από τον γάλλο μαθηματικό Benzecri. Βλ. σχετικά J.-P. Benzecri *Correspondence Analysis Handbook*, M. Dekker, Νέα Υόρκη 1992.

7. Για να γίνει αντιληπτή η ερμηνευτική αξία των σχηματιζόμενων αξόνων, ας φανταστούμε δύο καταστάσεις. Κάθε κόμμα έχει πάρει το ίδιο ακριβώς ποσοστό σε κάθε εκλογική περιφέρεια. Αν στις εκλογές μετείχαν πέντε κόμματα, καθένα έχει πάρει 20% σε κάθε εκλογική περιφέρεια. Τότε δεν υπάρχει καμία διαφοροποίηση (αντιπαράθεση των κομμάτων) είτε σε επίπεδο περιφερειών (γεωγραφικά) είτε σε επίπεδο εκλογικής δύναμης. Αν το ποσοστό κάθε κόμματος είναι ίδιο σε κάθε εκλογική περιφέρεια, αλλά διαφορετικά μεταξύ τους, δεν υπάρχει γεωγραφική αντιπαράθεση. Ο συνδυασμός διαφορετικών ποσοστών για τα κόμματα σε κάθε εκλογική περιφέρεια οδηγεί στην εξαγωγή αξόνων που ερμηνεύουν γεωγραφικές (δηλαδή στο επίπεδο των εκλογικών περιφερειών) αντιπαράθεσεις. Η ομαδοποίηση των εκλογικών περιφερειών οδηγεί στην αποκάλυψη αντιθέσεων (π.χ., μεταξύ αστικών-ημιστικών περιοχών, μεταξύ κέντρου-περιφέρειας). Η ομαδοποίηση των κομμάτων οδηγεί στην εξαγωγή αξόνων που ερμηνεύουν πολιτικές αντιπαράθεσεις μεταξύ τους. Κεντρικά ερωτήματα είναι η αντιπαράθεση «Δεξιάς-Αριστεράς», η αντιπαράθεση «μικρών-μεγάλων» με την έννοια κομμάτων εξουσίας σε αντιπαράθεση με κόμματα που τοποθετούνται εκτός του ερωτήματος της διακυβέρνησης και η αντιπαράθεση σχετικά με τα οργανωτικά χαρακτηριστικά που εκφράζουν τη δυνατότητα λειτουργίας ενός κόμματος ως δικτύου παράλληλης πληροφόρησης.

2. ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 2007

Οι άξονες του ανταγωνισμού

Η ανάλυση των εκλογικών αποτελεσμάτων αναδεικνύει τρεις άξονες ανταγωνισμού. Ο πρώτος αναφέρεται στην αντίθεση μεγάλων-μικρών κομμάτων, ο δεύτερος στην τοποθέτηση των κομμάτων στον άξονα Δεξιά-Αριστερά και ο τρίτος στα οργανωτικά χαρακτηριστικά. Οι άξονες αυτοί ερμηνεύουν σχεδόν το 95% του ανταγωνισμού.

Ο πρώτος παρουσιάζεται ιδιαίτερα ενισχυμένος σε αυτές τις εκλογές (η συμμετοχή του είναι 67%) και εκφράζει κυρίως τη θέση των πολιτών στο ερώτημα της διακυβέρνησης. Στον σχηματισμό του μετέχουν η Ν.Δ., το ΠΑΣΟΚ, το ΚΚΕ, ο ΣΥΡΙΖΑ και ο ΛΑΟΣ. Η αντίθεση που ορίζει είναι μεταξύ Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ με ΣΥΡΙΖΑ, ΚΚΕ και ΛΑΟΣ. Κατά σειρά, η συμμετοχή των κομμάτων στον άξονα είναι 39% για το ΚΚΕ, 31% για τον ΣΥΡΙΖΑ, 12,6% για τον ΛΑΟΣ, 9,1% για τη Ν.Δ. και 8,2% για το ΠΑΣΟΚ. Σημαντικό είναι επίσης το μέγεθος που αναφέρεται στην ποσοστιαία συμμετοχή του άξονα στην ερμηνεία κάθε μεταβλητής. Το ποσοστό αυτό εκφράζει το μέρος κάθε μεταβλητής που εξηγείται αν βασιστούμε μόνο σε αυτόν τον άξονα για την ανάλυσή μας. Τα ποσοστά αυτά είναι 86,8% για το ΚΚΕ, 83,8% για τον ΣΥΡΙΖΑ, 60,7% για τον ΛΑΟΣ, 40,6% για τη Ν.Δ. και 35,1% για το ΠΑΣΟΚ. Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, ΚΚΕ, ΣΥΡΙΖΑ και ΛΑΟΣ τοποθετούνται κυρίως σε αυτόν τον άξονα. Η αντίθεση αυτή εκφράζει τη θέση των μικρότερων κομμάτων τα οποία προσπαθούν να πείσουν το εκλογικό σώμα ότι τα δύο μεγαλύτερα κόμματα ταυτίζονται ως προς το θέμα της διακυβέρνησης. Σε σχέση με τις εκλογικές περιφέρειες, η αντίθεση αυτή εκφράστηκε εντονότερα στις δύο περιφέρειες της Αθήνας και στις δύο του Πειραιά.

Η αναλογία δυνάμεων μεταξύ Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ στο ζήτημα της διακυβέρνησης παρέμεινε ίδια με ταυτόχρονη αποδοκιμασία των δύο κομμάτων εξουσίας που επέφερε μείωση κατά 3,53% της Ν.Δ. και κατά 2,45% του ΠΑΣΟΚ. Αυτό οφείλεται κυρίως στην αίσθηση ότι τα δύο κόμματα καλύπτουν έναν κοινό χώρο στο ζήτημα της διακυβέρνησης πράγμα που τα οδηγεί και σε θέση ταύτισης στον άξονα Δεξιάς-Αριστεράς. Το άμεσο αποτέλεσμα είναι ότι το 6% του εκλογικού σώματος κινήθηκε στα άκρα της κλίμακας.

Η αντιπαράθεση κατά τον δεύτερο άξονα (Δεξιά-Αριστερά) ερμηνεύει σήμερα το 21%. Στον άξονα αυτό μετέχουν ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ. και ΛΑΟΣ. Είναι εντυπωσιακό ότι δεν μετέχουν ο ΣΥΡΙΖΑ και το ΚΚΕ, που επέλεξαν να τοποθε-

τίσουν την κύρια αντιπαράθεσή τους στο θέμα της διακυβέρνησης.⁸ Η συμμετοχή των κομμάτων στον άξονα αυτόν είναι 48,9% για το ΠΑΣΟΚ, 42,5% για τη Ν.Δ., 7,1% για τον ΛΑΟΣ, 1,1% για τον ΣΥΡΙΖΑ και 0,4% για το ΚΚΕ. Η ποσοστιαία συμμετοχή του άξονα σε κάθε κόμμα είναι 63,8% για το ΠΑΣΟΚ, 57,7% για τη Ν.Δ., 10,4% για τον ΛΑΟΣ, 0,9% για τον ΣΥΡΙΖΑ και 0,3% για το ΚΚΕ. Κατά αυτόν, το ΠΑΣΟΚ βρίσκεται σε αντίθεση με τη Ν.Δ. και τον ΛΑΟΣ.

Ο τρίτος άξονας, με βαρύτητα 8%, αναφέρεται κυρίως στις αντιθέσεις των μικρών κομμάτων (ΚΚΕ σε αντιπαράθεση με ΣΥΡΙΖΑ και ΛΑΟΣ) και δείχνει τον βαθμό κατά τον οποίο η καταγραφή των δυνάμεων τους εκφράζεται ομοιογενώς. Αναφέρεται κυρίως στη λειτουργία τους ως συγκροτημένα αυτόνομα δίκτυα πληροφόρησης.

Η τοποθέτηση των μεταβλητών (κομμάτων) στο παραγοντικό επίπεδο που σχηματίζεται από τον πρώτο και δεύτερο άξονα (Σχήμα 1) οδηγεί στον σχηματισμό τεσσάρων ομάδων στα τεταρτημόρια που ορίζονται. Η Ν.Δ. τοποθετείται στο άνω αριστερό τεταρτημόριο, το ΠΑΣΟΚ στο κάτω αριστερό, ο ΛΑΟΣ στο άνω δεξιό, και ΚΚΕ και ΣΥΡΙΖΑ στο κάτω δεξιό τεταρτημόριο. Έτσι ορίζονται τέσσερις διακριτές ομάδες.

Η εκλογική αντιπαράθεση

Αν θελήσουμε να περιγράψουμε με όρους πολιτικού ανταγωνισμού το παραπάνω αποτέλεσμα, διαπιστώνουμε ότι την εκλογική πολιτική των κομμάτων

8. Άλλωστε, στις προεκλογικές θέσεις του ΚΚΕ και του ΣΥΡΙΖΑ εκφράζεται με σαφήνεια η προσπάθειά τους να τοποθετηθούν αντιθετικά στο ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ. καλώντας τον πολίτη να θεωρήσει ότι πρόκειται για ταυτόσημα κόμματα που ενδιαφέρονται απλά για την εναλλαγή στην εξουσία χωρίς να διαφέρουν στο επίπεδο άσκησης πολιτικής. Η γραμματέας του ΚΚΕ, Α. Παπαρήγα, αναφέρει στην τελική προεκλογική συγκέντρωση του κόμματός της στο Πεδίο του Άρεως (12/9/2007): «Στα είκοσι χρόνια άλλαξαν οι κυβερνήσεις, η καινούργια όχι μόνο δεν καταργούσε τους νόμους της προηγούμενης, αλλά πατούσε πάνω ο' αυτούς και τους έκανε χειρότερους. Ας μας πει η Ν.Δ. ποιον αντιλαϊκό νόμο του ΠΑΣΟΚ κατάργησε, ας μας πει το ΠΑΣΟΚ ποιον αντιλαϊκό νόμο της Ν.Δ. θα καταργήσει. Ας μας αναφέρουν ένα μέτρο που έπληξε το μεγάλο κεφάλαιο, τα μονοπωλιακά συγκροτήματα». Στη διακήρυξη του ΣΥΝ για τις εκλογές του 2007 αναφέρεται: «Σε αυτές τις εκλογές, το σύστημα εξουσίας των δύο μεγάλων κομμάτων πρέπει να αποδοκιμαστεί. Η Νέα Δημοκρατία και το ΠΑΣΟΚ εναλλάσσονται στην κυβέρνηση χωρίς να αλλάζει τίποτα. Γνωρίζουμε πως δεν είναι ίδιοι, αλλά επίσης γνωρίζουμε πως και οι δύο ευθύνονται για το σημερινό αδιέξοδο. Οι κοινωνικές ανισότητες, η αδικία, η αρπαγή του δημόσιου πλούτου, η διαπλοκή με τους μεγαλοεργολάβους και τους μεγαλοεκδότες, η καταστροφή του περιβάλλοντος, η ανάπτυξη για τους λίγους, τα πελατειακά δίκτυα, εί-ναι ο κανόνας τα τελευταία είκοσι χρόνια».

καθορίζουν δύο κύριοι θεματικοί άξονες. Ο πρώτος αναφέρεται στη διατύπωση ιδεολογικών αρχών –κάθε κόμμα προσφέρει μια κεντρική πολιτική πρόταση για την προοπτική της κοινωνίας. Ο δεύτερος αφορά προτάσεις για τη διαχείριση και τη διεύθυνση του κράτους. Η διαχείριση είναι θέμα άσκησης πολιτικής μέσω συστήματος προτεραιοτήτων και του βάρους που δίνει ένα κόμμα στη λύση ερωτημάτων πόλωσης. Σημαντικά ερωτήματα πόλωσης είναι πώς θα παράγονται και θα διανέμονται τα κοινωνικά αγαθά, ποιο θα είναι το εύρος του ρυθμιστικού ρόλου του κράτους στον έλεγχο της οικονομίας, πώς θα δομηθεί και θα λειτουργεί το κράτος, ποιο θα είναι το βάρος και τα χαρακτηριστικά των θεσμών συμμετοχής του πολίτη. Και οι απαντήσεις που δίνουν τα κόμματα στα παραπάνω ερωτήματα θεωρούνται σημαντικές.⁹

Το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές αυτές φαίνεται να απέτυχε να θέσει τους ιδεολογικούς όρους της κομματικής διαμάχης υπερεκτιμώντας τη σημασία διαχειριστικών αντιπαράθεσεων. Παρέμεινε σε τέτοιου τύπου διαμάχη με τη Ν.Δ. διεκδικώντας, μαζί με τη Νέα Δημοκρατία, έναν ενδιάμεσο χώρο (πολιτών) που δίνει ιδιαίτερη σημασία στην εφαρμοσμένη πολιτική. Η στροφή στην προσοχή άσκησης διαχειριστικών πολιτικών απέσυρε το ΠΑΣΟΚ από τον χώρο (πολιτών) που διεκδικείται στο επίπεδο του οράματος και της πρότασης για την κοινωνική οργάνωση από τον ΣΥΡΙΖΑ και από το ΚΚΕ.

Η Ν.Δ., από την πλευρά της, παρέμεινε σε μια διαχειριστικού τύπου διαμάχη με το ΠΑΣΟΚ στον ίδιο ενδιάμεσο χώρο διαχειριστικών πολιτικών αφήνοντας κενό τον χώρο διαμάχης στο επίπεδο του οράματος και της πρότασης για την κοινωνική οργάνωση που διεκδικείται από τον ΛΑΟΣ. Από την πλευρά της, κέρδισε στον χώρο της διαχείρισης και έχασε στον χώρο των ιδεών. Αυτό μπορεί να αποδειχθεί κρίσιμο για το μέλλον, ήταν όμως αρκετό προς το παρόν.

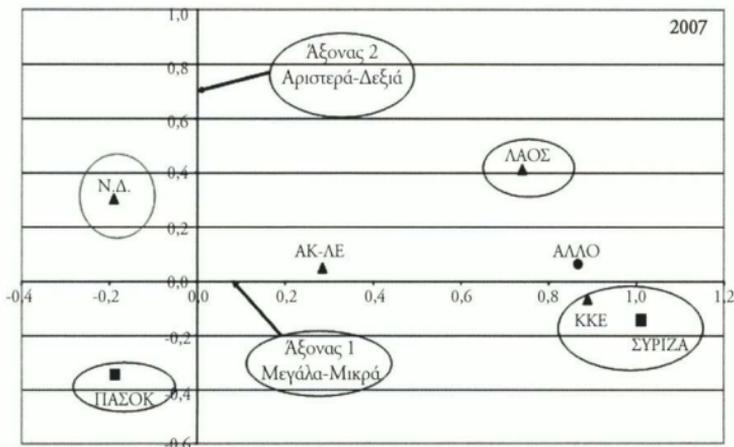
Οι εκλογικές περιφέρειες

Η ανάλυση των εκλογικών αποτελεσμάτων βάσει της ψήφου κατά εκλογική περιφέρεια αποκαλύπτει ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά. Οι δύο εκλογικές

9. Σχετικό είναι το άρθρο του Stefano Bartolini, «Electoral and Party Competition: Analytical Dimensions and Empirical Problems», στο R. Gunther- J.R. Montero - J.J. Linz (επιμ.), *Political Parties. Old Concepts and New Challenges*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002, σ. 84-110. Ο Bartolini θέτει το ερώτημα της δομής του ανταγωνισμού μεταξύ των κομμάτων. Επίσης, στο T. Quinn, *Modernising the Labour Party*, Palgrave 2004, σ. 20-44, ο συγγραφέας αναφέρεται στα κίνητρα συμμετοχής σε ένα κόμμα και στα κίνητρα των κομμάτων για τη συμμετοχή τους στον ανταγωνισμό.

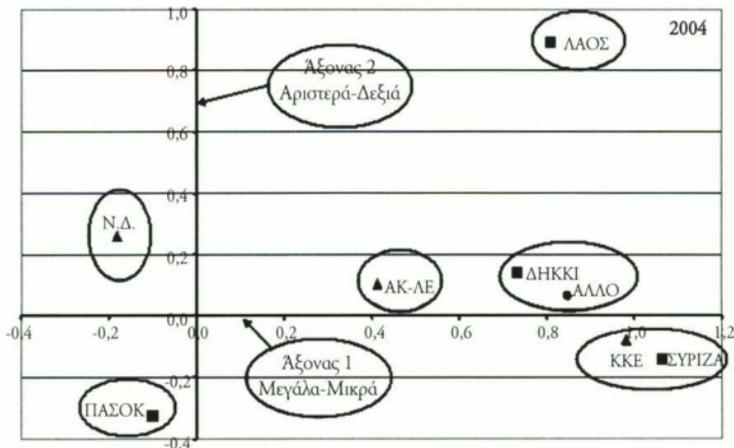
ΣΧΗΜΑ 1

Το παραγοντικό επίπεδο που ορίζεται από τους δύο κύριους άξονες
(εκλογές 2007)

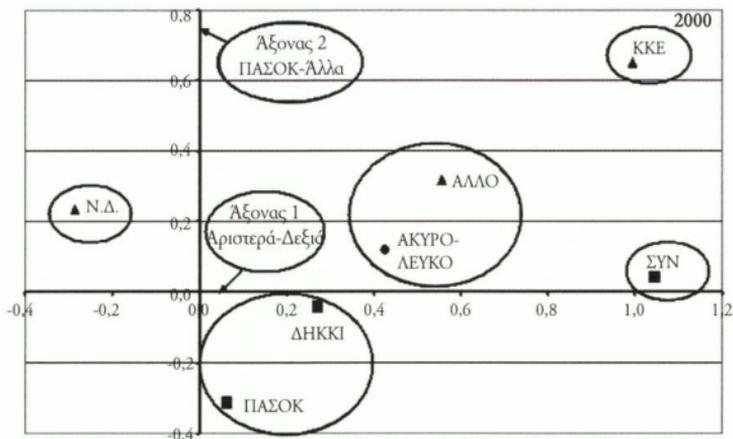
ΣΧΗΜΑ 2

Το παραγοντικό επίπεδο που ορίζεται από τους δύο κύριους άξονες
(εκλογές 2004)

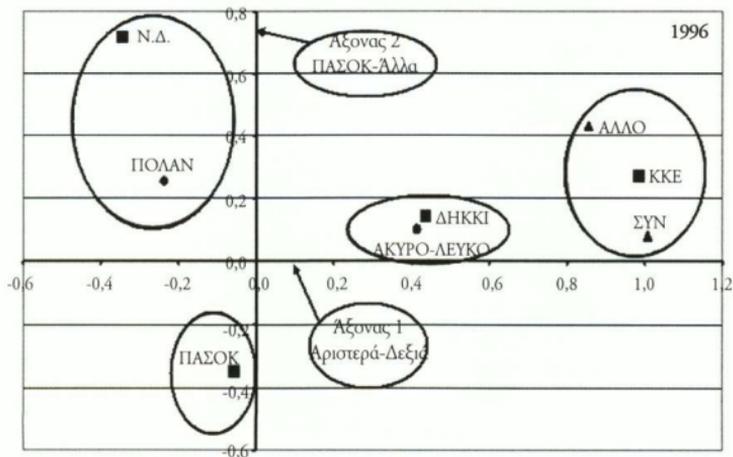
ΣΧΗΜΑ 3

Το παραγοντικό επίπεδο που ορίζεται από τους δύο κύριους άξονες
(εκλογές 2000)

ΣΧΗΜΑ 4

Το παραγοντικό επίπεδο που ορίζεται από τους δύο κύριους άξονες
(εκλογές 1996)

περιφέρειες της Αθήνας, οι δύο του Πειραιά, η Μεσσηνία, η Σάμος, η Κέρκυρα και η Χίος είναι εκείνες στις οποίες παρατηρείται η μεγαλύτερη σχετική μείωση ποσοστών του ΠΑΣΟΚ. Αντίστοιχα, η μεγαλύτερη μείωση ποσοστών της Ν.Δ. παρατηρείται στις δύο εκλογικές περιφέρειες της Αθήνας, στις δύο του Πειραιά, στην Ξάνθη, στη Ζάκυνθο, στην Ευρυτανία, στις δύο εκλογικές περιφέρειες της Θεσσαλονίκης και στη Χαλκιδική.

Για το ΠΑΣΟΚ, η μείωση στη Μεσσηνία, στη Σάμο, στην Κέρκυρα και στη Χίο οφείλονται κυρίως σε τοπικούς συγκυριακούς λόγους. Αντίστοιχα, για τη Ν.Δ., η μείωση στην Ξάνθη, στη Ζάκυνθο και στην Ευρυτανία οφείλονται σε τοπικούς λόγους ενώ η μείωση στη Θεσσαλονίκη και στη Χαλκιδική οφείλεται στην ισχυρή παρουσία της Δημοκρατικής Αναγέννησης. Οι τέσσερις περιφέρειες οι οποίες παρουσιάζουν ίδια χαρακτηριστικά και για το ΠΑΣΟΚ και για τη Ν.Δ. είναι οι περιφέρειες της Αθήνας και του Πειραιά. Εκεί ο ανταγωνισμός εξελίσσεται κυρίως στο επίπεδο της κεντρικής πολιτικής σκηνής, μέσω των γενικών δικτύων πληροφόρησης (κυρίως της τηλεόρασης) με μειωμένο τον ρόλο των προσώπων στον πολιτικό ανταγωνισμό.

3. ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 2004

Οι άξονες του ανταγωνισμού

Όπως παραπάνω, και για τις εκλογές του 2004 η ανάλυση οδηγεί σε τρεις άξονες ανταγωνισμού. Ο πρώτος αναφέρεται στην αντίθεση μεγάλων-μικρών κομμάτων, ο δεύτερος στην τοποθέτηση των κομμάτων στον άξονα Δεξιά-Αριστερά και ο τρίτος στα οργανωτικά χαρακτηριστικά. Οι άξονες αυτοί ερμηνεύουν σχεδόν το 92,7% του ανταγωνισμού. Ο πρώτος παρουσιάζεται λιγότερο ενισχυμένος σε αυτές τις εκλογές σε σχέση με το 2007 (η συμμετοχή του είναι 57%) και εκφράζει κυρίως τη θέση των πολιτών στο ερώτημα της διακυβέρνησης. Στον σχηματισμό του μετέχουν η Ν.Δ., το ΠΑΣΟΚ, το ΚΚΕ, ο ΣΥΡΙΖΑ, ο ΛΑΟΣ και το ΔΗΚΚΙ. Η αντίθεση που ορίζει είναι κυρίως μεταξύ Ν.Δ. και δευτερευόντως του ΠΑΣΟΚ με ΣΥΡΙΖΑ, ΚΚΕ, ΛΑΟΣ και ΔΗΚΚΙ. Κατά σειρά, η συμμετοχή των κομμάτων στον άξονα είναι 41,6% για το ΚΚΕ, 26,9% για τον ΣΥΡΙΖΑ, 11% για τη Ν.Δ., 10,5% για τον ΛΑΟΣ και 3% για το ΠΑΣΟΚ. Σημαντικό είναι επίσης το μέγεθος που αναφέρεται στην ποσοστιαία συμμετοχή του άξονα στην ερμηνεία κάθε μεταβλητής. Το ποσοστό αυτό εκφράζει το μέρος κάθε μεταβλητής που εξηγείται αν βαισιούμε για

την ανάλυση μόνο σε αυτόν τον άξονα. Τα ποσοστά αυτά είναι 82,8% για το ΚΚΕ, 76,8% για τον ΣΥΡΙΖΑ, 75,8% για το ΔΗΚΚΙ, 40% για τη Ν.Δ., 37,6% για τον ΛΑΟΣ και 11% για το ΠΑΣΟΚ. Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, ΚΚΕ, ΣΥΡΙΖΑ, ΛΑΟΣ και ΔΗΚΚΙ τοποθετούνται κυρίως σε αυτόν τον άξονα. Η αντίθεση αυτή εκφράζει τη θέση των μικρότερων κομμάτων τα οποία προσπαθούν να πείσουν το εκλογικό σώμα ότι τα δύο μεγαλύτερα κόμματα ταυτίζονται ως προς το θέμα της διακυβέρνησης. Η ποιοτική διαφορά από το 2007 είναι η μικρότερη συμμετοχή του ΠΑΣΟΚ στην αντίθεση «μεγάλων-μικρών» κομμάτων. Ουσιαστικά, το ΠΑΣΟΚ δεν συμμετείχε στον κύριο άξονα αντίθεσης των εκλογών του 2004.

Η αντιπαράθεση κατά τον δεύτερο άξονα (Δεξιά-Αριστερά) ερμηνεύει στις εκλογές του 2004 το 26%. Στον άξονα αυτόν συμμετέχουν ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ. και ΛΑΟΣ. Είναι εντυπωσιακό ότι δεν μετέχουν ο ΣΥΡΙΖΑ, το ΚΚΕ και το ΔΗΚΚΙ που επέλεξαν να τοποθετήσουν την αντιπαράθεση στο θέμα της διακυβέρνησης.¹⁰ Η συμμετοχή στον συγκεκριμένο άξονα είναι 46,1% για το ΠΑΣΟΚ, 33,5% για τη Ν.Δ., 18,9% για τον ΛΑΟΣ, 0,7% για τον ΣΥΡΙΖΑ, 0,4% για το ΚΚΕ και 0,4% για το ΔΗΚΚΙ. Η ποσοστιαία συμμετοχή του άξονα σε κάθε κόμμα είναι 82,7% για το ΠΑΣΟΚ, 55,1% για τη Ν.Δ., 30,9% για τον ΛΑΟΣ, 2% για το ΔΗΚΚΙ, 0,9% για τον ΣΥΡΙΖΑ και 0,4% για το ΚΚΕ. Κατά αυτόν, το ΠΑΣΟΚ βρίσκεται σε αντίθεση με τη Ν.Δ. και τον ΛΑΟΣ. Σημαντικό είναι ότι το ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται κυρίως σε αυτή την αντιπαράθεση.

10. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από τη δήλωση της γραμματέως του ΚΚΕ στις 11/2/2004, πριν από τις εκλογές: «Απλώς το ΠΑΣΟΚ, που προ πολλού έχει μετατραπεί σε ένα δεξιό-αντιδραστικό-κοσμοπολιτικό κόμμα, απορρόφησε ανθρώπους που ήταν πάντα αντιδραστικοί και κοσμοπολίτες και άλλους που έγιναν στην πορεία. Αποδεικνύεται για άλλη μια φορά, ότι το ΠΑΣΟΚ είναι το κόμμα εκείνο που έχει μεγαλύτερη δυνατότητα απ' ό,τι η Ν.Δ., που έχει το ίδιο πρόγραμμα με το ΠΑΣΟΚ, να ξεγελά και να κοροϊδεύει το λαό. Γι' αυτό άλλωστε στηρίζεται σήμερα και από τον ξένο παράγοντα και από τον επιχειρηματικό κόσμο περισσότερο σε σύγκριση με τη Ν.Δ.». Το ΚΚΕ, στην απόφασή του μετά τις βουλευτικές εκλογές, στις 8/3/2004, εκτιμά ότι: «Το πέρασμα της διακυβέρνησης στη Ν.Δ. δεν συνιστά πολιτική αλλαγή, αλλά εναλλαγή στη διαχείριση της πολιτικής υπέρ της πλουτοκρατίας και των επιλογών των διεθνών ιμπεριαλιστικών κέντρων. Η αντιλαϊκή πολιτική θα συνεχιστεί αμείωτη, καθώς η Ν.Δ. διαθέτει σαφές κυβερνητικό πρόγραμμα για τη στήριξη του μεγάλου κεφαλαίου σε βάρος των δικαιωμάτων και αναγκών του λαού που έχουν αυξηθεί και οξυνθεί τα τελευταία χρόνια». Ο ΣΥΡΙΖΑ, στην εκλογική του διακήρυξη για τις εκλογές του 2004, αναφέρει: «Το δίλημμα που θέτουν στους ψηφοφόρους το ΠΑΣΟΚ και η Ν.Δ. είναι πλαστό, γιατί η πολιτική των δύο κομμάτων υπόσχεται τον μονόδρομο της νεοφιλελεύθερης προσαρμογής και μετάλλαξης [...] Το πραγματικό δίλημμα των εκλογών, η πραγματική πρόκληση για τους πολίτες είναι, αν θα αναδειχθεί ή όχι σε αυτές τις εκλογές μια ισχυρή δύναμη της Αριστεράς...».

Ο τρίτος άξονας με βαρύτητα 10% αναφέρεται κυρίως στις αντιθέσεις των μικρών κομμάτων (ΚΚΕ σε αντιπαράθεση με ΣΥΡΙΖΑ και ΛΑΟΣ) και παρουσιάζει τον βαθμό κατά τον οποίο η καταγραφή των δυνάμεων τους εκφράζεται ομοιογενώς. Αναφέρεται κυρίως στη λειτουργία τους ως συγκροτημένα αυτόνομα δίκτυα πληροφόρησης.

Η τοποθέτηση των μεταβλητών (κομμάτων) στο παραγοντικό επίπεδο που σχηματίζεται από τον πρώτο και δεύτερο άξονα (Σχήμα 2) οδηγεί στον σχηματισμό τεσσάρων ομάδων στα τεταρτημόρια που ορίζονται. Η Ν.Δ. τοποθετείται στο άνω αριστερό τεταρτημόριο, το ΠΑΣΟΚ στο κάτω αριστερό τεταρτημόριο, ο ΛΑΟΣ και το ΔΗΚΚΙ στο άνω δεξιό και ΚΚΕ και ΣΥΡΙΖΑ στο κάτω δεξιό. Έτσι ορίζονται και εδώ τέσσερις διακριτές ομάδες.

4. ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 2000

Οι άξονες του ανταγωνισμού

Η Ν.Δ., κατά την προεκλογική περίοδο του 2000, προσπάθησε να ωθήσει τους πολίτες που επέλεγαν είτε ΠΑΣΟΚ είτε κάποιο από τα άλλα τρία κόμματα να στραφούν προς αυτό το άλλο ενισχύοντας τη θέση της «*απόλυτης άρνησης*». Η πολιτική του «*μεσαίου χώρου*» προέκυψε σε επίπεδο διακηρύξεων στην προσπάθεια έλξης της ομάδας των «*αδιευκρίνιστων ψήφων*».¹¹

11. Όλη την προηγούμενη περίοδο (μετά από τις νομαρχιακές και δημοτικές εκλογές του 1998) οι αναλύσεις προέβλεπαν την συρρίκνωση των δύο μεγάλων κομμάτων και την εμφάνιση άλλων πόλων στο πολιτικό σύστημα. Τα αποτελέσματα όμως των δημοτικών και νομαρχιακών εκλογών έδιναν πλήρη ισορροπία σε ψήφους μεταξύ ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ. (περίπου 40% και 40%). Από τον Νοέμβριο του 1999 μέχρι τον Μάρτιο του 2000 στις έρευνες παρατηρήθηκε ουσιαστικά η ίδια κατάσταση ισορροπίας μεταξύ ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ. με ελαφρά υπεροχή του ΠΑΣΟΚ. Ιδιαίτερα, μετά από την υποστήριξη της Ν.Δ. από την ΠΟΛΑΝ, η εικόνα αυτή έμοιαζε με τις νομαρχιακές εκλογές (κοινή αφετηρία στο 41%). Η ανάλυση όλων των ερευνών γνώμης αυτής της περιόδου αναδεικνύει δύο κύριους ιδιαίτερα ενδιαφέροντες άξονες πόλωσης στο εκλογικό σώμα. Ο πρώτος αναφέρεται στην κλίμακα Δεξιά-Αριστερά και περιγράφει σε όρους «*ιδεολογικής ταυτότητας*» την ταξινόμηση των ιδιαίτερων ομάδων. Είναι εντυπωσιακό ότι αποδίδει με ιδιαίτερη ευκρίνεια την πόλωση μεταξύ Ν.Δ.-ΠΑΣΟΚ. Η απόσταση από το 4 της κλίμακας που δεσμεύει όσους μετακινούνται από τη Ν.Δ. μέχρι το 5 που δεσμεύει την ομάδα των «*αδιευκρίνιστων ψήφων*» είναι μεγάλη. Η ομάδα αυτή είναι κοντά στον πόλο «*ΠΑΣΟΚ, Αριστερά*». Ο δεύτερος αναφέρεται στον δείκτη «*βαθμός ικανοποίησης*» που είναι από τους σημαντικότερους δείκτες πόλωσης του συστήματος. Από τα διαθέσιμα στοιχεία παρατηρούμε ότι όσοι μετακινούνται από το ΠΑΣΟΚ προς την Αριστερά τοποθετούνται πολύ κοντά στο «*καθόλου*», δηλαδή είναι γενικά «*απογοητευμένοι*» από την τρέχουσα κατάσταση (*αγαθά, υπηρ-*

Η ανάλυση οδηγεί σε τρεις άξονες οι οποίοι ερμηνεύουν σχεδόν το 95% του ανταγωνισμού. Ο πρώτος, με συμμετοχή 57,5%, κυρίως αναφέρεται στην αντίθεση Αριστεράς-Δεξιάς. Στον σχηματισμό του μετέχουν η Ν.Δ., το ΚΚΕ, ο ΣΥΝ και δευτερευόντως το ΠΑΣΟΚ και το ΔΗΚΚΙ. Η αντίθεση που ορίζει είναι κυρίως μεταξύ Ν.Δ. με ΣΥΝ, ΚΚΕ και δευτερευόντως με το ΠΑΣΟΚ και το ΔΗΚΚΙ. Σημειώνεται ότι πρόκειται για άξονα αντιπαράθεσης της Ν.Δ. με όλα τα υπόλοιπα κόμματα. Κατά σειρά η συμμετοχή των κομμάτων στον άξονα είναι 42,7% για το ΚΚΕ, 27,3% για τον ΣΥΝ, 27,2% για τη Ν.Δ., 1,2% για το ΠΑΣΟΚ και 1,2% για το ΔΗΚΚΙ. Σημαντικό είναι επίσης το μέγεθος που αναφέρεται στην ποσοστιαία συμμετοχή του άξονα στην ερμηνεία κάθε μεταβλητής. Το ποσοστό αυτό εκφράζει το μέρος κάθε μεταβλητής που εξηγείται αν βασιστούμε μόνο σε αυτόν τον άξονα για την ανάλυση. Τα ποσοστά αυτά είναι 71,5% για το ΚΚΕ, 70,2% για τον ΣΥΝ, 67,2% για τη Ν.Δ., 16,5% για το ΔΗΚΚΙ και 4,9% για το ΠΑΣΟΚ. Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, ΚΚΕ, ΣΥΡΙΖΑ και Ν.Δ. τοποθετούνται κυρίως σε αυτόν τον άξονα. Η συγκεκριμένη αντίθεση εκφράζει μια διπολική αντίθεση της Ν.Δ. κυρίως με τα μικρότερα κόμματα. Το ΠΑΣΟΚ φαίνεται να τοποθετείται στο μέσο του άξονα, προς την πλευρά του πόλου της «Αριστεράς» με μικρή συμμετοχή.¹²

Ο δεύτερος άξονας αναφέρεται στην τοποθέτηση των κομμάτων στην αντίθεση κυβέρνησης (ΠΑΣΟΚ) με την αντιπολίτευση (Ν.Δ., ΚΚΕ). ΣΥΝ και ΔΗΚΚΙ τοποθετούνται εκτός αυτής της αντιπαράθεσης. Κατά τον δεύτερο άξονα, στις εκλογές του 2000 η αντιπαράθεση ερμηνεύει το 28%. Η συμμετοχή στον άξονα αυτόν είναι 47,5% για το ΠΑΣΟΚ, 26,3% για τη Ν.Δ., 26,1% για το ΚΚΕ, 0,1% για τον ΣΥΝ και 0,0% για το ΔΗΚΚΙ. Η ποσοστιαία συμμετοχή του άξονα σε κάθε κόμμα είναι 91,2% για το ΠΑΣΟΚ, 31,7% για τη Ν.Δ., 21,3% για το ΚΚΕ, 0,3% για το ΔΗΚΚΙ και 0,1% για τον ΣΥΝ. Κατά

σίες, μόρφωση). Οι «αναποφάσιστοι» από ΠΑΣΟΚ ή Ν.Δ. τοποθετούνται στο «σχετικά». Η στάση αυτή, εκτός από την αναμφίβολη σχέση πολιτικής τοποθέτησης με τον βαθμό ευχαρίστησης, δίνει το πλαίσιο αναφοράς των συγκεκριμένων ομάδων. Ο δείκτης αυτός τοποθετεί τον διπολικό άξονα ΠΑΣΟΚ-Αριστεράς με ενδιάμεση τη Ν.Δ.

12. Ο ΣΥΝ στην εκλογική του διακήρυξη αναφέρει ότι «είναι αποφασισμένος να συγκροτήσει με το δικομματικό κατεστημένο, τις δυνάμεις και την προσπάθεια δικαιώνισής του», θέση που διακρίνεται από τη θέση ταύτισης Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ των επόμενων εκλογών. Το ΚΚΕ εκτιμά ότι «Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ είναι κόμματα της αστικής τάξης» και διακηρύττει ότι στόχος είναι η μείωση των δυνάμεών τους. Χαρακτηριστικά η Α. Παπαρήγα δηλώνει (25/2/2000): «Εμείς λέμε πως στις εκλογές το ποσοστό του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ. πρέπει να είναι όσο το δυνατόν χαμηλότερο».

αυτόν, το ΠΑΣΟΚ βρίσκεται σε αντίθεση με τη Ν.Δ. και το ΚΚΕ. Σημαντικό είναι ότι το ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται κυρίως σε αυτή την αντιπαράθεση.

Ο τρίτος άξονας, με βαρύτητα 10%, αναφέρεται κυρίως στις αντιθέσεις των μικρών κομμάτων (ΚΚΕ σε αντιπαράθεση με ΣΥΝ και ΔΗΚΚΙ) και εκφράζει τον βαθμό κατά τον οποίο η καταγραφή των δυνάμεων τους εκφράζεται ομοιογενώς. Αναφέρεται κυρίως στη λειτουργία τους ως συγκροτημένα αυτόνομα δίκτυα πληροφόρησης.

Η τοποθέτηση των μεταβλητών (κομμάτων) στο παραγοντικό επίπεδο που σχηματίζεται από τον πρώτο και τον δεύτερο άξονα (Σχήμα 3) οδηγεί στον σχηματισμό τριών ομάδων στα τεταρτημόρια που ορίζονται. Η Ν.Δ. τοποθετείται στο άνω αριστερό τεταρτημόριο, το ΠΑΣΟΚ και το ΔΗΚΚΙ στο κάτω δεξιό τεταρτημόριο, ΚΚΕ και ΣΥΝ στο άνω δεξιό. Έτσι ορίζονται τρεις διακριτές ομάδες.

5. ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 1996

Οι άξονες του ανταγωνισμού

Η ανάλυση οδηγεί σε τέσσερις άξονες οι οποίοι ερμηνεύουν σχεδόν το 95% του ανταγωνισμού. Ο πρώτος, με συμμετοχή 49,7%, αναφέρεται κυρίως στην αντίθεση Αριστεράς-Δεξιάς. Στον σχηματισμό του μετέχουν η Ν.Δ., το ΚΚΕ, ο ΣΥΝ και δευτερευόντως η ΠΟΛΑΝ και το ΔΗΚΚΙ. Η αντίθεση την οποία ορίζει είναι κυρίως μεταξύ Ν.Δ. (και δευτερευόντως της ΠΟΛΑΝ) με ΣΥΝ, ΚΚΕ και δευτερευόντως με το ΠΑΣΟΚ και το ΔΗΚΚΙ.¹³ Κατά σειρά, η

13. Χαρακτηριστικές είναι οι ακόλουθες αποστροφές από συνέντευξη της Α. Παπαρήγα (4/9/1996): «Όσοι συμφωνούν με την αντίσταση, με τη στοιχειώδη αντίσταση, πρέπει να είναι η πολιτική του. [...] Ας τα βρουν τα άλλα κόμματα, που δεν έχουν κατά τη γνώμη μου διαφορές πάνω στη γραμμή πλεύσης. Εμείς έχουμε διαφορές και στα επιμέρους, αλλά και στη γραμμή πλεύσης. [...] Το ΚΚΕ τονίζει ότι χρειάζεται συνολική ρήξη για να υπάρχουν ουσιαστικές λύσεις. Συμφωνίες με άλλα κόμματα μπορούν να γίνουν υπό τον όρο ότι δε θα πηλγούν τα λαϊκά συμφέροντα». Ο δε ΣΥΝ, στην εκτίμηση των εκλογών του 1996 στην οποία προέβη η Κεντρική Πολιτική του Επιτροπή (5-6/10/1996), αναφέρει: «Το εκλογικό αποτέλεσμα του ΣΥΝ αποτελεί επίσης μια ισχυρή διάφευση για την ηγεσία του ΚΚΕ και μπορεί να αποτελέσει αιτία για σοβαρές αναζητήσεις και προβληματισμούς στα πλαίσια αυτού του κόμματος. Οι αριστεροί πολίτες δεν πείστηκαν ότι ο ΣΥΝ είναι μέρος του –έτσι κι αλλιώς άστοχου– ιδεολογήματος “πέντε κόμματα - δύο πολιτικές”. [...]»

Η προσπάθεια αναστήλωσης του δικομματισμού πέραν των διεργασιών στο εσωτερικό

συμμετοχή των κομμάτων στον άξονα είναι 38,3% για το ΚΚΕ, 36,8% τον ΣΥΝ, 15,3% για τη Ν.Δ., 6% για το ΔΗΚΚΙ, 2,5% για την ΠΟΛΑΝ και 1,1% για το ΠΑΣΟΚ. Σημαντικό είναι επίσης το μέγεθος που αναφέρεται στην ποσοστιαία συμμετοχή του άξονα στην ερμηνεία κάθε μεταβλητής. Το ποσοστό αυτό εκφράζει το μέρος κάθε μεταβλητής που εξηγείται αν βασιστούμε για την ανάλυση μόνο σε αυτόν τον άξονα. Τα ποσοστά αυτά είναι: 73% για το ΚΚΕ, 72,8% για τον ΣΥΝ, 50,3% για τη Ν.Δ., 35,8% για το ΔΗΚΚΙ, 10% για την ΠΟΛΑΝ και 4,1% για το ΠΑΣΟΚ. Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, ΚΚΕ, ΣΥΡΙΖΑ, ΔΗΚΚΙ και Ν.Δ. τοποθετούνται κυρίως σε αυτόν τον άξονα. Η αντίθεση αυτή εκφράζει μια διπολική αντίθεση της Ν.Δ. (και δευτερευόντως της ΠΟΛΑΝ) κυρίως με τα μικρότερα κόμματα. Το ΠΑΣΟΚ φαίνεται να τοποθετείται στο μέσο του άξονα με μικρή συμμετοχή.

Ο δεύτερος άξονας αναφέρεται στην τοποθέτηση των κομμάτων στην αντίθεση κυβέρνησης (ΠΑΣΟΚ) με Ν.Δ. και ΠΟΛΑΝ. Το ΚΚΕ, ο ΣΥΝ και το ΔΗΚΚΙ τοποθετούνται εκτός αυτής της αντιπαράθεσης. Η αντιπαράθεση κατά τον δεύτερο άξονα ερμηνεύει στις εκλογές του 1996 το 22,7%. Η συμμετοχή στον άξονα αυτό είναι 52,4% για το ΠΑΣΟΚ, 25,9% για τη Ν.Δ., 16,1% για την ΠΟΛΑΝ, 4,3% για το ΚΚΕ, 1,0% για το ΔΗΚΚΙ και 0,4% για τον ΣΥΝ. Η ποσοστιαία συμμετοχή του άξονα σε κάθε κόμμα είναι 92,5% για το ΠΑΣΟΚ, 38,8% για τη Ν.Δ., 29,5% για την ΠΟΛΑΝ, 3,7% για το ΚΚΕ, 2,6% για το ΔΗΚΚΙ και 0,3% για τον ΣΥΝ. Κατ' αυτόν τον άξονα, το ΠΑΣΟΚ βρίσκεται σε αντίθεση με τη Ν.Δ. και την ΠΟΛΑΝ. Η αντίθεση αυτή μπορεί να ερμηνευτεί ως μια δευτερεύουσα αντίθεση «Αριστεράς-Δεξιάς». Σημαντικό είναι ότι το ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται κυρίως σε αυτή την αντιπαράθεση.

Οι δύο κύριοι άξονες εκφράζουν δύο ξεχωριστές διαστάσεις της αντιπαράθεσης στον άξονα «Αριστερά-Δεξιά». Ο πρώτος αναφέρεται κυρίως στην αντίθεση των κομμάτων του δεξιού πόλου (Ν.Δ. και ΠΟΛΑΝ) με τα μικρότερα κόμματα του αριστερού πόλου (ΚΚΕ, ΣΥΝ και ΔΗΚΚΙ). Ο δεύτερος εκφράζει την αντίθεση των κομμάτων του δεξιού πόλου με το ΠΑΣΟΚ. Η τοποθέτηση των μεταβλητών (κομμάτων) στο παραγοντικό επίπεδο που σχηματίζεται από τον πρώτο και δεύτερο άξονα (Σχήμα 4) οδηγεί στον σχηματισμό τριών ομάδων στα τεταρτημόρια. Η Ν.Δ. και η ΠΟΛΑΝ τοποθετούνται στο άνω αριστερό τεταρτημόριο, το ΠΑΣΟΚ στο κάτω αριστερό τεταρτημό-

των δύο μεγάλων πολιτικών κομμάτων που ενισχύθηκε ποικιλότροπα από εξωπολιτικά κέντρα, εκδοτικά και οικονομικά συμφέροντα επί dietία, δεν βρήκε την αναμενόμενη από τους εμπνευστές της σύτηξη στο εκλογικό σώμα».

ριο, ΚΚΕ και ΣΥΝ και το ΔΗΚΚΙ στο άνω δεξιά. Έτσι ορίζονται τρεις διακριτές ομάδες.

Ο τρίτος και ο τέταρτος άξονας, με βαρύτητα 12,5% και 10% αντίστοιχα, αναφέρονται κυρίως στις αντιθέσεις των μικρών κομμάτων (ΚΚΕ σε αντιπαράθεση με ΣΥΝ στον τρίτο και ΠΟΛΑΝ σε αντιπαράθεση με το ΔΗΚΚΙ στον τέταρτο) και εκφράζει τον βαθμό κατά τον οποίο η καταγραφή των δυναμειών τους εκφράζεται ομοιογενώς. Αναφέρεται κυρίως στη λειτουργία τους ως συγκροτημένα αυτόνομα δίκτυα πληροφόρησης.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την παραπάνω αναλυτική παρουσίαση προκύπτει ότι η αντιπαράθεση «Αριστερά-Δεξιά» στις εκλογές του 1996 εκφραζόταν σε ένα διπλό σύστημα αξόνων και κυριαρχούσε στον εκλογικό ανταγωνισμό. Συνολικά, το 72,4% του ανταγωνισμού ερμηνεύεται με τη χρήση των δύο αυτών αξόνων. Ιδιαίτερα ο κύριος άξονας αναφέρεται στην αντίθεση Ν.Δ.-ΠΟΛΑΝ προς ΔΗΚΚΙ, ΚΚΕ και ΣΥΝ με το ΠΑΣΟΚ να τοποθετείται εκτός αυτής της αντίθεσης. Ο δεύτερος άξονας αναφέρεται στην αντίθεση Ν.Δ.-ΠΟΛΑΝ με το ΠΑΣΟΚ χωρίς σε αυτή να μετέχουν ΣΥΝ και ΚΚΕ. Στις εκλογές του 2000 ο κύριος άξονας ανταγωνισμού εκφράζει πάλι την αντιπαράθεση «Αριστεράς-Δεξιάς» με το ΠΑΣΟΚ να τοποθετείται εκτός της αντίθεσης αυτής. Η ερμηνευτική ικανότητα αυτού του άξονα είναι 58%.

Η ερμηνευτική ικανότητα της συγκεκριμένης αντιπαράθεσης μειώνεται στο 26% στις εκλογές του 2004 και ελαττώνεται ακόμη περισσότερο στις εκλογές του 2007 σε 21% –στις δύο αυτές εκλογικές αναμετρήσεις το ΚΚΕ και ο ΣΥΡΙΖΑ δεν μετέχουν σε αυτήν την αντιπαράθεση. Ο ΛΑΟΣ τοποθετείται στις εκλογές του 2004 στο άνω άκρο του άξονα, μακριά από τη Ν.Δ., ενώ στις εκλογές του 2007 τοποθετείται κοντύτερα στη Ν.Δ. Παρόλο που το ΠΑΣΟΚ συμμετέχει στην αντιπαράθεση αυτή στις εκλογές του 2004 και του 2007, η απόουρηση του ΚΚΕ και του ΣΥΡΙΖΑ φαίνεται να ευθύνεται για την μείωση της ερμηνευτικής σημασίας του συγκεκριμένου άξονα.

Στις εκλογές του 2000, σαν δεύτερος κύριος άξονας προκύπτει από την ανάλυση ο άξονας αντιπαράθεσης «κυβέρνησης-αντιπολίτευσης» κυρίως μεταξύ Ν.Δ.-ΚΚΕ με ΠΑΣΟΚ. Σε αυτόν δεν μετέχουν ο ΣΥΝ και το ΔΗΚΚΙ. Η αντιπαράθεση «μικρών-μεγάλων» εμφανίζεται σημαντική για πρώτη φορά στις εκλογές του 2004. Η βαρύτητά της, που γίνεται κύρια, είναι περίπου

57%. Ποιοτικά, παρόλο που η ευθύνη της διακυβέρνησης της χώρας περνά από το ΠΑΣΟΚ στη Ν.Δ., η αντιπαράθεση εξακολουθεί να είναι κύρια στις εκλογές του 2007 και διευρύνει τη σημασία της σε 67%. Μπορεί κανείς να διατυπώσει τα παραπάνω με τον ισχυρισμό ότι παρουσιάζουν χαρακτηριστικά διπλών (αν και χρονικά απομακρυσμένων) εκλογών. Για τη Ν.Δ. έχει χαρακτηριστικά μιας «κερδοσιμής περιόδου» και για το ΠΑΣΟΚ μιας «χαμένης περιόδου» όσον αφορά το ερώτημα της ευθύνης της διακυβέρνησης. Η αντιπαράθεση σε αυτόν τον άξονα οδηγεί στην ενίσχυση του ΛΑΟΣ, του ΣΥΡΙΖΑ και του ΚΚΕ με πιο έντονη την παρουσία του ΣΥΡΙΖΑ, λιγότερο έντονη εκείνη του ΚΚΕ και ακόμη λιγότερο έντονη την παρουσία του ΛΑΟΣ.

Και στις τρεις εκλογές αναμετρήσεις (2000, 2004, 2007) ο άξονας που αναφέρεται κυρίως στη λειτουργία των κομμάτων ως συγκροτημένα αυτόνομα δίκτυα πληροφόρησης αναδεικνύει την αντίθεση του ΚΚΕ με τα υπόλοιπα μικρά κόμματα. Η Ν.Δ. και το ΠΑΣΟΚ που μεταφέρουν τις θέσεις τους μέσω των δημοσίων δικτύων πληροφόρησης τοποθετούνται στο μέσο του άξονα χωρίς να μετέχουν στον σχηματισμό του. Ο ΣΥΡΙΖΑ, το ΔΗΚΚΙ και ο ΛΑΟΣ τοποθετούνται από την άλλη πλευρά της αντιπαράθεσης, με τον ΣΥΡΙΖΑ να ενισχύει τη θέση μετακινούμενος από την αρνητική άκρη προς το μέσο του άξονα (εμφανίζεται ως ΣΥΝ το 2000) και τον ΛΑΟΣ να ενισχύει τη θέση του το 2007 σε σχέση με το 2004.

Η αλλαγή της κύριας αντιπαράθεσης από «Αριστερά-Δεξιά» σε αντιπαράθεση «μικρών-μεγάλων» χαρακτηρίζει τη διαφορά των δύο περιόδων 1996-2000 και 2004-2007. Το συμπέρασμα αυτό είναι σημαντικό για την αποτύπωση και ερμηνεία του εκλογικού (και σε επέκταση του πολιτικού) ανταγωνισμού την εξεταζόμενη περίοδο.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΗΓΕΜΟΝΙΑ:
ΟΙ «ΙΣΧΥΡΕΣ ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ» ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΕΚΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΣΤΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ
ΤΩΝ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ ΤΟΥ 2007

*Χριστόφορος Βερναρδάκης**

Στο άρθρο αυτό διερευνάται η ιδεολογική και πολιτική συγκρότηση του ελληνικού εκλογικού σώματος στη συγκυρία των εκλογών του Σεπτεμβρίου 2007. Η μορφή και ο τρόπος που αποτυπώνεται η συγκρότηση αυτή φωτίζει μια σειρά από κρίσιμα ζητήματα που αφορούν τα σημερινά ελληνικά πολιτικά κόμματα, όπως ο βαθμός της εσωτερικής ιδεολογικο-πολιτικής τους συνοχής, οι συγκλίσεις και αποκλίσεις των εκλογικών τους ομάτων, οι ηγεμονεύουσες ιδεολογίες στο εσωτερικό τους αλλά και στο σύνολο του εκλογικού σώματος. Χρησιμοποιώντας μια σειρά από μεταβλητές πολιτικών και ιδεολογικών στάσεων, όπως αυτές χρησιμοποιούνται στις έρευνες πολιτικής συμπεριφοράς, διερευνάται αν προκύπτουν συστηματικές ιδεολογικο-πολιτικές τοποθετήσεις του εκλογικού σώματος και αν αυτές συνδέονται με τις πολιτικές προτιμήσεις της ψήφου, αλλά και με τις συμβολικές αναφορές της αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά. Στον πυρήνα της προβληματικής που αναπτύσσεται στο άρθρο βρίσκεται η θεωρία της κατασκευής των κλιμάκων ιδεολογικών και πολιτικών στάσεων που χρησιμοποιούνται στις ποσοτικές έρευνες γνώμης, όπως είναι η κλίμακα «οικονομικού φιλελευθερισμού», η κλίμακα «αυταρχισμού-φιλελευθερισμού» και άλλες. Οι κλίμακες αυτές μπορούν να συνεισφέρουν σημαντικά στην πρόβλεψη των πολιτικών τάσεων και των εκλογικών επιλογών, αλλά και στη βαθύτερη κατανόηση της «κλασικής» κλίμακας Αριστερά-Δεξιά, αφού μπορούν να ελέγξουν εάν οι τοποθετήσεις πάνω σε αυτήν συνοδεύονται από αντίστοιχο ιδεολογικό, αξιακό και πολιτικό περιεχόμενο.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στόχος του άρθρου είναι η διερεύνηση της ιδεολογικής και πολιτικής γεωγραφίας του ελληνικού εκλογικού σώματος, όπως καταγραφόταν κατά την

* Ο Χριστόφορος Βερναρδάκης είναι Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

προεκλογική περίοδο των εκλογών του Σεπτεμβρίου 2007. Επίσης, η αντίστοιχη αποτύπωση της εκλογικής βάσης των πολιτικών κομμάτων και η διερεύνηση των πρωτεύουσών αντιθέσεων που χαρακτηρίζουν το κομματικό σύστημα. Η διερεύνηση των ζητημάτων αυτών (μπορεί να) συνεισφέρει στο να φωτίσει μια σειρά από κρίσιμα ερωτήματα που αφορούν τα σημερινά ελληνικά πολιτικά κόμματα, όπως: πόσο συνεκτικά/συμπαγή είναι τα εκλογικά τους σώματα, πόσο συγκλίνουσες ή ανταγωνιστικές είναι οι εκλογικές τους βάσεις, ποια είναι η γεωγραφία της κοινωνικής/πολιτικής εκπροσώπησης που συγκροτούν και, τέλος, ποιες είναι οι ηγεμονεύουσες ιδεολογίες τόσο στο σύνολο του εκλογικού σώματος όσο και στο εσωτερικό της εκλογικής τους βάσης.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Το πρωτογενές υλικό στο οποίο βασίζεται η μελέτη αυτή είναι τα ποσοτικά δεδομένα από την Πανελλήνια Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς της εταιρείας ερευνών VPRC που διενεργήθηκε σε δείγμα 1.200 πολιτών την περίοδο Ιουνίου-Ιουλίου 2007, δηλαδή σε χρονική απόσταση δύο περίπου μηνών από τις εκλογές, με χρήση δομημένου ερωτηματολογίου και συνεντεύξεις «πρόσωπο-με-πρόσωπο» [face-to-face] στα νοικοκυριά των ερωτώμενων.

Για τη διερεύνηση της ιδεολογικο-πολιτικής γεωγραφίας του εκλογικού σώματος χρησιμοποιήθηκαν στο ερωτηματολόγιο της έρευνας οι εξής 14 ειδικές μεταβλητές (ερωτήσεις):

1. «Είτε πρόκειται για τη Δεξιά είτε για την Αριστερά, όποιος και να κυβερνά είναι το ίδιο πράγμα».

2. «Για να διατηρήσουμε τις ηθικές μας αξίες πρέπει να υπάρχει λογοκρισία στις ταινίες και τα περιοδικά».

3. «Για μερικά εγκλήματα χρειάζεται να ισχύει η θανατική ποινή».

4. «Προτιμώ να κοιτάζω τον εαυτό μου, παρά να προσπαθώ να αλλάξω την κοινωνία».

5. «Είναι λογικό οι μουσουλμάνοι πολίτες που ζουν στην Ελλάδα να έχουν τους δικούς τους χώρους (τζαμί) ώστε να προσεύχονται και να λειτουργούν».

6. «Διαφωνώ με την ίδρυση ιδιωτικών πανεπιστημίων γιατί η παιδεία είναι δημόσιο αγαθό στο οποίο πρέπει όλοι να έχουν δικαίωμα πρόσβασης».

7. «Ο περιορισμός των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών είναι αποδε-

κτός εφόσον συμβάλει στη μείωση της εγκληματικότητας και στη δημιουργία αισθήματος ασφάλειας».

8. «Χρειάζεται να προστατεύσουμε το περιβάλλον και την ποιότητα ζωής, ακόμη και αν χρειαστεί να έχουμε μικρότερη οικονομική ανάπτυξη».

9. «Οι περισσότεροι μετανάστες που βρίσκονται στη χώρα μας προσφέρουν στην ελληνική οικονομία και θα πρέπει να νομιμοποιηθούν».

10. «Είμαι έτοιμος να συμμετάσχω σήμερα σε κάποια διαδήλωση ώστε να υπερασπιστώ μαζί με άλλους ανθρώπους τις ιδέες μου».

11. «Η εγκληματικότητα οφείλεται στον μεγάλο αριθμό των ξένων που βρίσκονται στη χώρα μας».

12. «Η οικονομία λειτουργεί καλύτερα όσο λιγότερο παρεμβαίνει το κράτος και όσο περισσότερο ελευθερία έχουν οι επιχειρήσεις».

13. «Το ασφαλιστικό και συνταξιοδοτικό σύστημα θα πρέπει να φύγει από τον έλεγχο του κράτους και να το διαχειρίζεται περισσότερο ο ιδιωτικός τομέας».

14. «Μέσα στην Ευρώπη κινδυνεύουμε να χάσουμε την εθνική μας ταυτότητα και τις αξίες μας».

Οι ερωτώμενοι τοποθετήθηκαν σε μια κλίμακα 1-5 (διαφωνώ απόλυτα, μάλλον διαφωνώ, ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ, μάλλον συμφωνώ, συμφωνώ απόλυτα) ξεχωριστά για κάθε φράση-μεταβλητή.

Πολλές από τις προαναφερθείσες μεταβλητές, όπως, π.χ. η θέση για τη θανατική ποινή, τη λογοκρισία ή τον εθνοκεντρισμό, έχουν χρησιμοποιηθεί συχνά, τόσο σε ελληνικές όσο και σε ευρωπαϊκές έρευνες πολιτικής συμπεριφοράς, αφού έχει αποδειχτεί ότι αποτελούν βασικό προσδιοριστικό παράγοντα για την ιδεολογικο-πολιτική τοποθέτηση. Κάποιες άλλες, όπως π.χ. η θέση για την ίδρυση ιδιωτικών πανεπιστημίων, για τη διαχείριση του ασφαλιστικού συστήματος ή τον περιορισμό των ατομικών ελευθεριών χάριν της ασφάλειας, προέκυψαν με τη μορφή ισχυρών διαιρετικών εντάσεων από το πρόγραμμα ποιοτικών ερευνών πολιτικής συμπεριφοράς της VPRC που διενεργήθηκε τον Μάιο του 2007 με τη μέθοδο των συζητήσεων ομάδων εστίασης [focus groups] οι οποίες είχαν ως στόχο τη διερεύνηση των συλλογικών πολιτικών ταυτοτήτων στη σημερινή Ελλάδα και τις συγκεκριμένες αντιθέσεις [cleavages] με τις οποίες συγκροτούνται.¹

1. Φ. Προβή, «Νέες κοινωνικές διαίρεσεις και συλλογικές ταυτότητες στο μικροσκοπιο της ποιοτικής έρευνας», στο Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2007. Βουλευτικές Εκλογές, Κομματικό σύστημα, Πολιτική κουλτούρα, Αριστερά-Δεξιά σήμερα*, Σαββάλας, Αθήνα 2008.

Στόχος της χρήσης των μεταβλητών αυτών κατά την ερευνητική διαδικασία είναι να διερευνηθεί, με βάση τις σχετικές τοποθετήσεις των ερευνώμενων, εάν προκύπτουν συστηματικές ιδεολογικοπολιτικές τοποθετήσεις του εκλογικού σώματος και εάν αυτές συνδέονται με τις πολιτικές προτιμήσεις της ψήφου αλλά και τις συμβολικές αναφορές της αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά. Στον πυρήνα της προβληματικής βρίσκεται η θεωρία της κατασκευής ειδικών κλιμάκων ιδεολογικών και πολιτικών στάσεων που χρησιμοποιούνται στις ποσοτικές έρευνες γνώμης, όπως είναι, για παράδειγμα, οι κλίμακες «οικονομικού φιλελευθερισμού» και «πολιτισμικού φιλελευθερισμού» που χρησιμοποιήθηκαν στη Γαλλία ή η κλίμακα «αυταρχισμού-φιλελευθερισμού» που χρησιμοποιήθηκε στη Βρετανία. Οι κλίμακες αυτές μπορούν να συνεισφέρουν σημαντικά στην πρόβλεψη πολιτικών τάσεων και εκλογικών επιλογών αλλά και στη βαθύτερη κατανόηση της κλασικής κλίμακας Αριστερά-Δεξιά, αφού μπορούν να της προσδώσουν μια «ρεαλιστικότερη» και πιο απτή βάση, ελέγχοντας αν οι τοποθετήσεις επάνω σε αυτή συνοδεύονται από αντίστοιχο ιδεολογικό, αξιακό και πολιτικό περιεχόμενο.²

2. Για τη χρήση των κλιμάκων στάσεων και συμπεριφοράς στη Γαλλία, βλ. G. Grunberg - E. Schweisguth, «Libéralisme culturel et libéralisme économique» στο CEVIPOF, *L'électeur français en questions*, Presses de FNSP, Παρίσι 1990, και των ιδίων, «Recompositions idéologiques», στο D. Boy - N. Mayer (επιμ.), *L'électeur a ses raisons*, Presses de FNSP, Παρίσι 1997. Επίσης, G. Michelat, «Les échelles d'attitudes et de comportements», στο CEVIPOF, *L'électeur français en questions*, ό.π. Για τη Βρετανία, βλ. G.A. Evans - A.F. Heath, «The measurement of Left-Right and Libertarian-Authoritarian Values: A Comparison of Balanced and Un-balanced Scales», *Quality and Quantity*, τόμ. 29, τχ. 2, 1995, σ. 191-206. G.A. Evans - A.F. Heath - M.G. Lalljee, «Measuring Left-Right and Libertarian-Authoritarian Values in the British Electorate», *British Journal of Sociology*, τόμ. 47, τχ. 1, 1996, σ. 93-112. J.R. Tilley, «Libertarian-Authoritarian Value Change in Britain, 1974-2001», *Political Studies*, τχ. 53, 2005, σ. 442-453. Για τις ΗΠΑ και αντίστοιχες χρήσεις στις εκλογικές έρευνες, βλ. R. Dalton, *Citizen Politics. Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*, CQ Press, Ουάσινγκτον 2006. Για την Ελλάδα, βλ. Χρ. Βερναρδάκης, «Στην αναζήτηση της Αριστεράς. Οι αμφιλεγόμενες ταυτότητες της παραδοσιακής ελληνικής αριστεράς», στο Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2003, Έρευνες-Δημοσκοπήσεις*, VPRC, Αθήνα 2003, σ. 41-59, και του ίδιου, «Πολιτικά κόμματα και "μεσοίος χώρος"». Οι ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων», στο Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2004. Εκλογές, Κόμματα, Ομάδες Συμφερόντων, Χώρος και Κοινωνία*, Σαββάλας, Αθήνα 2005, σ. 57-85. Επίσης, Γ. Κωνσταντινίδης, «Η "συντηρητική Αριστερά" και η "προοδευτική Δεξιά": ενδείξεις ασυμβατότητας της διάκρισης "κοινωνικός προοδευτισμός-συντηρητισμός" με το παραδοσιακό σχήμα "Αριστερά-Δεξιά"», στο Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2005-06. Πολιτικές και Κοινωνικές Εκπροσωπήσεις, Ευρωσκεπτικισμός, ΜΚΟ*, Σαββάλας, Αθήνα 2007, σ. 15-39.

Για την ανάλυση των δεδομένων και την κατασκευή των δεικτών και των κλιμάκων πολιτικής συμπεριφοράς χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της παραγοντικής ανάλυσης [factor analysis]. Σε αντίθεση με παλαιότερες ανάλογες εργασίες μας³ όπου η συγκρότηση των κλιμάκων γινόταν βάσει ενός προϋπάρχοντος θεωρητικού υποδείγματος (οι μεταβλητές ομαδοποιούνταν σε κατηγορίες βάσει, περισσότερο, της θεματικής τους συγγένειας), για τη συγκεκριμένη εργασία επιλέχθηκε η «αυτορύθμιση» τρόπον τινά που προσφέρει η παραγοντική ανάλυση. Το αποτέλεσμα δεν διαφοροποιεί σημαντικά τα συμπεράσματα, προσφέρει όμως μεγαλύτερο εύρος ποιοτικών πληροφοριών και καθιστά πιο συμπαγή τη συγκρότηση των κλιμάκων.

Η συγκεκριμένη μέθοδος της παραγοντικής ανάλυσης έχει τρία βασικά πλεονεκτήματα: (α) επιτρέπει την «αμερόληπτη» εξαγωγή δεικτών, αφού υποδεικνύει τις μεταβλητές με τη *μεγαλύτερη μεταξύ τους στατιστική συνάφεια* και άρα οδηγεί σε μια περισσότερο έγκυρη ομαδοποίηση των χρησιμοποιούμενων μεταβλητών· (β) προσδιορίζει τις μεταβλητές εκείνες με τη μεγαλύτερη στατιστική σημαντικότητα στο εσωτερικό κάθε δείκτη, υποδεικνύοντας έτσι τις περισσότερο βαρύνουσες που επηρεάζουν και τις υπόλοιπες· και, (γ) «ελέγχει» τη λειτουργία των χρησιμοποιούμενων μεταβλητών (ερωτήσεων) στο ερωτηματολόγιο, σχετικά με τη διατύπωση, την κατανόσή τους από τους ερευνώμενους και τη δυνατότητά τους να προκαλούν μια ιδιαίτερης έντασης κοινωνική διαίρεση [cleavage] στην κοινή γνώμη.⁴

Έτσι, από τις 14 μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα, ισχυρότατη στατιστική σημαντικότητα εμφάνισαν οι 13. Η μοναδική που «αυτοεξαίρέθηκε» ήταν εκείνη που καλούσε τους ερευνώμενους να τοποθετηθούν σχετικά με το δικαίωμα των μουσουλμάνων που ζουν στη χώρα να έχουν τον δικό τους χώρο προσευχής (τζαμί).⁵

3. Χρ. Βερναρδάκης, «Πολιτικά κόμματα και “μεσοίος χώρος”. Οι ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων», *ό.π.*

4. D. Vaus, *Surveys in Social Research*, Routledge, Λονδίνο 2002.

5. Η μη-ισχυρή στατιστική σημαντικότητα της ερώτησης αυτής οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη διατύπωσή της. Θα λειτουργούσε πιθανότατα καλύτερα αν ζητούσε από τους ερωτώμενους να τοποθετηθούν ως προς το εάν συμφωνούν «να υπάρχουν χώροι λειτουργίας και προσευχής των μουσουλμάνων πολιτών όπου υπάρχουν πολυπληθείς πληθυσμοί», διατύπωση που φέρνει τον ερωτώμενο εγγύτερα στο πρόβλημα συγκρινόμενη με τη γενικότητα της φράσης «είναι λογικό οι μουσουλμάνοι που ζουν στη χώρα μας να έχουν τον δικό τους χώρο προσευχής και λειτουργίας».

3. ΔΕΙΚΤΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ

Η παραγοντική ανάλυση των 13 μεταβλητών (ερωτήσεων) της έρευνας κατέδειξε την ύπαρξη πέντε (5) δεικτών πολιτικής συμπεριφοράς:⁶

α) Δείκτης «*πολιτικού κυνισμού*»: Ισχύει για το 94% του δείγματος, πρόκειται δηλαδή για τον ισχυρότερο δείκτη πολιτικής συμπεριφοράς στη συγκυρία διεξαγωγής της έρευνας και προκύπτει από την ισχυρή στατιστική συσχέτιση των μεταβλητών που αφορούν τη γνώμη για την *εξομοίωση της Αριστεράς και της Δεξιάς* («...όποιος και να κυβερνά είναι το ίδιο πράγμα») και τον *ατομικισμό* («προτιμώ να κοιτάζω τον εαυτό μου...»). Και οι δύο αυτές μεταβλητές είναι εξίσου στατιστικά σημαντικές για τον δείκτη.

β) Δείκτης «*ιδεολογικού ανθρωπισμού*»: Ισχύει για το 89% του δείγματος και προκύπτει από την ισχυρή στατιστική συσχέτιση των μεταβλητών που αφορούν τη γνώμη για την *νομιμοποίηση των οικονομικών μεταναστών*, τη γνώμη για την *συλλογική ενεργοποίηση με σκοπό την υπεράσπιση των ιδεών* και τη γνώμη για την *σχέση εγκληματικότητας και μεγάλου αριθμού ξένων στη χώρα μας*. Η τελευταία μεταβλητή είναι αυτή με τη μεγαλύτερη στατιστική σημαντικότητα, επηρεάζει δηλαδή σε μεγαλύτερο βαθμό τη συγκρότηση του δείκτη σε σχέση με τις άλλες δύο.

γ) Δείκτης «*αυταρχισμού*»: Ισχύει για το 86% του δείγματος και προκύπτει από την ισχυρή στατιστική συσχέτιση των μεταβλητών που αφορούν τη γνώμη για την *λογοκρισία*, την *θανατική ποινή* και τον *κίνδυνο απώλειας της εθνικής ταυτότητας λόγω* της συμμετοχής της χώρας στην ενωμένη Ευρώπη. Η στατιστικά σημαντικότερη από τις τρεις μεταβλητές είναι αυτή της λογοκρισίας.

δ) Δείκτης «*πολιτικού εκδημοκρατισμού*»: Ισχύει για το 84% του δείγματος και προκύπτει από την ισχυρή συσχέτιση των μεταβλητών που αφορούν τη γνώμη για την *ίδρυση των ιδιωτικών πανεπιστημίων*, τον *περιορισμό των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών χάριν της ασφάλειας* και την *προστασία του περιβάλλοντος ακόμη και σε βάρος της οικονομικής ανάπτυξης*. Οι δύο πιο σημαντικές στατιστικά μεταβλητές του δείκτη αυτού είναι η γνώμη για τα ιδιωτικά πανεπιστήμια και εκείνη που αφορά το περιβάλλον.

ε) Δείκτης «*οικονομικού φιλελευθερισμού*» («*νεοφιλελευθερισμού*»): 1-

6. Η ονοματοδοσία του δεύτερου και του τέταρτου δείκτη είναι σε κάποιο βαθμό αυθαίρετη και ίσως ατυχή. Η προσπάθεια ήταν να συμπυκνωθούν σε ένα περιγραφικό όρο οι συμμετέχουσες στον δείκτη μεταβλητές. Η ορολογία που χρησιμοποιήθηκε ως θεωρηθεί ενδεικτικά.

σχέει για το 83% του δείγματος και προκύπτει από δύο ισοδύναμες στατιστικά μεταβλητές, τη γνώμη για «λιγότερο κράτος και περισσότερη ελευθερία στις επιχειρήσεις» και τη γνώμη για τον τρόπο διαχείρισης του ασφαλιστικού και συνταξιοδοτικού συστήματος (κρατική εγγύηση ή [και] συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα).

Στον Πίνακα 1 που ακολουθεί καταγράφεται η κατανομή του γενικού εκλογικού σώματος στους πέντε δείκτες πολιτικής συμπεριφοράς. Τα ποσοστά εκφράζουν την τοποθέτηση του σώματος σε δύο βασικούς πόλους (π.χ. «κυνικοί»/«μη-κυνικοί», «αυταρχικοί»/«αντιαυταρχικοί» κ.ο.κ.) οι οποίοι προκύπτουν από τη συστηματική και συνεκτική τοποθέτηση στη μία ή στην άλλη πλευρά.

Στην ουσία, οι πέντε αυτοί δείκτες μπορούν να χωριστούν σε δύο βασικές κατηγορίες. Η πρώτη αποτελείται από τον δείκτη «πολιτικού κυνισμού», τον δείκτη «ανθρωπισμού» και τον δείκτη «αυταρχισμού». Το κοινό τους στοιχείο είναι ότι, γενικά, συγκροτούνται από *ιδεολογικές τοποθετήσεις*. Η δεύ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κατανομή του εκλογικού σώματος με βάση τους 5 δείκτες πολιτικής συμπεριφοράς (ποσοστά %)

«Πολιτικός κυνισμός»	«Κυνικοί»	49,4
	«Μη-κυνικοί»	44,8
	«Μη-κατατάξιμοι»	5,8
«Ιδεολογικός ανθρωπισμός»	«Συντηρητικοί»	53,1
	«Προοδευτικοί»	35,6
	«Μη-κατατάξιμοι»	11,2
«Αυταρχισμός»	«Αυταρχικοί»	51,6
	«Αντι-αυταρχικοί»	34,4
	«Μη-κατατάξιμοι»	14,1
«Πολιτικός εκδημοκρατισμός»	«Συντηρητικοί-Νεοφιλελεύθεροι»	20,5
	«Δημοκρατικοί»	63,3
	«Μη-κατατάξιμοι»	16,2
«Οικονομικός φιλελευθερισμός»	«Νεοφιλελεύθεροι»	27,8
	«Αντι-νεοφιλελεύθεροι»	55,2
	«Μη-κατατάξιμοι»	17,0

Πηγή: *VPRC, Έρευνα πολιτικής συμπεριφοράς*, Ιούνιος-Ιούλιος 2007, παραγοντική ανάλυση δεδομένων.

τερη κατηγορία αποτελείται από τον δείκτη του «πολιτικού εκδημοκρατισμού» και τον δείκτη «οικονομικού φιλελευθερισμού». Το κοινό τους στοιχείο είναι ότι συγκροτούνται, γενικά, από τοποθετήσεις πάνω σε *πολιτικές [policies]*. Αυτό που παρατηρείται είναι ότι στην πρώτη κατηγορία κυριαρχούν οι «κυνικές», «συντηρητικές» ή «αυταρχικές» απόψεις, ενώ στη δεύτερη οι απόψεις περί δικαιωμάτων, κρατικών εγγυήσεων και δημόσιου χώρου. Με άλλα λόγια, σε ζητήματα ιδεολογικών και αξιακών τοποθετήσεων, οι απόψεις που κυριαρχούν στο γενικό εκλογικό σώμα είναι «συντηρητικές» και στραμμένες προς την παράδοση της Δεξιάς, ενώ σε ζητήματα πολιτικών και σχέσεων με το κράτος οι απόψεις που κυριαρχούν είναι «προοδευτικές» και στραμμένες προς την παράδοση της Αριστεράς.⁷ Ωστόσο, μεγαλύτερη στατιστική βαρύτητα εμφανίζουν οι ιδεολογικοί δείκτες, έτσι ώστε το συμπέρασμα να είναι σαφές: οι *ιδεολογικές* τοποθετήσεις αποτελούν σημαντικότερο προσδιοριστικό παράγοντα της πολιτικής συμπεριφοράς σε σχέση με τις *πολιτικές* τοποθετήσεις,

4. Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΓΚΛΙΣΗ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΕΞΟΥΣΙΑΣ (Ν.Δ.-ΠΑΣΟΚ). Η ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΕΚΛΟΓΙΚΗΣ ΤΟΥΣ ΒΑΣΗΣ ΣΤΟΥΣ ΔΕΙΚΤΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ

Ο δικομματισμός στις εκλογές 2007 κατέγραψε ένα ποσοστό της τάξης του 80%. Μειώθηκε κατά 6 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το αντίστοιχο άθροισμα του 2004, ενώ παρουσιάστηκε και αύξηση της αποχής κατά 3 περίπου ποσοστιαίες μονάδες. Το ερώτημα είναι αν ο δικομματισμός (ευρισκόμενος σε εκλογική πτώση) εκπροσωπεί δύο διακριτές ιδεολογικο-πολιτικά εκλογικές συμμαχίες (όπως υπήρξε η παράδοση του μεταπολιτευτικού δικομματισμού έως τα μέσα της δεκαετίας του 1990) ή, αντίθετα, εξελίσσεται η τάση της σύγκλισης των δύο κομμάτων (όπως παρατηρείται από τις εκλογές

7. Παρόμοιο ήταν το συμπέρασμα που είχε εξαχθεί και παλαιότερα σε σχέση με την ιδιότητα και φαινομενικώς αντιφατική συγκρότηση του «μεσοαίου χώρου», όπου –αν και ακολουθήθηκε διαφορετική μεθοδολογία στην προσέγγιση και ομαδοποίηση των τοποθετήσεων– διαπιστωνόταν επίσης η διάκριση μεταξύ «ιδεολογικών» και «πολιτικών» τοποθετήσεων στο εκλογικό σώμα, με τις πρώτες να κυριαρχούνται από «συντηρητικές-αυταρχικές» στάσεις και τις δεύτερες από «κοινωνικές-δημοκρατικές» αντίστοιχες. Η «αντίφαση» αυτή αποτελεί τον «ορθολογικό» πυρήνα της συγκρότησης του «μεσοαίου χώρου» από τα μέσα της δεκαετίας 1990 (Χρ. Βερναρδάκης, «Πολιτικά κόμματα και “μεσοαίος χώρος”. Οι ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων», *ό.π.*).

του 2000 και εντεύθεν). Στον Πίνακα 2 παρουσιάζεται η τοποθέτηση των εκλογικών σωμάτων της Ν.Δ. και του ΠΑΣΟΚ στους τρεις σημαντικότερους δείκτες πολιτικής συμπεριφοράς, αυτούς που συγκροτούνται βάσει ιδεολογικών ζητημάτων (οι αντιθέσεις των οποίων εμφανίζονται ισχυρότερες) και αποτυπώνεται η ιδεολογική γεωγραφία των δύο κομμάτων εξουσίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κατανομή του εκλογικού σώματος των δύο κομμάτων εξουσίας (Ν.Δ.-ΠΑΣΟΚ) βάσει των 3 ισχυρότερων δεικτών πολιτικής συμπεριφοράς (ποσοστά %)

		Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ
«Πολιτικός κυνισμός»	«Κυνικοί»	49,9	50,3
	«Μη-κυνικοί»	50,1	49,7
«Ιδεολογικός ανθρωπισμός»	«Συντηρητικοί»	71,1	52,8
	«Προοδευτικοί»	28,9	47,2
«Αυταρχισμός»	«Αυταρχικοί»	69,3	53,4
	«Αντι-αυταρχικοί»	30,7	46,6

Πηγή: VPRC, *Έρευνα πολιτικής συμπεριφοράς, Ιούνιος-Ιούλιος 2007*, παραγοντική ανάλυση δεδομένων.

Από τη συγκεκριμένη κατανομή στο εσωτερικό των δύο κομμάτων, επιβεβαιώνεται ότι η σύγκλιση της εκλογικής τους βάσης έχει προχωρήσει σε μεγάλο βαθμό. Στον ισχυρότερο δείκτη πολιτικής συμπεριφοράς του εκλογικού σώματος, τον δείκτη *πολιτικού κυνισμού*, τα δύο κόμματα είναι απολύτως διαιρεμένα σε «κυνικούς» και «μη-κυνικούς». ⁸ Στον δείκτη *ιδεολογικού ανθρωπισμού* οι «συντηρητικοί» ψηφοφόροι υπερτερούν και στα δύο κόμματα (πολύ περισσότερο στη Ν.Δ. και λιγότερο στο ΠΑΣΟΚ). Στον δείκτη

8. Σχετικά με τον δείκτη «πολιτικού κυνισμού» πρέπει να επισημανθεί η έντονη συσχέτιση μεταξύ «κυνισμού» και «θεσμικής» μεταπολιτευτικής κομματικής εκπροσώπησης (Ν.Δ., ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ, ΣΥΝ). Όσο πιο «κυνικός» καταγράφεται κάποιος/α τόσο περισσότερο απομακρυσμένος/η από τα τέσσερα «θεσμικά» κόμματα εμφανίζεται και αντίστροφα, όσο πιο απομακρυσμένος/η από τη «θεσμική» κομματική εκπροσώπηση βρίσκεται τόσο πιο «κυνικός» καταγράφεται. Όλες οι πολιτικές συμπεριφορές πλνν της ψήφου στα τέσσερα βασικά ρεύματα (ήτοι: ΛΑΟΣ, μικρότερα κόμματα, Λευκά/Ακυρα/Αποχή/, αναποφάσιστοι, αδιευκρίνιστη ψήφος κλπ.) κυριαρχούνται από τους «κυνικούς». Οι δείκτες κυνισμού καταγράφονται μικρότεροι μόνον στα εκλογικά σώματα της Αριστεράς, κυρίως τον ΣΥΡΙΖΑ («κυνικοί»: 26,7%) και, δευτερευόντως, το ΚΚΕ («κυνικοί»: 37,9%).

αυταρχισμού, επίσης, η εικόνα είναι αμετάβλητη. Πέραν βεβαίως της ομοιόμορφης φοράς των εκλογικών σωμάτων των δύο κομμάτων εμφανίζεται ένα σημαντικό συστηματικό δεδομένο που αφορά τον διχασμό της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ. Το στοιχείο αυτό παραπέμπει ευθέως στη δομική κρίση του χώρου αυτού, σε αντίθεση με τη Ν.Δ. που, παρά την υπαρκτή αμφισημία της, είναι περισσότερο συμπαγής και, βεβαίως, περισσότερο συμβατή με τον σκληρό εκλογικό-ιδεολογικό της πυρήνα.

5. Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Επιχειρώντας να εκφράσουμε τους γενικούς δείκτες πολιτικής συμπεριφοράς σε κλίμακες τοποθέτησης από το 1 έως το 10 (όπου το 1 είναι η μία ακραία θέση και το 10 η άλλη ακραία θέση) και, ταυτόχρονα, να αντιστοιχίσουμε στατιστικά τις τοποθετήσεις των εκλογέων με τις θέσεις της κλίμακας, οδηγούμαστε στην τοπογραφία του κομματικού συστήματος, όπως αυτό καταγραφόταν λίγο πριν από τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2007.

Παρατηρώντας το Διάγραμμα 1 όπου συσχετίζεται η τοποθέτηση στην κλίμακα «αυταρχισμού» από το 1 έως το 10 (όπου 1 είναι οι πιο «αυταρχικές» τοποθετήσεις και 10 οι πιο «αντιαυταρχικές») με την πρόθεση ψήφου διακρίνει κανείς τα εξής στοιχεία:

α) ως πιο «ακραίο αντιαυταρχικό» κόμμα καταγράφεται ο ΣΥΡΙΖΑ, ο οποίος συσχετίζεται μόνον με τη θέση 10 της κλίμακας. Στον αντίποδα, το πιο «ακραίο αυταρχικό» κόμμα καταγράφεται ο ΛΑΟΣ, που συσχετίζεται με τη θέση 1. Η ιδεολογική πόλωση στο εκλογικό σώμα εκφράζεται συνεπώς κατά κύριο λόγο από την αντίθεση ΣΥΡΙΖΑ-ΛΑΟΣ:

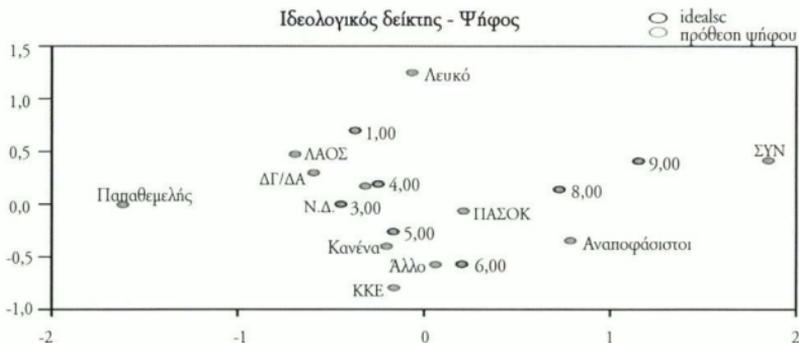
β) η Ν.Δ. συσχετίζεται με τις θέσεις 3 και 4, τείνει δηλαδή στις περισσότερες «αυταρχικές» θέσεις της κλίμακας. Εμφανίζει συνεπώς μια μάλλον συμπαγή ιδεολογική ταυτότητα, περιορισμένη ωστόσο στα όρια της παραδοσιακής Δεξιάς:

γ) το ΚΚΕ βρίσκεται περισσότερο κοντά στις μεσαίες θέσεις της κλίμακας, δείγμα της συνύπαρξης στο εσωτερικό της εκλογικής βάσης του ισχυρών «παραδοσιακών συντηρητικών» απόψεων και

δ) το ΠΑΣΟΚ είναι το μοναδικό κόμμα του κομματικού συστήματος που βρίσκεται *χωρίς συσχέτιση*, περίπου στο «μέσον» της κλίμακας. Η τοποθέτηση αυτή υποδεικνύει τη σαφή έλλειψη «ιδεολογικού στίγματος» στη σχέση

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Κομματική επιλογή και τοποθέτηση στην κλίμακα «αυταρχισμού».
Ανάλυση αντιστοιχιών

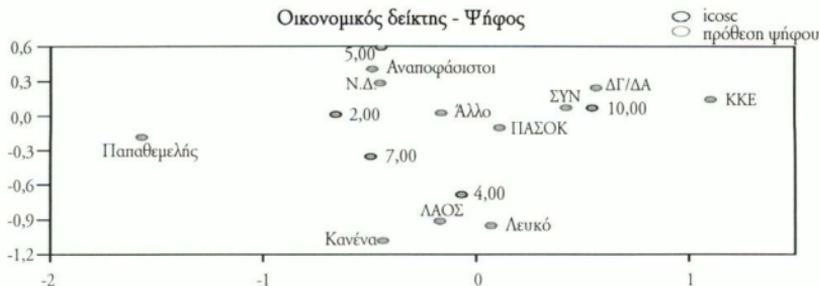

κόμματος και εκλογικής βάσης και μάλιστα στις χαρακτηριστικές θεματικές που συναποτελούν τον δείκτη (λογοκρισία, θανατική ποινή, ευρωσκεπτικισμός). Είναι επίσης προφανής η (ιδεολογική) απόσταση της σημερινής ηγεσίας του κόμματος από την αντιφατική συγκρότηση της «κοινωνίας» του.

Αντίστοιχη εικόνα καταγράφεται και στο Διάγραμμα 2 όπου αποτυπώνονται οι τοποθετήσεις της εκλογικής βάσης των κομμάτων στην κλίμακα «οικονομικού φιλελευθερισμού»:

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Κομματική επιλογή και τοποθέτηση στην κλίμακα «οικονομικού φιλελευθερισμού».
Ανάλυση αντιστοιχιών

α) στην περίπτωση αυτή ο ΣΥΡΙΖΑ και το ΚΚΕ μοιράζονται τον ένα πόλο της αντίθεσης, συσχετιζόμενοι έντονα με την «ακραία αντι-νεοφιλελεύθερη» θέση 10.

β) η Ν.Δ. τείνει περισσότερο προς τον «νεοφιλελεύθερο πόλο» (μοιράζεται μεταξύ της μεσοίας θέσης 5 και της σχεδόν ακραίας θέσης 2), ενώ σε μια ενδιάμεση και πιθανόν παρόμοια με την Ν.Δ. θέση βρίσκεται και ο ΛΑΟΣ, ο οποίος συσχετίζεται έντονα με τη θέση 4 της κλίμακας και

γ) η τοποθέτηση του ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται μετέωρη και στην κλίμακα αυτή. Βρίσκεται στο μέσον της αντίθεσης και φαίνεται να έλκεται ταυτόχρονα από αντιθετικές πολιτικές στάσεις. Σε κάθε περίπτωση δεν συσχετίζεται σαφώς με καμία θέση της κλίμακας.

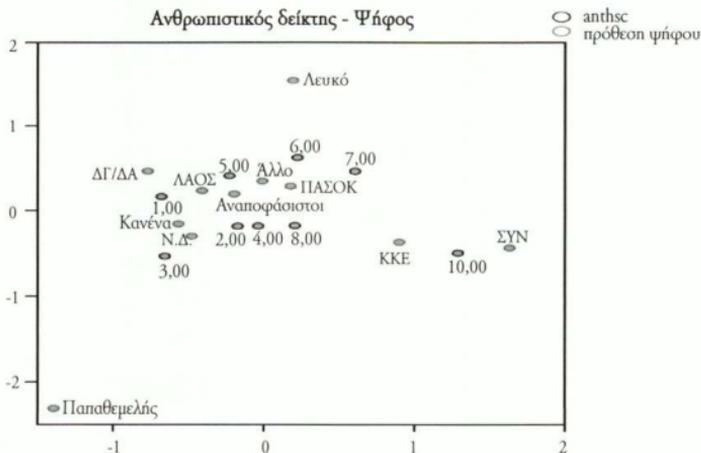
Στο Διάγραμμα 3 αποτυπώνεται η τοποθέτηση-συσχέτιση της εκλογικής βάσης των κομμάτων στην κλίμακα «ιδεολογικού ανθρωπισμού». Η εικόνα που καταγράφεται εδώ είναι ανάλογη με τις προηγούμενες κλίμακες:

α) το εκλογικό σώμα του ΣΥΡΙΖΑ εγγράφεται στην πιο ακραία «προοδευτική» θέση της κλίμακας (θέση 10), έχοντας αρκετά κοντά του το ΚΚΕ.

β) στον αντίποδα η Ν.Δ. εγγράφεται στις πιο συντηρητικές θέσεις της κλίμακας (βρίσκεται κοντά στις θέσεις 1 και 3). Η ιδεολογική πόλωση, συνε-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Κομματική επιλογή και τοποθέτηση στην κλίμακα «ιδεολογικού ανθρωπισμού». Ανάλυση αντιστοιχιών

πώς, στην κλίμακα αυτή εκφράζεται πρωτεύοντως μεταξύ ΣΥΡΙΖΑ και Ν.Δ. και δευτερευόντως μεταξύ ΚΚΕ και Ν.Δ.·

γ) ο ΛΑΟΣ βρίσκεται στο μέσον της κλίμακας (θέση 5)· και

δ) ο «αδύνατος μεσαίος κρίκος» αποδεικνύεται στην περίπτωση αυτή το ΠΑΣΟΚ. Για μία ακόμη φορά, το εκλογικό του σώμα βρίσκεται μετέωρο, μη συσχετιζόμενο ισχυρά με καμία θέση της κλίμακας.

Η τελευταία κλίμακα είναι αυτή του «πολιτικού εκδημοκρατισμού». Η τοπογραφία των τοποθετήσεων φαίνεται στο Διάγραμμα 4. Στην κλίμακα αυτές παρατηρούνται ορισμένες μικρές διαφορές σε σχέση με τις προηγούμενες:

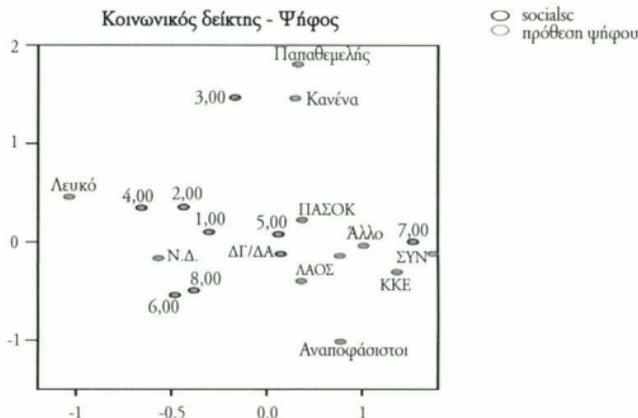
α) η σημαντικότερη και αξιολογότερη εξ αυτών είναι ότι, για πρώτη φορά, το εκλογικό σώμα του ΠΑΣΟΚ εμφανίζει ισχυρή συσχέτιση, με μια θέση ωστόσο της κλίμακας (τη θέση 5) που παραπέμπει σε έντονη αμφισβημία και αντιφατικότητα·

β) ο ΣΥΡΙΖΑ εξακολουθεί να καταλαμβάνει το πιο ακραίο «δημοκρατικό άκρο» (τη θέση 10), έχοντας ως πιο κοντινό του χώρο το ΚΚΕ·

γ) στην κλίμακα αυτή, η Ν.Δ. είναι εκείνη που βρίσκεται μετέωρη, χωρίς συσχέτιση και στη δίνη αντιφατικών και συγκρουόμενων εγκλήσεων. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα οι σχετικά κοντινές της θέσεις είναι οι εκ διαμέτρου «διαφορετικές» τοποθετήσεις των θέσεων 1, 2, 4, 6, και 8)· και

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Κομματική επιλογή και τοποθέτηση στην κλίμακα «πολιτικού εκδημοκρατισμού». Ανάλυση αντιστοιχιών

δ) αντίθετα, ο ΛΑΟΣ εμφανίζει μια πολύ πιο κεντρική πολιτική τοποθέτηση, όντας μάλιστα πολύ κοντά στις «δημοκρατικές» τοποθετήσεις της κλίμακας.

6. ΤΟ ΕΚΛΟΓΙΚΟ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΤΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την ανάλυση της τοποθέτησης των πολιτικών κομμάτων στις κλίμακες πολιτικής συμπεριφοράς που προηγήθηκε μπορεί κανείς να καταλήξει σε ορισμένα βασικά συμπεράσματα, τα οποία φωτίζουν τόσο το εκλογικό αποτέλεσμα του Σεπτεμβρίου 2007 όσο και τις μετεκλογικές εξελίξεις. Ας τα παρακολουθήσουμε βήμα-βήμα:

Α) Πριν απ' όλα, τα δεδομένα που εκτέθηκαν παραπάνω και τα οποία προσδιόρισαν τη συγκυρία της προεκλογικής περιόδου, δεν μπορούσαν παρά να οδηγήσουν με «μαθηματική ακρίβεια» στο τελικό εκλογικό αποτέλεσμα. Το ασθενέστατο ιδεολογικο-πολιτικό στίγμα του ΠΑΣΟΚ δεν προδιέγραφε τίποτε περισσότερο από μια σαφή εκλογική ήττα, συνοδευόμενη επιπλέον από μείωση των εκλογικών του δυνάμεων. Μια ήττα που ήταν προδιαγεγραμμένη αρκετό καιρό πριν από τις εκλογές. Η Ν.Δ., από την άλλη μεριά, όντας περισσότερο συνεκτική σε σχέση με το ΠΑΣΟΚ, αλλά και περισσότερο περιορισμένη σε σχέση με το 2004 στον «συντηρητικό χώρο», είχε εξασφαλισμένη την εκλογική νίκη αλλά με σημαντικά μειωμένες εκλογικές δυνάμεις.

Β) Η «αντικειμενική» σύγκλιση Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ έχει προχωρήσει πολύ σε ό,τι αφορά τις γενικές ιδεολογικές στάσεις και τοποθετήσεις των εκλογικών τους σωμάτων. Τα δύο κόμματα «μοιάζουν» αρκετά, αναπαράγοντας στο εσωτερικό τους τις ίδιες διαιρέσεις οι οποίες, επιπλέον, εμφανίζονται σε αρκετές περιπτώσεις ομοιόμορφα κατανεμημένες. Και τα δύο κόμματα εξουσίας τείνουν είτε στις μεσαίες θέσεις των κλιμάκων που κατασκευάστηκαν είτε παραμένουν μετέωρα, δείχνοντας ότι το ιδεολογικο-πολιτικό τους στίγμα είναι ασθενές, ενώ μειώνεται και η μεταξύ τους διαφορετικότητα. Επιδιώκοντας να διευρύνουν τα εκλογικά τους όρια ρευστοποιούν τις τοποθετήσεις τους και περιορίζουν, σε τελική ανάλυση, την εκλογική τους επιρροή. Από τα δύο κόμματα εξουσίας, τη μεγαλύτερη αμφισημία και το ασθενέστερο στίγμα παρουσίασε το ΠΑΣΟΚ, καταδεικνύοντας ότι, τη χρονική περίοδο στην οποία αναφερόμαστε, πρόκειται για τον ασθενή κρίκο του κομματικού συστήματος.

Γ) Ειδικότερα για το ΠΑΣΟΚ, πρέπει να επισημανθεί ότι η αδυναμία του

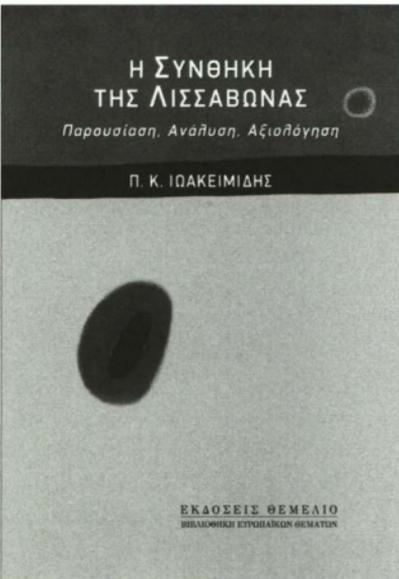
να τοποθετείται ενεργά στις κοινωνικές και ιδεολογικές διαιρέσεις που χωρίζουν το εκλογικό σώμα, το αφήνουν χωρίς «ζωτικό χώρο» αναφοράς. Η τοποθέτησή του σε ένα άμορφο «μέσον» του κομματικού συστήματος προκύπτει σήμερα λόγω της προφανούς αδυναμίας του να έχει καθαρό πολιτικό στίγμα, κάτι που αποτελεί την αχίλλειο πτέρνα του. Ο χώρος αυτός διεμβολίζεται τόσο από τα δεξιά του όσο και από τα αριστερά του, παραμένοντας μετέωρος ιδεολογικά. Αν η αδυναμία του ΠΑΣΟΚ να έχει καθαρό στίγμα συνεχιστεί και, ταυτόχρονα, οξυνθούν οι ιδεολογικο-πολιτικές αντιθέσεις στη σημερινή κοινωνία, δεν θα πρέπει να θεωρείται αδύνατη μια θεαματική συρρίκνωση του κόμματος αυτού.

Δ) Τα «μικρότερα» κοινοβουλευτικά πολιτικά κόμματα αρχίζουν να εμφανίζουν ισχυρή ιδεολογικο-πολιτική ταυτότητα και στίγμα, γεγονός που καταγράφηκε στην εκλογική τους άνοδο αλλά και στη συνέχειά της, μετά τις εκλογές. Η σύγκλιση στο «μέσον» των δύο κομμάτων εξουσίας και η επακόλουθη κρίση του δικομματισμού έχει αφήσει σημαντικά κενά τόσο στο δεξιό όσο και στο αριστερό φάσμα του κομματικού συστήματος. Ισχυροποίησε έτσι την πολιτική θέση του ΛΑΟΣ (στα δεξιά) και του ΣΥΡΙΖΑ και ΚΚΕ (στα αριστερά).

Ε) Η ισχυροποίηση της ιδεολογικής ταυτότητας του ΣΥΡΙΖΑ είναι, τέλος, διακριτή και σημαντική και αποτελεί τομή για τον συγκεκριμένο πολιτικό χώρο. Ιστορικά, ο χώρος της μεταπολιτευτικής «ανανεωτικής Αριστεράς» προσδιοριζόταν από έντονη αμφισημία, συμπιεσμένος τόσο από τον κεντροαριστερό «κυβερνητισμό» όσο και από την «αριστερή διαμαρτυρία» του ΚΚΕ. Η τελευταία περίοδος, ωστόσο, έχει διαφοροποιήσει ριζικά την εικόνα του κόμματος. Όπως φάνηκε και από την τοπογραφία των κλιμάκων, η ιδεολογικο-πολιτική του συνοχή είναι τόσο ισχυρή που καταγράφεται πλέον αυτόνομα ως ο βασικός πόλος όλων σχεδόν των κοινωνικών αντιθέσεων που διαπερνούν το εκλογικό σώμα. Γι' αυτόν τον λόγο και η μετεκλογική του δυναμική εκφράζεται με υψηλά ποσοστά πρόθεσης ψήφου. Η ιδεολογικο-πολιτική του συνοχή προδικάζει τη μετάβασή του από ένα «μικρό προοδευτικό κόμμα» σε έναν «ισχυρό κομματικό πόλο της Αριστεράς».

ΣΤ) Στο εκλογικό σώμα της Αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ-ΚΚΕ) καταγράφονται πλέον και ισχυροί δίαυλοι ιδεολογικής και πολιτικής επικοινωνίας. Οι δύο αυτοί χώροι δεν είναι πλέον ιδεολογικά διακριτοί, κάτι που μπορεί να σημαίνει δύο πράγματα: είτε μια σταδιακή διαδικασία ενοποίησής τους είτε μια διαδικασία απορρόφησης του ενός (του σχετικά λιγότερο συμπαγούς ιδεολογικά) από τον άλλο.

Όλα τα παραπάνω οδηγούν στη βασική θέση ότι το ελληνικό κομματικό σύστημα διανύει περίοδο συνολικών και θεματικών αναδιατάξεων. Στη ρίζα των τελευταίων βρίσκεται μια κεντρική διαιρετική τομή, αυτή μεταξύ των (πρώην;) «μεγάλων κομμάτων», που εμφανίζουν σήμερα «ασαφές στίγμα» και «ασθενή ιδεολογικο-πολιτική ταυτότητα», και των (πρώην;) «μικρών κομμάτων» που εμφανίζουν «σαφές στίγμα», «ισχυρή ταυτότητα» και «διακριτό πολιτικό λόγο».

Μόλις κυκλοφόρησε

Π. Κ. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ

**Η ΣΥΝΘΗΚΗ
ΤΗΣ ΛΙΣΣΑΒΩΝΑΣ**

Παρουσίαση, ανάλυση, αξιολόγηση

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ

ISBN 978-960-310-333-2

Σελίδες 176

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092

<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

Ν.Δ.-ΛΑΟΣ: ΑΛΛΗΛΕΞΑΡΤΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΙΚΙΛΟΜΟΡΦΙΑ ΤΗΣ ΕΚΛΟΓΙΚΗΣ ΤΟΥΣ ΑΠΗΧΗΣΗΣ

Κώστας Ζαφειρόπουλος*

Το άρθρο μελετά την ενδεχόμενη σχέση, σε επίπεδο εκλογικής επιρροής και απήχησης, ανάμεσα στη Ν.Δ. και τον ΛΑΟΣ για τις εκλογές του 2007. Βασισμένο στα επίσημα εκλογικά αποτελέσματα και στα πρωτογενή δεδομένα ενός exit poll, επιχειρεί να αναλύσει τις μετατοπίσεις ψηφοφόρων ανάμεσα στα δύο κόμματα. Αρχικά ακολουθείται μια γεωγραφική προσέγγιση της ανάλυσης των μετατοπίσεων ώστε να μελετηθεί η γεωγραφική μεταβλητότητά τους και, στη συνέχεια, γίνεται μια προσπάθεια ερμηνείας των μετακινήσεων αυτών βάσει των απαντήσεων των ψηφοφόρων στην έρευνα εξόδου. Προσδιορίζεται έτσι καταρχάς η μεταβλητότητα των ψηφοφόρων και ακολούθως ο βαθμός εγγύτητας και η θέση τους προς τα κόμματα που τελικά επέλεξαν. Οι ψηφοφόροι που μετακινήθηκαν από τη Ν.Δ. προς τον ΛΑΟΣ εμφανίζουν αυξημένη εγγύτητα προς το κόμμα που τελικά επέλεξαν, είναι όμως σε μεγάλο βαθμό εμμετάβλητοι. Με αυτό το δεδομένο και βάσει της ακραίας γεωγραφικής μεταβλητότητας των μετακινήσεων, συμπεραίνεται ότι ο ΛΑΟΣ προσπορίστηκε πρώην ψηφοφόρους της Ν.Δ. χωρίς όμως να έχει εξασφαλίσει μια συμαγή εκλογική βάση.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η γνωστή εικόνα των εκλογικών αποτελεσμάτων των πρόσφατων εθνικών εκλογών εμφάνισε τα μεγάλα κόμματα να χάνουν, ενώ τα μικρότερα να αυξάνουν την εκλογική τους δύναμη. Σε αυτό το γενικότερο πλαίσιο επανέρχεται το ερώτημα κατά πόσον η Νέα Δημοκρατία [Ν.Δ.] και ο Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός [ΛΑΟΣ] αποτελούν εκλογικά συγγενείς χώρους και κατά πόσον το ένα κόμμα λειτουργεί ως δεξαμενή ψήφων για το άλλο. Το ερώτημα αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα δεδομένου ότι η νέα βουλή είναι πεντακομματική με τον ΛΑΟΣ να εισέρχεται για πρώτη φορά στο ελληνικό κοινοβούλιο.

* Ο Κώστας Ζαφειρόπουλος είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών, Οικονομικών και Πολιτικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

Για τη διερεύνηση της πιθανής εκλογικής σχέσης των δύο κομμάτων ακολουθήθηκε η προσέγγιση της μελέτης των μετατοπίσεων ή των ροών των ψηφοφόρων. Η μελέτη των επίσημων εκλογικών αποτελεσμάτων, αν και είναι έγκυρη και ορθή, δεν αρκεί για να διαφωτίσει τους τρόπους με τους οποίους μετακινήθηκαν οι ψηφοφόροι σε διαδοχικές εκλογικές αναμετρήσεις, αφού παρουσιάζουν μια στάσιμη και τελική κατάσταση. Αντίθετα, η μελέτη των εκλογικών μετατοπίσεων ή των ροών των ψηφοφόρων είναι ικανή να δείξει τη διαδικασία αλλαγής μέχρι την τελική εκλογική επιλογή και να προσδιορίσει με ακρίβεια αυτές τις επιλογές των ψηφοφόρων.

Στην εργασία αυτή γίνεται μελέτη των εκλογικών μετατοπίσεων των ψηφοφόρων. Χρησιμοποιούνται τα επίσημα εκλογικά αποτελέσματα σε επίπεδο εκλογικής περιφέρειας, τα σταθμισμένα πρωτογενή δεδομένα της έρευνας εξόδου [exit poll] της εταιρίας Opinion¹ και ο σταθμισμένος πίνακας ροών (μετατοπίσεων) ψηφοφόρων που προέρχεται από την επεξεργασία των στοιχείων της έρευνας εξόδου.² Ο πίνακας ροών παρουσιάζει τον τρόπο που μετακινήθηκαν οι ψηφοφόροι των κομμάτων του 2004 ώστε τελικά να επιλέξουν κάποιο από τα κόμματα στις εκλογές του 2007. Σε επόμενο επίπεδο, με χρήση της μεθόδου της μέγιστης πιθανοφάνειας [maximum likelihood method],³ εκτιμώνται αντίστοιχοι πίνακες ροών για κάθε μία από τις 56 εκλογικές περιφέρειες.

Παρά την επάρκεια και εγκυρότητα των ερευνών εξόδου, τα δεδομένα που συλλέγονται κατά τη διεξαγωγή τους δεν είναι αρκετά ώστε να υπολογιστεί ο τρόπος μετακίνησης των ψηφοφόρων για κάθε εκλογική περιφέρεια της χώρας, διότι δεν διεξάγονται εκτενείς δειγματοληπτικές έρευνες σε κάθε εκλογική περιφέρεια αλλά ενδιαφέρει η εξαγωγή ενός συνολικού αποτελέσματος με συγκεκριμένο μέγεθος δείγματος και για ολόκληρη τη χώρα. Έτσι, δεν είναι εύκολο να υπολογιστούν πίνακες ροών για κάθε εκλογική περιφέρεια. Το κενό αυτό μπορεί να συμπληρωθεί με χρήση στατιστικών μεθόδων εκτίμησης των ροών. Στην εργασία αυτή χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της μέ-

1. Ο γράφων θα ήθελε να ευχαριστήσει τον Ηλία Νικολακόπουλο για την παραχώρηση των πρωτογενών δεδομένων του exit poll.

2. Οι σταθμίσεις έγιναν από τον γράφοντα ώστε ο πίνακας ροών να προσαρμόζεται στα επίσημα εκλογικά αποτελέσματα του 2004 και του 2007 και τα δεδομένα του exit poll να προσαρμόζονται στα επίσημα εκλογικά αποτελέσματα και στον σταθμισμένο πίνακα ροών.

3. Κ. Ζαφειρόπουλος, «Ανάλυση και γεωγραφία των εκλογικών μετατοπίσεων 1996-2000», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 17, 2001, σ. 7-35. R.J. Johnston, *The Geography of English Politics*, Croom Helm, Λονδίνο 1985.

γιστης πιθανοφάνειας η οποία, με χρήση του επίσημου εκλογικού αποτελέσματος σε κάθε εκλογική περιφέρεια και του συνολικού πίνακα ροών, εκτιμά 56 πίνακες ροών, έναν για κάθε εκλογική περιφέρεια. Χρησιμοποιώντας τις αναλυτικές μετατοπίσεις είμαστε σε θέση να αναλύσουμε γεωγραφικά την εκλογική μεταβλητότητα.

Ακολουθώντας δύο επίπεδα ανάλυσης η μελέτη επικεντρώνεται στις μετατοπίσεις και στην παρουσίαση της γεωγραφίας και της κατανομής των ροών Ν.Δ.-Ν.Δ., ΛΑΟΣ-ΛΑΟΣ, Ν.Δ.-ΛΑΟΣ, ΛΑΟΣ-Ν.Δ. Στη συνέχεια, γίνεται προσπάθεια εμβάθυνσης με βάση τα δεδομένα του συγκεκριμένου exit poll ως προς τις απόψεις των ψηφοφόρων και την ερμηνεία τους για τους ψηφοφόρους Ν.Δ.-Ν.Δ., ΛΑΟΣ-ΛΑΟΣ, Ν.Δ.-ΛΑΟΣ, ΛΑΟΣ-Ν.Δ., λαμβάνοντας όμως υπόψη παράλληλα και συγκρίνοντας άλλες σχετικές ροές από και προς άλλα κόμματα, ώστε να ενταχθεί η ανάλυση στο γενικότερο πλαίσιο της συγκεκριμένης εκλογικής συγκυρίας.

2. ΟΙ ΡΟΕΣ ΤΩΝ ΨΗΦΟΦΟΡΩΝ

Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει τις ροές των ψηφοφόρων ως ποσοστά των ψηφοφόρων που, σε σχέση με το κόμμα που ψήφισαν στις εκλογές του 2004, στις εκλογές του 2007 παραμένουν ψηφοφόροι του ίδιου κόμματος (συσπείρωση) ή μετακινήθηκαν σε άλλο. Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει τις ίδιες ροές υπολογισμένες όμως επί του συνόλου του εκλογικού σώματος.

Για τις ροές που ενδιαφέρουν, γίνεται φανερό ότι η συσπείρωση της Ν.Δ. είναι 85,2% και του ΛΑΟΣ 69,6%. Οι μεταξύ τους ροές περιγράφονται ως ε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ο σταθμισμένος πίνακας ροών (επικράτεια)

		2007					
		Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ	ΣΥΡΙΖΑ	ΛΑΟΣ	Άλλο
2004	Ν.Δ.	85,2	5,9	2,2	1,5	3,2	2
	ΠΑΣΟΚ	5,5	83,9	3,8	3,8	1,4	1,5
	ΚΚΕ	3	5,7	85,1	4,1	0,9	1,2
	ΣΥΡΙΖΑ	4,6	13	5,8	68,8	0,9	6,8
	ΛΑΟΣ	15,6	6,2	4,4	0,4	69,6	3,7
	Άλλο	9,9	17,9	11,9	11,1	6,3	42,8

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ο σταθμισμένος πίνακας ροών ως ποσοστό του συνόλου του εκλογικού σώματος (επικράτεια)

		2007					
		Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ	ΣΥΡΙΖΑ	ΛΑΟΣ	Άλλο
2004	Ν.Δ.	38,65	2,68	1	0,68	1,45	0,91
	ΠΑΣΟΚ	2,23	34,02	1,54	1,54	0,57	0,61
	ΚΚΕ	0,18	0,34	5,01	0,24	0,05	0,07
	ΣΥΡΙΖΑ	0,15	0,42	0,19	2,24	0,03	0,22
	ΛΑΟΣ	0,34	0,14	0,1	0,01	1,52	0,08
	Άλλο	0,27	0,49	0,33	0,31	0,17	1,18

ξής: το 15,6% των ψηφοφόρων του ΛΑΟΣ του 2004 μετακινήθηκε προς τη Ν.Δ. το 2007 (Πίνακας 1) και το ποσοστό αυτό αντιστοιχεί στο 0,34% του συνόλου των ψηφοφόρων (Πίνακας 2), πρόκειται δηλαδή για μικρό τμήματος εκλογικού σώματος. Αντίστροφα, για την κίνηση από τη Ν.Δ. προς τον ΛΑΟΣ, το 3,2% της εκλογικής δύναμης της πρώτης το 2004 μετακινήθηκε προς τον δεύτερο στις εκλογές του 2007 (Πίνακας 1). Το ποσοστό αυτό είναι σημαντικό όπως φαίνεται με την αναγωγή του στο σύνολο των ψηφοφόρων αφού πρόκειται για το 1,45% του εκλογικού σώματος (Πίνακας 2) –αντιστοιχεί περίπου στη μισή εκλογική δύναμη του ΛΑΟΣ στις εκλογές του 2007. Αυτό το τμήμα της εκλογικής δύναμης του ΛΑΟΣ το 2007 προέρχεται από ψηφοφόρους της Ν.Δ. και γι’ αυτό ενδιαφέρει να διερευνηθεί η γεωγραφική κατανομή αλλά και η συσχέτιση αυτής της ροής με διάφορα χαρακτηριστικά των ψηφοφόρων.

Κατά τη γεωγραφική προσέγγιση ερμηνείας των εκλογικών αποτελεσμάτων ακολουθούνται συχνά δύο στάδια: το πρώτο αφορά την παρουσίαση της κατανομής των ροών και του εντοπισμού των εκλογικών περιφερειών οι οποίες εμφανίζουν ακραίες τιμές, και το δεύτερο αναφέρεται στη διερεύνηση του τρόπου διαμόρφωσης των ροών σε σχέση με την προηγούμενη (2004) εκλογική δύναμη των κομμάτων. Αυτό γίνεται με χρήση συντελεστών συσχέτισης ανάμεσα στις ροές και τα ποσοστά των κομμάτων για τις εκλογές του 2004.

Σχετικά με την κατανομή των ροών ισχύουν τα ακόλουθα:

α) κατανομή ροών Ν.Δ.-Ν.Δ. Τα μεγαλύτερα ποσοστά, 98,5–91,5%, εντοπίζονται στις εκλογικές περιφέρειες Ρεθύμνης, Χίου, Μεσσηνίας, Λευκάδας, Λακωνίας, Λασιθίου, Γρεβενών, Πρέβεζας, Αργολίδας, Θεσπρωτίας, Αρκα-

δίας, Φωκίδας, Λέσβου, Καστοριάς, Χανίων και Φθιώτιδας. Τα μικρότερα ποσοστά, 84-64%, εντοπίζονται στις περιφέρειες Κέρκυρας, Σερρών, Χαλκιδικής, Λάρισας, Καβάλας, Αττικής, Ημαθίας, Αχαΐας, Α' Αθηνών, Ξάνθης, Β' Θεσσαλονίκης (75%) και Α' Θεσσαλονίκης (64%).

β) κατανομή ροών ΛΑΟΣ-ΛΑΟΣ. Τα μεγαλύτερα ποσοστά, 93,5-83,5%, εντοπίζονται στις περιφέρειες Α' Πειραιώς, Αργολίδας, Αρκαδίας, Φωκίδας, Β' Πειραιώς, Λακωνίας, Σάμου, Λέσβου, Κεφαλληνίας, Χίου, Κυκλάδων, Μεσσηνίας, Καστοριάς, Κορινθίας, Ευρυτανίας και Β' Αθηνών. Τα μικρότερα ποσοστά, 65-40%, στις εκλογικές περιφέρειες Χαλκιδικής, Κοζάνης, Ρεθύμνης, Ροδόπης, Κιλκίς, Πιερίας, Λάρισας, Σερρών, Ημαθίας, Πέλλας, Β' Θεσσαλονίκης και Α' Θεσσαλονίκης.

γ) κατανομή ροών Ν.Δ.-ΛΑΟΣ. Τα μεγαλύτερα ποσοστά, 8,5-2,9%, εντοπίζονται στις περιφέρειες Α' Θεσσαλονίκης, Α' Αθηνών, Αττικής, Β' Θεσσαλονίκης, Β' Πειραιώς, Ημαθίας, Α' Πειραιώς, Σερρών, Κιλκίς, Λάρισας, Πέλλας, Δράμας, Φωκίδας, Μαγνησίας, Ευβοίας και Χαλκιδικής. Τα μικρότερα ποσοστά, 1,3-0,1%, στις περιφέρειες Τρικάλων, Θεσπρωτίας, Γρεβενών, Μεσσηνίας, Ηρακλείου, Πρέβεζας, Άρτας, Ροδόπης, Χίου, Λευκάδας, Λασιθίου και Ρεθύμνης.

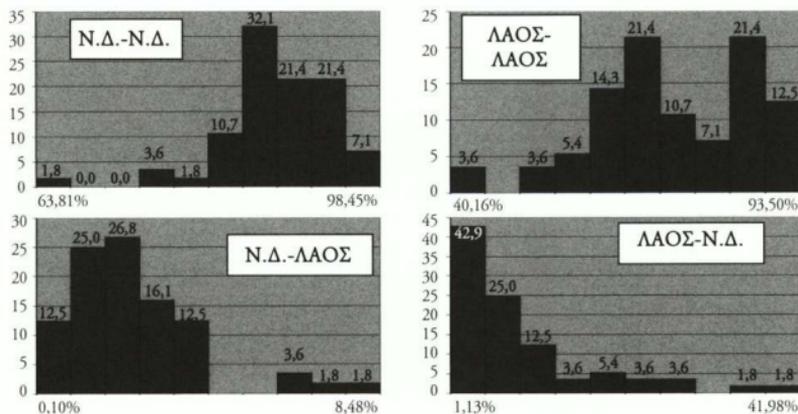
δ) κατανομή ροών ΛΑΟΣ-Ν.Δ. Τα μεγαλύτερα ποσοστά, 42-20%, εντοπίζονται στις περιφέρειες Α' Θεσσαλονίκης, Β' Θεσσαλονίκης, Α' Αθηνών, Πέλλας, Ημαθίας, Σερρών, Πιερίας και Λάρισας. Τα μικρότερα ποσοστά, 2,7-1,1%, στις περιφέρειες Λέσβου, Κυκλάδων, Α' Πειραιώς, Κεφαλληνίας, Ευρυτανίας, Λευκάδας, Αργολίδας, Αρκαδίας, Ζακύνθου, Φωκίδας, Χίου και Σάμου.

Παρατηρώντας την κατανομή των εκλογικών περιφερειών, μπορεί κανείς να διακρίνει ότι οι περιοχές της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, καθώς και τα μεγάλα αστικά κέντρα παρουσιάζουν τις υψηλότερες μετακινήσεις μεταξύ των δύο υπό μελέτη κομμάτων και, αντίστοιχα, τις μικρότερες συσπειρώσεις. Αντίστοιχες επισημάνσεις έγιναν και από τον Νικολακόπουλο⁴ σε σχέση με τη μελέτη των τελικών εκλογικών αποτελεσμάτων. Από την άλλη πλευρά, παραδοσιακές εκλογικές περιφέρειες που θα μπορούσαν –σε κάποιον βαθμό– να χαρακτηριστούν προπύργια της Ν.Δ., εμφανίζουν τη μεγαλύτερη εκλογική μεταβλητότητα. Στο Σχήμα 1 απεικονίζονται τα ιστογράμματα των τεσσάρων ροών που εξετάζονται. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι υψηλές συγκε-

4. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Εκλογές 16ης Σεπτεμβρίου 2007. Αποτελέσματα και η δύναμη του ΛΑΟΣ», ομιλία στην ημερίδα «Το φαινόμενο της μεταπολιτευτικής άκρας Δεξιάς: ελληνική εμπειρία και ευρωπαϊκές διαστάσεις», Πάντειο Πανεπιστήμιο, 23/10/2007.

ΣΧΗΜΑ 1

Κατανομές ροών

ντρώσεις των συσπειρώσεων Ν.Δ. και ΛΑΟΣ στις υψηλότερες τιμές των κατανομών τους, ενώ για τις ροές μεταξύ των δύο κομμάτων εμφανίζονται «ουρές» προς τα δεξιά των κατανομών. Το τελευταίο υποδηλώνει ότι υπάρχουν λίγες εκλογικές περιφέρειες, αλλά με πολύ υψηλές –συγκριτικά με το σύνολο– ροές μεταξύ Ν.Δ. και ΛΑΟΣ.

Συμπληρωματικός των παραπάνω είναι ο Πίνακας 3, ο οποίος παρουσιάζει τους συντελεστές μεταβλητότητας των ροών. Οι συντελεστές μεταβλητότητας

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Στατιστικά των ροών (σε σύνολο 36 ροών)

θέση	ροή	ελάχιστη	μέγιστη	μέσος όρος	τυπική απόκλιση	συντελεστής μεταβλητότητας*
1n/36	ΛΑΟΣ-Ν.Δ.	1,13%	41,98%	9,27%	9,21%	0,99
8n/36	Ν.Δ.-ΛΑΟΣ	0,10%	8,48%	2,46%	1,61%	0,65
33n/36	ΛΑΟΣ-ΛΑΟΣ	40,16%	93,50%	73,87%	12,14%	0,16
35n/36	Ν.Δ.-Ν.Δ.	63,81%	98,45%	87,81%	5,76%	0,07

* Μικρότερες τιμές εκφράζουν μικρότερη μεταβλητότητα ή μεγαλύτερη σταθερότητα.

προέρχονται από τη διαίρεση της τυπικής απόκλισης των ροών δια τον μέσο όρο τους και είναι χρήσιμοι για να συγκρίνουν τη μεταβλητότητα διαφορετικών ροών. Στον πίνακα γίνεται ταξινόμηση των ροών (36 συνολικά) κατά φθίνουσα σειρά. Για λόγους οικονομίας παρουσιάζονται μόνον οι τέσσερις ροές που ενδιαφέρουν. Την υψηλότερη γεωγραφική μεταβλητότητα εμφανίζουν οι ροές ΛΑΟΣ-Ν.Δ. καταλαμβάνοντας την πρώτη θέση και ακολουθεί η ροή Ν.Δ.-ΛΑΟΣ στην όγδοη θέση. Οι συσπειρώσεις των δύο κομμάτων τοποθετούνται σε δύο από τις σταθερότερες θέσεις στο τέλος της κατάταξης. Γίνεται φανερό ότι η παρατηρούμενη μεταβλητότητα και αλληλοτροφοδότηση των δύο κομμάτων είναι εξαιρετικά ανομοιόμορφη σε γεωγραφικό επίπεδο.

3. ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΡΟΩΝ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΤΟ 2004

Στο δεύτερο στάδιο της ανάλυσης συσχετίζονται οι ροές με την εκλογική δύναμη των κομμάτων στις εκλογές του 2004. Ο Πίνακας 4 παρουσιάζει τους συντελεστές συσχέτισης των υπό μελέτη ροών με τα ποσοστά των κομμάτων στις εκλογές του 2004. Εμφανίζει μόνο τους στατιστικά σημαντικούς συντελεστές. Από αυτούς ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι συντελεστές συσχέτισης μεταξύ των ροών και της δύναμης του ΛΑΟΣ 2004, οι οποίοι είναι ιδιαίτερα υψηλοί για τις ροές Ν.Δ.-ΛΑΟΣ (0,9) και ΛΑΟΣ-Ν.Δ. (0,7). Η ερμηνεία αυτών των τιμών είναι ότι στις εκλογικές περιφέρειες όπου ο ΛΑΟΣ είχε υψηλή εκλογική δύναμη το 2004 παρατηρείται υψηλή κινητικότητα ψηφοφόρων μεταξύ των δύο υπό μελέτη κομμάτων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Συντελεστές συσχέτισης ροών με την εκλογική δύναμη των κομμάτων 2004 (περιγράφονται μόνο τα στατιστικά σημαντικά)

	Ν.Δ.-Ν.Δ.	Ν.Δ.-ΛΑΟΣ	ΛΑΟΣ-Ν.Δ.	ΛΑΟΣ-ΛΑΟΣ
Ν.Δ. 2004				
ΠΑΣΟΚ 2004		0,5	-0,3	
ΚΚΕ 2004				
ΣΥΡΙΖΑ 2004				
ΛΑΟΣ 2004	-0,6	0,9	0,7	-0,4
Άλλο 2004	-0,4	0,6		

Συγκεντρωτικά για την εκλογική γεωγραφία των ροών, θα λέγαμε ότι παρατηρούνται εξαιρετικά μεταβλητές ροές –ανομοιόμορφες ή ακόμη και «ασταθείς» μεταξύ Ν.Δ. και ΛΑΟΣ– που αποκτούν ακραίες τιμές στις εκλογικές περιφέρειες όπου ο ΛΑΟΣ εμφάνιζε μεγαλύτερη εκλογική απήχηση το 2004, γι' αυτό και παραδοσιακές εκλογικές περιφέρειες εμφανίζουν χαμηλές συσπειρώσεις για τη Ν.Δ. και τον ΛΑΟΣ, και τις μεγαλύτερες μεταξύ των δύο κομμάτων μετακινήσεις ψηφοφόρων.

4. ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΗΣ ΕΚΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΜΕ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΤΟΥ EXIT POLL

Η εκλογική ανάλυση δίνει τη δυνατότητα να ελεγχθεί κατά πόσον παρουσιάζονται διακυμάνσεις των ποσοστών, αλλά δεν είναι επαρκής για να διαφωτίσει ποιοι είναι οι λόγοι ή με ποιες διαδικασίες γίνεται η τελική επιλογή της ψήφου. Συμπληρωματικά με τη γεωγραφική ανάλυση των ροών μπορεί να πραγματοποιηθεί μια ανάλυση των δεδομένων κάποιας δημοσκοπήσης εκλογικής συμπεριφοράς. Οι έρευνες εξόδου παρουσιάζουν το θετικό χαρακτηριστικό ότι πραγματοποιούνται την ημέρα της ψηφοφορίας και γι' αυτό καταγράφουν όχι την πρόθεση αλλά την πραγματική ψήφο, ενώ παράλληλα αναφέρονται σε μεγάλο δείγμα ψηφοφόρων (συνήθως πολύ πάνω από 10.000 άτομα). Το τελευταίο σημαίνει ότι επιτρέπουν να γίνει με ευχέρεια μια ανάλυση της εκλογικής συμπεριφοράς για συγκεκριμένα υποσύνολα-μερίδες ψηφοφόρων εάν, κατά την ανάλυση, απομονώσουμε τα δεδομένα τους από το σύνολο του δείγματος. Πέρα από τη δυνατότητα που δίνουν οι έρευνες αυτές για την πρόβλεψη του εκλογικού αποτελέσματος, προσφέρουν και επιπλέον δεδομένα που είναι οι απαντήσεις σε ερωτήσεις στάσεων απέναντι στο κόμμα που επιλέχτηκε ή σχετικά με τα κριτήρια και τον χρόνο της απόφασης. Συγκεκριμένα, περιλαμβάνουν τις ερωτήσεις για το πόσο κοντά βρίσκεται ο ψηφοφόρος στο κόμμα που τελικά επέλεξε, για το πότε αποφασίστηκε η ψήφος, για τους λόγους που παρακινούν τις συγκεκριμένες επιλογές. Πάντως, τα δεδομένα αυτά, αν και ιδιαίτερα χρήσιμα, δεν περιλαμβάνουν την πλειάδα και το συνολικό εύρος των μεταβλητών που θα επέτρεπαν μια βαθύτερη ανάλυση ώστε τελικά να οδηγήσουν σε ένα μοντέλο ερμηνείας της ψήφου, αφού οι έρευνες εξόδου αυτοπεριορίζονται ώστε το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιούν να είναι σύντομο.

Με τους περιορισμούς των συγκεκριμένων δεδομένων της έρευνας εξό-

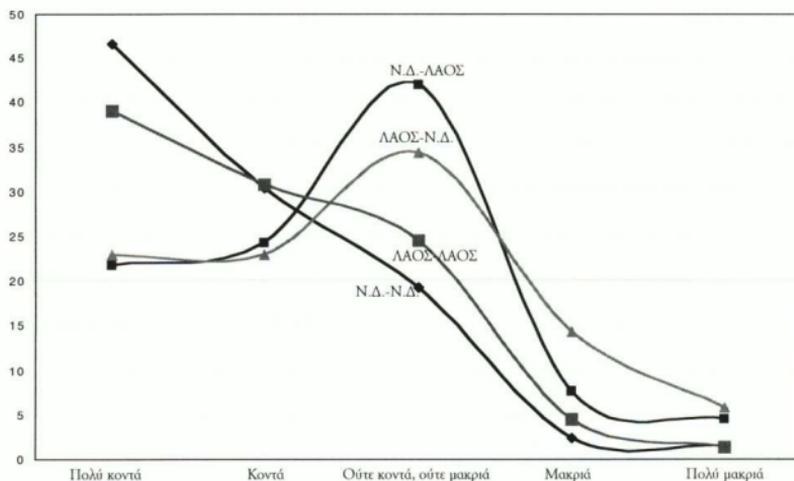
δου, επιχειρείται μια ανάλυση της εκλογικής συμπεριφοράς ειδικά για τις μερίδες ψηφοφόρων που μετακινήθηκαν μεταξύ της Ν.Δ. και του ΛΑΟΣ. Παρουσιάζονται οι κατανομές των απαντήσεων των μετακινούμενων ψηφοφόρων για τις τέσσερις μερίδες ψηφοφόρων που περιγράφονται από τις μετακινήσεις ανάμεσα Ν.Δ.-Ν.Δ., ΛΑΟΣ-ΛΑΟΣ, Ν.Δ.-ΛΑΟΣ, ΛΑΟΣ-Ν.Δ. στις ερωτήσεις: εγγύτητα προς το κόμμα που επιλέχτηκε, χρόνος απόφασης ψήφου, λόγος επιλογής ψήφου, άποψη για το μέλλον της χώρας. Συμπληρωματικά περιγράφονται και κατατομές για άλλους μετακινούμενους ψηφοφόρους προκειμένου να βγουν συμπεράσματα στο συγκεκριμένο πλαίσιο εκλογικής συγκυρίας.

Εγγύτητα προς στο κόμμα που ψήφισαν

Τα Σχήματα 2 και 3 παρουσιάζουν τις κατανομές των απαντήσεων όσον αφορά την εγγύτητα των ψηφοφόρων στο κόμμα που τελικά επέλεξαν στις εκλογές 2007, για τις τέσσερις μερίδες ψηφοφόρων Ν.Δ.-Ν.Δ., ΛΑΟΣ-ΛΑΟΣ, Ν.Δ.-ΛΑΟΣ, ΛΑΟΣ-Ν.Δ.

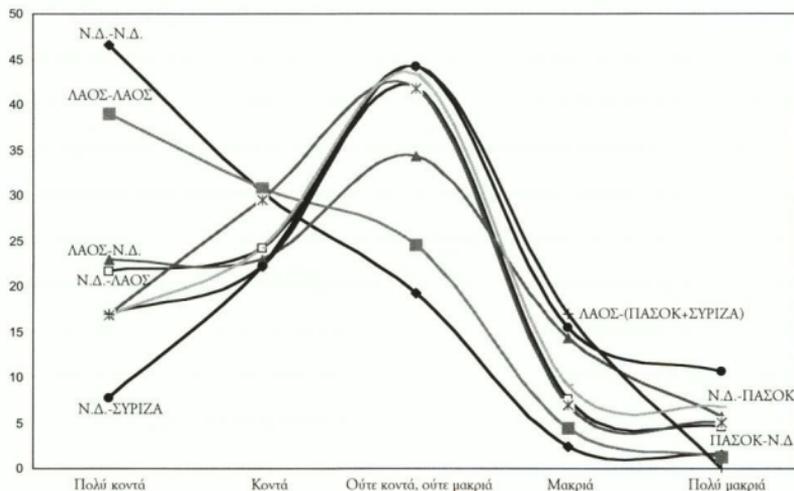
ΣΧΗΜΑ 2

Κατανομή της εγγύτητας των ψηφοφόρων στο κόμμα που τελικά επέλεξαν για τους ψηφοφόρους Ν.Δ.-Ν.Δ., ΛΑΟΣ-ΛΑΟΣ, Ν.Δ.-ΛΑΟΣ, ΛΑΟΣ-ΛΑΟΣ

ΣΧΗΜΑ 3

Κατανομή της εγγύτητας των ψηφοφόρων στο κόμμα που τελικά επέλεξαν για τους ψηφοφόρους Ν.Δ.-Ν.Δ., ΛΑΟΣ-ΛΑΟΣ, Ν.Δ.-ΛΑΟΣ, ΛΑΟΣ-ΛΑΟΣ, συγκριτικά με άλλους μετακινούμενους ψηφοφόρους

Από το Σχήμα 2 γίνεται φανερό ότι για τους ψηφοφόρους που συσπειρώνονται στα δύο κόμματα παρατηρείται μια αναμενόμενη φθίνουσα κατανομή από το «πολύ κοντά» προς το «πολύ μακριά», με μεγάλα ποσοστά στις τιμές μεγάλης εγγύτητας και μικρά στις τιμές μικρής εγγύτητας. Ενδιαφέρουσες είναι οι κατανομές των ψηφοφόρων που μετακινούνται από το ένα προς το άλλο κόμμα. Οι ψηφοφόροι που είχαν ψηφίσει το 2004 τη Ν.Δ. και μετακινούνται προς τον ΛΑΟΣ το 2007, εμφανίζουν υψηλή συγκέντρωση ποσοστών (άνω του 40%) στη θέση «ούτε κοντά, ούτε μακριά», ενώ για την αντίθετη ροή ψηφοφόρων παρουσιάζεται χαμηλότερο ποσοστό στην ουδέτερη τοποθέτηση που ισοσταθμίζεται σχεδόν στη θέση «μακριά». Με άλλα λόγια, οι ψηφοφόροι που ακολούθησαν τη ροή Ν.Δ.-ΛΑΟΣ εμφανίζουν «χαλαρή» συγγένεια με το κόμμα που τελικά ψήφισαν (ΛΑΟΣ), ενώ οι ψηφοφόροι που μετακινήθηκαν από τον ΛΑΟΣ προς τη Ν.Δ. έχουν περισσότερο σαφή άποψη εγγύτητας προς το κόμμα που τελικά ψήφισαν.

Προσπαθώντας να εντάξουμε τις κατανομές εγγύτητας στο ευρύτερο πλαίσιο της συγκεκριμένης εκλογικής συγκυρίας, δημιουργείται το Σχήμα 3. Σε

αυτό γίνεται φανερό ότι, πράγματι, οι ψηφοφόροι που μετακινήθηκαν από τον ΛΑΟΣ προς τη Ν.Δ. έχουν σαφή εικόνα της εγγύτητας προς τη Ν.Δ. την οποία τελικά επέλεξαν, συγκριτικά με αυτήν που έχουν οι ψηφοφόροι που ακολούθησαν άλλες διαδρομές. Αυτό γίνεται ορατό λόγω της χαμηλότερης συγκέντρωσης ψηφοφόρων στην ουδέτερη περιοχή «ούτε κοντά, ούτε μακριά». Οι ψηφοφόροι που μετακινήθηκαν από τη Ν.Δ. προς τον ΛΑΟΣ ομοιάζουν ωστόσο πολύ με άλλους μετακινούμενους ψηφοφόρους, παρέχοντας έτσι ενδείξεις ότι οι διατυπωμένες εγγύτητες για τη μερίδα αυτών των ψηφοφόρων ακολουθούν κατανομή που χαρακτηρίζει και άλλους ψηφοφόρους και τις μετακινήσεις τους και δεν είναι προνόμιο της συγκεκριμένης μερίδας.

Για να αναλύσουμε σε μεγαλύτερο βάθος τις εγγύτητες των ψηφοφόρων εργαζόμενα ως εξής: αν, κατά σύμβαση, συμβολίσουμε με 1 το «πολύ κοντά» και κατ' αναλογία με 5 το «πολύ μακριά» μπορούμε να υπολογίσουμε τους μέσους όρους της εγγύτητας για διάφορες μερίδες ψηφοφόρων που μετακινήθηκαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Προκύπτει έτσι ο Πίνακας 5. Ενδιαφέρον, σε αυτόν τον πίνακα, παρουσιάζουν οι στήλες που αντιστοιχούν στη Ν.Δ. το 2007 και στον ΛΑΟΣ το 2007. Στη στήλη που περιγράφει τις μέσες εγγύτητες για τους ψηφοφόρους που μετακινήθηκαν προς τον ΛΑΟΣ (προτελευταία στήλη του πίνακα), γίνεται φανερό ότι η μικρότερη μέση εγγύτητα είναι αυτή για τους ψηφοφόρους ΛΑΟΣ-ΛΑΟΣ (2,0) όπως φυσικά θα ήταν αναμενόμενο. Ακολουθεί αμέσως, ως δεύτερη σε μέγεθος, η εγγύτητα Ν.Δ.-ΛΑΟΣ (2,5) η οποία, μάλιστα, χαρακτηρίζεται και από μια άλλη ιδιότητα. Η ροή Ν.Δ.-ΛΑΟΣ διαφέρει σημαντικά από στατιστική άποψη σε σχέση με τις ροές των άλλων κομμάτων προς τον ΛΑΟΣ αναφορικά με την εγγύτητα

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

*Μέση εγγύτητα των ψηφοφόρων ως προς το κόμμα που τελικά ψήφισαν
(1=πολύ κοντά, 5=πολύ μακριά)*

		2007					
		Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ	ΣΥΡΙΖΑ	ΛΑΟΣ	Άλλο
2004	Ν.Δ.	1,8	2,5	3,0	2,8	2,5	2,9
	ΠΑΣΟΚ	2,7	1,8	2,5	2,3	3,1	2,9
	ΚΚΕ	3,3	2,6	1,8	2,1	2,9	2,2
	ΣΥΡΙΖΑ	3,1	2,4	2,5	1,8	3,8	2,6
	ΛΑΟΣ	2,6	2,6	2,6	1,0	2,0	3,0
	Άλλο	3,1	2,3	2,3	2,7	2,6	2,5

προς το κόμμα που επιλέγεται. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι η εγγύτητα των ψηφοφόρων της Ν.Δ. του 2004 προς τον ΛΑΟΣ το 2007 αποτυπώνεται σε διάκριση από τις εγγύτητες από άλλα κόμματα προς τον ΛΑΟΣ το 2007.

Παρατηρώντας την άλλη στήλη, αυτή που αντιστοιχεί στους ψηφοφόρους που μετακινήθηκαν προς τη Ν.Δ. το 2007, συνάγουμε μόνον ένα εύρημα σε σχέση με τα προαναφερθέντα. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι η εγγύτητα των ψηφοφόρων που στις εκλογές του 2004 είχαν επιλέξει τον ΛΑΟΣ και στις εκλογές του 2007 επιλέγουν τη Ν.Δ., είναι η αμέσως μικρότερη από αυτή των συσπειρωμένων ψηφοφόρων της Ν.Δ. Αυτή όμως η ροή δεν είναι στατιστικά σημαντικά διαφορετική από τις άλλες που κατευθύνονται από τα άλλα κόμματα προς τη Ν.Δ. το 2007. Δηλαδή, η όποια εγγύτητα δεν αποτυπώνεται σε διάκριση από τις εγγύτητες από άλλα κόμματα προς τη Νέα Δημοκρατία.

Με βάση τα παραπάνω καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι αν και οι ψηφοφόροι της Ν.Δ. του 2004 που μετακινούνται προς τον ΛΑΟΣ το 2007 έχουν σε μεγαλύτερο βαθμό χαλαρή τοποθέτηση εγγύτητας προς το κόμμα που τελικά επέλεξαν, ωστόσο στο σύνολό τους βρίσκονται σημαντικά πιο κοντά προς αυτό, σε σχέση με ψηφοφόρους που μετακινούνται από άλλα κόμματα προς τον ΛΑΟΣ. Από την άλλη, οι ψηφοφόροι που μετακινούνται από τον ΛΑΟΣ προς τη Ν.Δ. έχουν μια σαφέστερη άποψη εγγύτητας προς το κόμμα που τελικά επιλέγουν (Ν.Δ.) και παρά τη μεγάλη εγγύτητα προς το κόμμα που τελικά επιλέγουν, δεν διαφοροποιούνται στατιστικά σημαντικά από άλλες ροές προς τη Ν.Δ. 2007 σε σχέση με την εγγύτητα.

Το προφίλ των μετακινούμενων ψηφοφόρων

Για να γίνει αντιληπτός ο τρόπος με τον οποίο λειτουργούν οι ψηφοφόροι που περιγράφονται από τις συγκεκριμένες τέσσερις ροές, θα είχε ενδιαφέρον να δημιουργηθεί μια συνολική απεικόνιση του τρόπου που αυτοί απαντούν στις ερωτήσεις του exit poll. Μια συνοπτική παράσταση των απαντήσεων σε όλες τις μεταβλητές που εξετάζονται (εγγύτητα προς το κόμμα που τελικά επιλέγουν, χρόνος λήψης απόφασης ψήφου, λόγος επιλογής του συγκεκριμένου κόμματος, άποψη για το μέλλον της χώρας), θα βοηθούσε να αποσαφηνιστεί η ομοιότητα ή η διαφοροποίηση μερίδων ψηφοφόρων ως προς τα χαρακτηριστικά αυτά.

Μια στατιστική τεχνική που επιτρέπει την πολυμεταβλητή ανάλυση και συνολική παρουσίαση των μεταβλητών είναι η πολυδιάστατη κλιμάκωση [multidimensional scaling]. Αυτή αναπαριστά τις αποστάσεις που έχουν μεταξύ τους

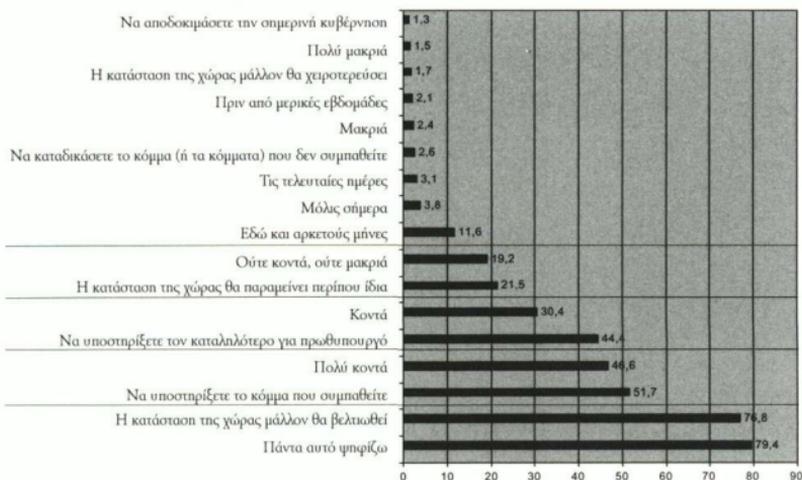
οι υπό μελέτη μεταβλητές, τοποθετώντας τις σε έναν χώρο λιγότερων διαστάσεων (συνήα δύο). Στη συνέχεια η μέθοδος αυτή ακολουθείται από ιεραρχική ταξινόμηση σε ομάδες [hierarchical cluster analysis] η οποία επιτρέπει να ομαδοποιηθούν παρατηρήσεις που βρίσκονται στατιστικά «κοντά», σχηματίζοντας ομάδες παρατηρήσεων. Οι ομάδες αυτές, έχοντας κοινά χαρακτηριστικά, μπορούν στη συνέχεια να μελετηθούν συνολικά. Οι παρατηρήσεις που χρησιμοποιούνται στην ιεραρχική ταξινόμηση προέρχονται από το αποτέλεσμα της εφαρμογής της πολυδιάστατης κλιμάκωσης.

Τα Σχήματα 4, 5, 6 και 7 παρουσιάζουν τα τελικά αποτελέσματα μετά από την εφαρμογή και των δύο παραπάνω τεχνικών για τις τέσσερις κατηγορίες ψηφοφόρων που εξετάζουμε. Δείχνουν απλά πώς οι ψηφοφόροι που μετακινήθηκαν με έναν συγκριμένο τρόπο, απαντούν στις ερωτήσεις του exit poll. Οι απαντήσεις όλων των ερωτήσεων παρουσιάζονται από κοινού. Ομαδοποιούνται στη συνέχεια σύμφωνα με την ιεραρχική ταξινόμηση.

Στο Σχήμα 4 περιγράφονται οι απαντήσεις των συσπειρωμένων ψηφοφόρων της Ν.Δ. στις ερωτήσεις του exit poll. Σε ποσοστά που υπερβαίνουν το 75% αυτοί δηλώνουν ότι ψηφίζουν πάντοτε το συγκεκριμένο κόμμα και

ΣΧΗΜΑ 4

Ομαδοποίηση των απαντήσεων για τους ψηφοφόρους Ν.Δ.-Ν.Δ., μετά από πολυμεταβλητή κλιμάκωση και ιεραρχική ταξινόμηση

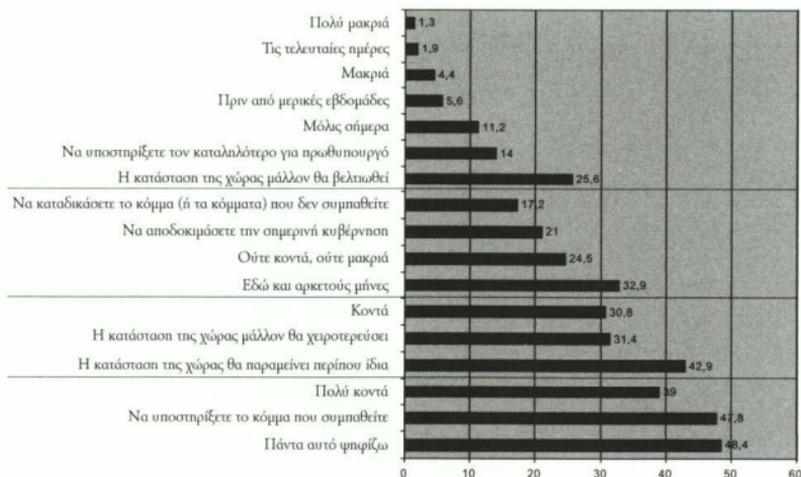

ταυτόχρονα είναι αισιόδοξοι για την κατάσταση της χώρας («μάλλον θα βελτιωθεί»). Επίσης περίπου οι μισοί από τους συσπειρωμένους ψηφοφόρους δηλώνουν πολύ κοντά στο κόμμα και ως κύριο λόγο επιλογής ψήφου δηλώνουν την υποστήριξη του κόμματος που συμπαθούν. Σε μικρότερο βαθμό δηλώνουν ότι αισθάνονται κοντά στο κόμμα και είναι οι ψηφοφόροι που ψηφίζουν το κόμμα για να υποστηρίξουν τον καταλληλότερο πρωθυπουργό. Ποσοστό περίπου 20% των συσπειρωμένων ψηφοφόρων δεν τοποθετείται ούτε κοντά ούτε μακριά από το κόμμα και ταυτόχρονα έχει ουδέτερη άποψη για το μέλλον της χώρας. Γίνεται, λοιπόν, σαφές ότι οι συσπειρωμένοι ψηφοφόροι της Ν.Δ. εμφανίζουν σημαντικό βαθμό κομματικής πειθαρχίας (αν επιτραπεί μια τέτοια ερμηνεία του «πάντα αυτό ψηφίζω»), δευτερευόντως επιλέγουν την υποστήριξη του κόμματος που συμπαθούν, και σε χαμηλότερο βαθμό την επιλογή του καταλληλότερου πρωθυπουργού. Η επιλογή του κόμματος που συμπαθούν χαρακτηρίζει ψηφοφόρους που αισθάνονται πολύ κοντά στο κόμμα, ενώ η επιλογή του καταλληλότερου πρωθυπουργού, ψηφοφόρους με σημαντική μεν, αλλά μικρότερη εγγύτητα.

Στο Σχήμα 5 παρουσιάζονται οι απαντήσεις των συσπειρωμένων ψηφο-

ΣΧΗΜΑ 5

Ομαδοποίηση των απαντήσεων για τους ψηφοφόρους ΛΑΟΣ-ΛΑΟΣ, μετά από πολυμεταβλητή κλιμάκωση και ιεραρχική ταξινόμηση

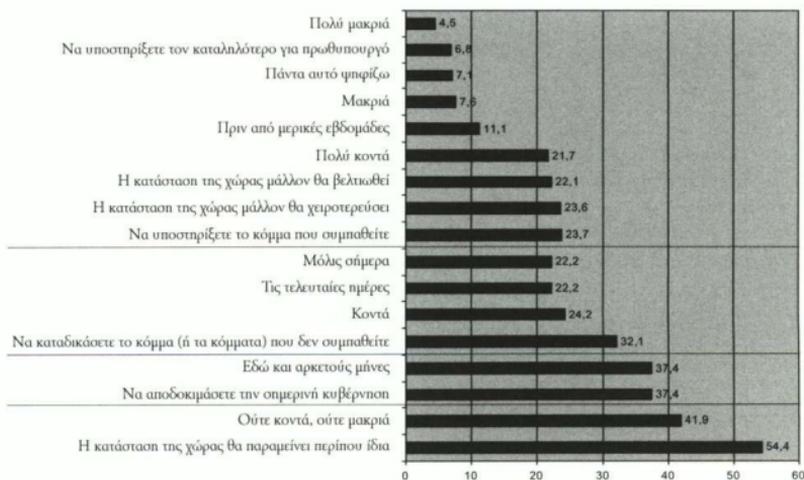

φόρων του ΛΑΟΣ. Εδώ δεν εμφανίζονται τα υψηλά ποσοστά που είχαμε στους συσπειρωμένους ψηφοφόρους της Ν.Δ. (άνω του 75%). Τα μεγαλύτερα ποσοστά εντοπίζονται στη πρώτη ομάδα και είναι μικρότερα του 50%. Ωστόσο, οι ψηφοφόροι αυτοί που πλησιάζουν τους μισούς, δηλώνουν ταυτόχρονα «πολύ κοντά» στο κόμμα (ΛΑΟΣ), «πάντα αυτό ψηφίζουν» (μπορεί να ερμηνευτεί και ως κομματική πειθαρχία) και ταυτόχρονα δηλώνουν ως λόγο επιλογής της συγκεκριμένης ψήφου την υποστήριξη του κόμματος που συμπαθούν. Πρόκειται δηλαδή για μια περισσότερο συμπαγή, ως προς τα χαρακτηριστικά, ομάδα ψηφοφόρων.

Στο Σχήμα 6 παρουσιάζονται οι απαντήσεις των ψηφοφόρων που μετακινήθηκαν από τη Ν.Δ. την οποία είχαν επιλέξει το 2004 προς τον ΛΑΟΣ το 2007. Θυμίζουμε ότι αυτοί αποτελούν σχεδόν τη μισή εκλογική δύναμη του ΛΑΟΣ στις τελευταίες εκλογές. Η ομάδα με τα υψηλότερα ποσοστά περιλαμβάνει περίπου τους μισούς ψηφοφόρους αυτής της κατηγορίας. Δηλώνουν ότι τοποθετούνται «ούτε κοντά ούτε μακριά», ενώ επίσης έχουν ουδέτερη στάση για το μέλλον της χώρας. Στη δεύτερη ομάδα, περίπου τέσσερις στους δέκα ψηφοφόρους που μετακινήθηκαν δηλώνουν ότι επρόκειτο για κίνηση

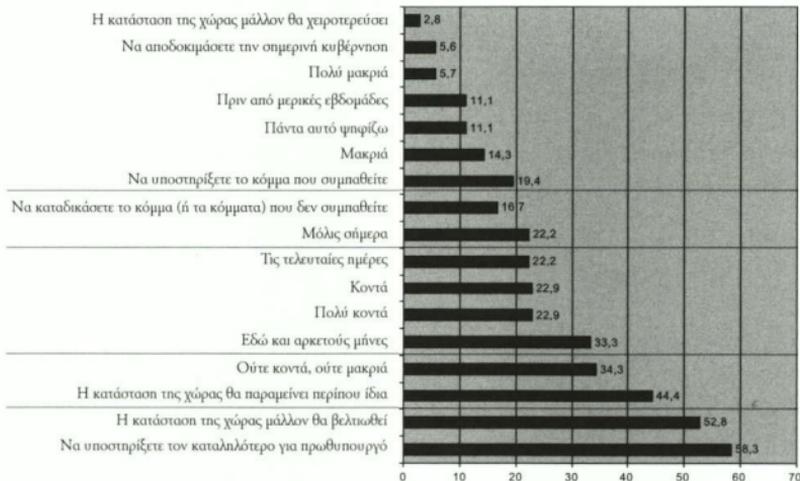
ΣΧΗΜΑ 6

Ομαδοποίηση των απαντήσεων για τους ψηφοφόρους Ν.Δ.-ΛΑΟΣ, μετά από πολυμεταβλητή κλιμάκωση και ιεραρχική ταξινόμηση

ΣΧΗΜΑ 7

Ομαδοποίηση των απαντήσεων για τους ψηφοφόρους ΛΑΟΣ-Ν.Δ., μετά από πολυμεταβλητή κλιμάκωση και ιεραρχική ταξινόμηση

αποδοκιμασίας της κυβέρνησης και ότι είχε αποφασιστεί μερικούς μήνες νωρίτερα, αναφέρονται δηλαδή σε προμελετημένη κίνηση τακτικής και όχι σε επιλογή της τελευταίας στιγμής. Υπάρχει επίσης ένα μικρότερο, αλλά όχι ασήμαντο ποσοστό, γύρω στο ένα τέταρτο των ψηφοφόρων που μετακινήθηκαν, που δηλώνει κοντά στο κόμμα που επέλεξε (ΛΑΟΣ), ότι αποφάσισε πρόσφατα και ότι κάνει αυτή την επιλογή για να καταδικάσει το κόμμα που δεν συμπαθεί (τη Ν.Δ. ή, ίσως, και το ΠΑΣΟΚ). Συμπερασματικά, οι ψηφοφόροι που στις εκλογές του 2004 είχαν ψηφίσει τη Ν.Δ. και στις εκλογές του 2007 ψήφισαν τον ΛΑΟΣ, έχουν κατά το ήμισυ υπαρκτούς, αλλά χαλαρούς δεσμούς με τον Λαϊκό Ορθόδοξο Συναγερμό και εκδηλώνουν, σε σημαντικό βαθμό, την αποδοκιμασία τους προς την κυβέρνηση, με απόφαση ειλημμένη σε κάποιο βάθος χρόνου και όχι την τελευταία στιγμή.

Στο Σχήμα 7 παρουσιάζονται οι ομάδες απαντήσεων για τους ψηφοφόρους που μετακινήθηκαν αντίστροφα, από τον ΛΑΟΣ προς τη Ν.Δ. Ποσοστό που σχεδόν αγγίζει το 60% αυτών των ψηφοφόρων, μετακινείται για να υποστηρίξει τον καταλληλότερο για πρωθυπουργό,⁵ εκφράζοντας ταυτόχρονα

5. Ο Ι. Κωνσταντινίδης στην ανάλυσή του για την ψήφο προς τη Ν.Δ. στις εκλογές του

θετική άποψη για το μέλλον της χώρας. Ένα σημαντικό ωστόσο ποσοστό από τους μετακινούμενους ψηφοφόρους έχει μέτρια εγγύτητα με το κόμμα που τελικά ψηφίζει (Ν.Δ.). Ποσοστό λίγο πάνω από το 20% αποφάσισε τι θα ψήφιζε τους τελευταίους μήνες ή τις τελευταίες μέρες και τοποθετείται κοντά ή πολύ κοντά στο κόμμα που τελικά ψήφισε. Συμπερασματικά, οι μετακινούμενοι ψηφοφόροι από τον ΛΑΟΣ προς τη Ν.Δ. κινούνται για την υποστήριξη του καταλληλότερου για τη θέση του πρωθυπουργού. Από την άλλη, εμφανίζουν υψηλό ποσοστό ψηφοφόρων με χαλαρή συγγένεια (όπως καταγράφεται αυτή από τη διατυπωμένη εγγύτητα) και χαμηλότερα ποσοστά ψηφοφόρων με μεγαλύτερη εγγύτητα.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η αλληλοτροφοδότηση ψήφων μεταξύ Ν.Δ. και ΛΑΟΣ και οι υψηλές τιμές ροών ιδιαίτερα σε περιφέρειες με υψηλή προηγούμενη δύναμη του ΛΑΟΣ, αποτελεί ίσως ένδειξη ότι ο Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός λειτουργεί ως συγκοινωνούν δοχείο της Νέας Δημοκρατίας. Η εξαιρετική μεταβλητότητα των μετακινήσεων, όμως, υποδεικνύει πολλαπλούς, μη ομοιόμορφα κατανεμημένους τρόπους και εντάσεις.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε φαίνεται ότι η Ν.Δ. και ο ΛΑΟΣ εμφανίζουν σημαντική κομματική εγγύτητα, αλλά οι μετακινούμενοι ψηφοφόροι χαρακτηρίζονται και από χαλαρές τάσεις συγγένειας προς το κόμμα που τελικά επιλέγουν. Η εκλογική τους επιλογή βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην υποστήριξη του κατάλληλου πρωθυπουργού ή στην τιμωρία του κόμματος που δεν συμπαθούν αντίστοιχα, και γενικά η τάση αποδοκιμασίας της κυβέρνησης αποτελεί βαρύνουσα παράμετρο της εκλογικής απόφασης. Δηλαδή, ο παράγοντας της εκλογικής συγκυρίας υπεισέρχεται και καθορίζει σε σημαντικό βαθμό τις εκλογικές επιλογές και αυτών των μετακινούμενων ψηφοφόρων. Η Ν.Δ. και ο ΛΑΟΣ κινητοποιήσαν συγκοινωνούντα εκλογικά σώματα, αλλά η όποια συγγένεια αναδεικνύεται δεν λειτούργησε σε στεγανά και ανεξάρτητα από τη γενικότερη τάση αποδοκιμασίας της κυβέρνησης.

2007, διαπιστώνει την ενισχυμένη αξία της δημοτικότητας των αρχηγών στις περιπτώσεις γενικευμένης δυσαρέσκειας των πολιτών έναντι των πολιτικών θέσεων ή/και των ικανοτήτων διαχείρισης των κομμάτων («Προσωποκεντρικές επιλογές στην εποχή της γενικευμένης πολιτικής δυσαρέσκειας: η ψήφος για τη Νέα Δημοκρατία στις εκλογές του 2007», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 19, 2008, σ. 165-178).

Οι ψηφοφόροι που μετακινούνται ανάμεσα στη Ν.Δ. και τον ΛΑΟΣ εμφανίζουν υψηλότερη εγγύτητα προς το κόμμα που τελικά επιλέγουν συγκριτικά με ψηφοφόρους που μετακινούνται προς τον ΛΑΟΣ και τη Ν.Δ. από άλλα κόμματα. Οι ψηφοφόροι της Ν.Δ. του 2004 που μετακινούνται προς τον ΛΑΟΣ το 2007 τοποθετούνται κοντά στο κόμμα που τελικά ψήφισαν, εμφανίζουν ωστόσο σημαντική συγκέντρωση στη μεσαία θέση της χρησιμοποιούμενης κλίμακας («ούτε κοντά, ούτε μακριά»).

Με βάση τα παραπάνω μπορεί να βγει κάποιο συμπέρασμα για την εκλογική παρουσία του ΛΑΟΣ, αναφορικά με την ικανότητα εδραίωσης της επιρροής του. Τέσσερα είναι τα στοιχεία που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας από την ανάλυση που προηγήθηκε: (α) την ακραία μεταβλητότητα των ροών Ν.Δ.-ΛΑΟΣ και ΛΑΟΣ-Ν.Δ., που δεν τεκμηριώνει την ύπαρξη ομοιόμορφης τάσης· (β) το ότι η συσπείρωση του ΛΑΟΣ του εξασφαλίζει τη μισή μόνον εκλογική του δύναμη, ενώ σχεδόν η υπόλοιπη προέρχεται από τη Ν.Δ.· (γ) αυτή προέρχεται από ψηφοφόρους συνολικά «κοντά», αλλά σε σημαντικό βαθμό τοποθετημένους στην ουδέτερη περιοχή (γι' αυτό και ευμετάβλητους), που χαρακτηρίζονται από γενικότερη ισχυρή τάση αποδοκμασίας της κυβέρνησης (σε ένα βαθμό φαινόμενο συγκυριακό)· και (δ) ο ΛΑΟΣ εξασφάλισε την κοινοβουλευτική του θέση με την ενίσχυση αυτού του ποσοστού των συγκεκριμένων ψηφοφόρων της Ν.Δ. Η σύνθεση των παραπάνω υποδεικνύει ως ερμηνεία το ότι ο ΛΑΟΣ προπορίστηκε προκειμένου ψηφοφόρους επαληθεύοντας τις προεκλογικές ανησυχίες της κυβέρνησης, αλλά τα αποτελέσματα αυτής της εργασίας δεν φαίνεται να τεκμηριώνουν την εδραίωση της εκλογικής του επιρροής.

ΚΚΕ-ΣΥΡΙΖΑ ΣΤΟ ΛΕΚΑΝΟΠΕΔΙΟ: ΔΥΟ ΞΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΙΔΙΑ ΠΟΛΗ;

Παναγιώτης Κουστένης*

Σκοπός του άρθρου είναι ο προσδιορισμός του κοινωνιολογικού, δημογραφικού και πολιτικού προφίλ των ψηφοφόρων του ΚΚΕ και του ΣΥΡΙΖΑ στις εκλογές του 2007 στο Λεκανοπέδιο της Αττικής, καθώς και η ερμηνεία της εκλογικής τους συμπεριφοράς. Από τη σύγκριση των στοιχείων για τα δύο κόμματα, φαίνεται ότι αυτά πλέον απευθύνονται σε δύο τελείως διαφοροποιημένες –σχεδόν αντιφατικές– ομάδες ψηφοφόρων, γεγονός που σημαίνει τον περιορισμό του μεταξύ τους ανταγωνισμού. Το ΚΚΕ εμφανίζει μια σταθερή και συμπαγή επιρροή στις εργατικής-λαϊκής σύνθεσης δυτικές συνοικίες της Αθήνας. Από την άλλη πλευρά, η δύναμη του ΣΥΡΙΖΑ συγκεντρώνεται κυρίως στα μεσοαστικά βόρεια προάστια, ενώ παρουσιάζεται αποδυναμωμένος στα δυτικά σε σχέση με το παρελθόν. Η αλλαγή αυτή είχε φανεί ήδη από τις εκλογές του 2004 και αποσυνδέει τον Συνασπισμό από την αριστερή εκλογική παράδοση. Πράγματι, ο ΣΥΡΙΖΑ έχει καταφέρει να ανανεώσει την εκλογική του βάση, ενσωματώνοντας σε αυτή μη παραδοσιακούς ψηφοφόρους της Αριστεράς, γεγονός που δεν επιτρέπει ασφαλείς προβλέψεις για το μέλλον. Βασικό αναλυτικό εργαλείο που χρησιμοποιείται είναι μια κοινωνιολογική κατάτμηση του Λεκανοπεδίου σε 4 στρώματα-ζώνες. Η διαφοροποίηση των στοιχείων μεταξύ των ζωνών δικαιώνει και την οριοθέτησή τους.

Στις εκλογές της 16ης Σεπτεμβρίου του 2007, τα δύο κόμματα της Αριστεράς ήταν από τους κυρίως κερδοσυνεργούς –σημείωσαν μάλιστα και μια σειρά από ρεκόρ. Το μεν ΚΚΕ συγκέντρωσε ποσοστό 8,15%, το ανώτερο που έχει επιτύχει σε βουλευτικές εκλογές μετά τη διάσπαση του 1991. Επιπλέον –λόγω και της υψηλής αναλογικότητας του εκλογικού συστήματος– έλαβε 22 βουλευτικές έδρες, αναδεικνύοντας τη μεγαλύτερη κοινοβουλευτική ομάδα της ιστορίας του.¹ Από την άλλη πλευρά, ο ΣΥΡΙΖΑ ως συνέχεια-μετεξέλιξη του Συ-

* Υποψήφιος Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο γράφων οφείλει ευχαριστίες στον Καθηγητή Ηλία Νικολακόπουλο για την παραχώρηση των στοιχείων του exit poll.

1. Ακόμη και στο πλαίσιο του Ενιαίου Συνασπισμού, τον Ιούνιο του 1989, από τους 28 βουλευτές που εξελέγησαν συνολικά τότε, στο ΚΚΕ ανήκαν οι 21.

νασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου, κέρδισε το 5,04% το οποίο είναι το δεύτερο ισχυρότερο ποσοστό του (μετά το 5,12% του 1996) στις πέντε βουλευτικές εκλογές που έχει συμμετάσχει από το 1993. Οι 14 έδρες που κέρδισε συνιστούν και γι' αυτόν τη μεγαλύτερη κοινοβουλευτική παρουσία. Τέλος, το άθροισμα των πανελλαδικών ποσοστών των δύο κομμάτων φτάνει στο 13,2% και καταγράφεται ως το ιστορικό μέγιστο της Αριστεράς στη Μεταπολίτευση (μεγαλύτερο κι απ' το 13,1% του Ενιαίου Συνασπισμού τον Ιούνιο του 1989).

Για μία ακόμη φορά, η κύρια εστία δύναμης των δύο κομμάτων ήταν τα αστικά κέντρα και κυρίως η περιοχή της πρωτεύουσας (πολύ περισσότερο για τον ΣΥΡΙΖΑ, με την έντονη ανισοκατανομή της δύναμής του μεταξύ αστικών και αγροτικών περιοχών). Ειδικά στις τέσσερις περιφέρειες της Αθήνας και του Πειραιά, τα δύο κόμματα εμφανίζουν τη σημαντικότερη αύξηση, φτάνοντας αθροιστικά στο 20,75% (έναντι 19,43% του ΣΥΝ τον Ιούνιο του 1989). Ως εκ τούτου, θα είχε αξία η ανίχνευση της ανατομίας της εκλογικής βάσης τους, όπως αποτυπώθηκε στις τελευταίες εκλογές στο Λεκανοπέδιο της Αττικής. Αυτή ακριβώς επιχειρείται στο παρόν άρθρο, ενώ ιδιαίτερη σημασία δίνεται στη σύγκριση του προφίλ αλλά και της εκλογικής συμπεριφοράς των ψηφοφόρων τους.

Επειδή, εκτός από την ανάλυση των αποτελεσμάτων των τελευταίων εκλογών, θα επιχειρηθεί και μια αναδρομική μελέτη και σύγκριση με τα στοιχεία του πρόσφατου παρελθόντος, ως χώρος ανάλυσης το Λεκανοπέδιο περιορίζεται στα όρια της υπερνομαρχίας Αθηνών-Πειραιώς προκειμένου να διασφαλιστεί η εκλογική συγκρισιμότητα. Δεν λήφθηκε δηλαδή υπόψη η όποια ενσωμάτωση στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας των νέων προαστίων του Υπολοίπου Αττικής. Επίσης, δεν συμπεριλήφθηκε το μη πειρωτικό κομμάτι της Α' και της Β' περιφέρειας Πειραιώς (Σαλαμίνα, Νησιά Αργοσαρωνικού, Κύθηρα, Επαρχία Τροιζηνίας) έτσι ώστε η ανάλυση να περιοριστεί στο καθαρά αστικό κομμάτι της υπερνομαρχίας. Χρονικά θα εξεταστεί η περίοδος από το 1993, από τότε δηλαδή που τα δύο κόμματα παίρνουν μέρος στις εκλογές με τη σημερινή (σχεδόν) μορφή τους.

Η όλη μελέτη βασίζεται στη μεθοδολογία της *εκλογικής γεωγραφίας* και της *πολιτικής οικολογίας*,² ενισχύεται όμως και με αρκετά συμπεράσματα

2. Για μια σύντομη και μεστή παρουσίαση των δύο προσεγγίσεων, ενδεικτικά βλ. Ηλ. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και Βουλευτικές Εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2000 (3η εκδ.), σ. 27-31, 50 κ.ε., και Ν. Mayer - Ρ. Perrineau - D. Boy - Β. Sautrès, *Εκλογική Συμπεριφορά: Ιστορικές διαδρομές και μοντέλα ανάλυσης*, μτφρ-επιμ.-βιβλιογ.: Χρ. Βερναρδάκης, Σαββάλας, Αθήνα 2005, σ. 27-52.

που προκύπτουν από την ανάλυση των στοιχείων του exit poll της Opinion που διενεργήθηκε για το Mega Channel στις 16/9/2007.

1. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Για τη μελέτη της εκλογικής γεωγραφίας, ως μονάδα ανάλυσης επελέγη ο δήμος, χώρος σε γενικές γραμμές (και με λίγες εξαιρέσεις) ομοιογενής ως προς τις πολιτικές προτιμήσεις-συμπεριφορές αλλά και ως προς τα διάφορα κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Ταυτόχρονα, για τη χαρτογραφική αποτύπωση επελέγη η απλούστερη δυνατή *στατιστική επεξεργασία* των στοιχείων. Μοναδικό κριτήριο ήταν η σύγκριση του ποσοστού του κάθε κόμματος με τον Μ.Ο. (μέσο όρο) του στο σύνολο του Λεκανοπέδιου, όπως αυτό έχει οριστεί (το 2007 ήταν 12,06% για το ΚΚΕ και 8,69% για τον ΣΥΡΙΖΑ). Έτσι, κάθε δήμος χρωματίζεται με βάση το αν το ποσοστό του κόμματος εκεί είναι ανώτερο (οπότε υπερεκπροσωπείται) ή κατώτερο (οπότε υποεκπροσωπείται) του Μ.Ο.

Σε πρώτη φάση, η σύγκριση της εκλογικής γεωγραφίας των δύο κομμάτων στις εκλογές του 2007 είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική. Πρόκειται για δύο αντίστροφους χάρτες (Χάρτες 5 και 10), σχεδόν συμπληρωματικούς. Το ΚΚΕ εμφανίζει την κύρια δύναμή του συγκεντρωμένη στα δυτικά προάστια. Αντίθετα, ο ΣΥΡΙΖΑ παρουσιάζει πιο έντονη επιρροή στα βόρεια και βορειοανατολικά προάστια, με εξαίρεση τον δήμο Παπάγου (8,65%) όπου βρέθηκε οριακά κάτω από τον Μ.Ο. του στο Λεκανοπέδιο. Επιπλέον, το ΚΚΕ υπολείφθηκε του Μ.Ο. του στον δήμο της Αθήνας (10,52%), σε αντίθεση με τον ΣΥΡΙΖΑ (9,27%) για τον οποίον ο δήμος της πρωτεύουσας αποτελεί παραδοσιακά έναν από τους κυριότερους πόλους δύναμης.

Κοινό τόπο για τα δύο κόμματα αποτελούν 3 δήμοι των βορειοδυτικών προαστίων (Γαλάτσι, Ν. Φιλαδέλφεια, Ν. Ηράκλειο) καθώς και τα νοτιοανατολικά προάστια που εκτείνονται από τον δήμο Ζωγράφου και κάτω (εκτός από τη Ν. Σμύρνη όπου το ΚΚΕ υποεκπροσωπείται με 10,51% και τον Αγ. Δημήτριο όπου υποεκπροσωπείται ο ΣΥΡΙΖΑ με 8,03%). Παρόλα αυτά, η επιρροή του ΣΥΡΙΖΑ διατηρείται σε όλη την παραλιακή ζώνη (πλην της Γλυφάδας όπου είχε 8,51%), ενώ το ΚΚΕ υπερεκπροσωπείται μόνο στο Ελληνικό (13,85%). Τέλος, παρομοίως μειωμένη είναι η παρουσία και των δύο στους δήμους Πειραιά και Μοσχάτου, όπως και στους τρεις βορειότερους δήμους της υπερχορής (Κηφισιά, Ν. Ερυθραία και Εκάλη).

Ήδη από την πρώτη αυτή ανάγνωση του σημερινού εκλογικού χάρτη ανακλύπεται και η πρώτη γεωγραφική διαφορά μεταξύ τους. Μια δεύτερη διαφορά προκύπτει όταν διερευνηθεί το πώς αυτός ο χάρτης εξελίχθηκε διαχρονικά και πώς αποκρυσταλλώθηκε στη σημερινή μορφή του. Για τον λόγο αυτόν, παρουσιάζονται οι αντίστοιχοι χάρτες όλων των εκλογικών αναμετρήσεων από το 1993.

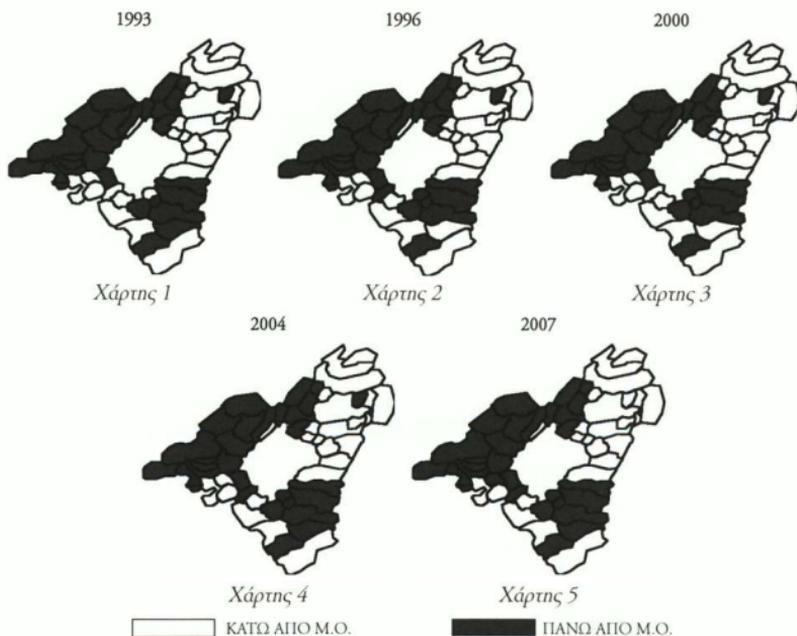
Καταρχάς το ΚΚΕ δείχνει διαχρονικά μια αξιοσημείωτη γεωγραφική σταθερότητα (Χάρτες 1-5). Οι αλλαγές κατά την ερευνώμενη περίοδο είναι μικρές και δεν αμφισβητούν τη γενικότερη φυσιογνωμία του. Τέτοιες περιπτώσεις αλλαγής εντοπίζονται στη Λυκόβρυσση και στην Αργυρούπολη, όπου το κόμμα υποεκπροσωπήθηκε στις εκλογές του 2000 (στην Αργυρούπολη και το 2004) και επανέκαμψε στη συνέχεια. Κατόπιν, στην Καλλιθέα σταθεροποιήθηκε πάνω από τον Μ.Ο. του μόνο στις δύο τελευταίες αναμετρήσεις. Τέλος, το 2007 έσπασαν και δύο παραδόσεις: για πρώτη φορά το ΚΚΕ υπερεκπροσωπήθηκε στον δήμο του Ρέντη (12,61%) και υποεκπροσωπήθηκε στα Μελίσια (11,75%). Έτσι, παγιώθηκε η εικόνα που θέλει τις κύριες εστίες δύναμης του Κομμουνιστικού Κόμματος να εντοπίζονται στα δυτικά, βορειοδυτικά και νοτιοανατολικά προάστια, ενώ η παρουσία του είναι ασθενής στα βόρεια και τα βορειοανατολικά. Οι παραπάνω αλλαγές παρουσιάζονται συγκεντρωτικά στον εξελικτικό χάρτη της περιόδου 1993-2007 (Χάρτης 11).

Σε αντίθεση με το ΚΚΕ, η εκλογική γεωγραφία του ΣΥΡΙΖΑ χαρακτηρίζεται από έντονη μεταβλητότητα (Χάρτες 6-10). Σταθεροί πόλοι της δύναμής του είναι ο δήμος Αθηναίων, τα νοτιοανατολικά προάστια από του Ζωγράφου ως την Ηλιούπολη και κάποιοι διάσπαρτοι δήμοι των βορείων προαστίων (Χολαργός, Π. Ψυχικό, Χαλάνδρι, Βριλήσσια, Μελίσια, Ν. Πεντέλη, Πεύκη) καθώς και κάποια βορειοδυτικά προάστια (Ν. Ηράκλειο, Ν. Φιλαδέλφεια, Λυκόβρυσση). Κάπως έτσι είχε διαμορφωθεί ο εκλογικός χάρτης του Συνασπισμού το 1993, ενώ η παρουσία του στη δυτική ζώνη του Λεκανοπέδιου ήταν ανεπαίσθητη, με μοναδική εξαίρεση τον δήμο Πετρούπολης που αποτελεί σταθερό προπύργό του.

Την περίοδο 1996-2000 όμως, η επιρροή του Συνασπισμού στα δυτικά επεκτάθηκε, αφού υπερεκπροσωπήθηκε και σε άλλους δήμους, όπως το Περιστέρι, το Αιγάλεω, τον Ταύρο και τον Κορυδαλλό (στον τελευταίο μόνο το 1996). Η δε δυναμική του αυξήθηκε ελαφρώς και στα βόρεια προάστια (Αγ. Παρασκευή, Μαρούσι). Τομή αποτέλεσαν οι εκλογές του 2004, όπου και πάλι η επιρροή του μειώθηκε στα δυτικά, διατηρήθηκε όμως και επεκτάθηκε περαιτέρω στα βορειοανατολικά, όπως και στην παραλιακή ζώνη. Αποτελέ-

ΧΑΡΤΕΣ 1-5

Εκλογική γεωγραφία ΚΚΕ 1993-2007

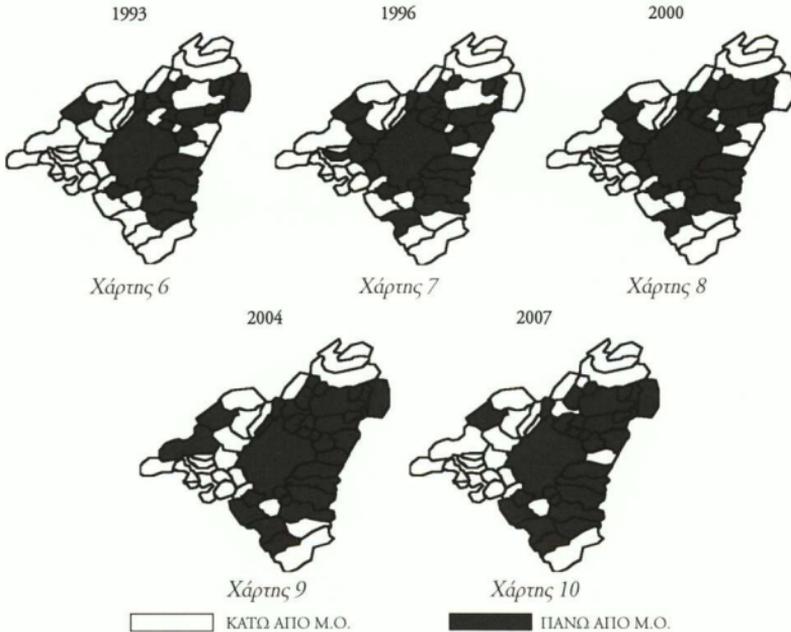

σμα είναι ο ΣΥΡΙΖΑ να παρουσιάζει σήμερα τη δύναμή του συγκεντρωμένη στον δήμο Αθηναίων και σε όλη την ανατολική ζώνη κάτω από την Κηφισιά και μέχρι την παραλία, με τις εξαιρέσεις της Γλυφάδας, του Αγ. Δημητρίου και του Παπάγου, που προαναφέρθηκαν. Αυτή η έντονη γεωγραφική μεταβλητότητα του Συνασπισμού απεικονίζεται και στον εξελικτικό χάρτη (Χάρτης 12) και συγκρινόμενη με την αντίστοιχη σταθερότητα του ΚΚΕ, υποδεικνύει τη δεύτερη διαφορά ανάμεσά τους.

Η τρίτη διαφορά εντοπίζεται στην *πολιτική γεωγραφία*. Προκύπτει δηλαδή αν συγκριθεί ο χάρτης ΚΚΕ/ΣΥΡΙΖΑ (Χάρτης 13, που απεικονίζει σε κάθε δήμο ποιο κόμμα είναι ισχυρότερο από το άλλο) με τον αντίστοιχο Ν.Δ./ΠΑΣΟΚ του 2007 (Χάρτης 14). Φαίνεται τότε ξεκάθαρα ότι οι δήμοι όπου ο ΣΥΡΙΖΑ ξεπερνάει το ΚΚΕ είναι γνήσιο υποσύνολο των δήμων όπου η Ν.Δ.

ΧΑΡΤΕΣ 6-10

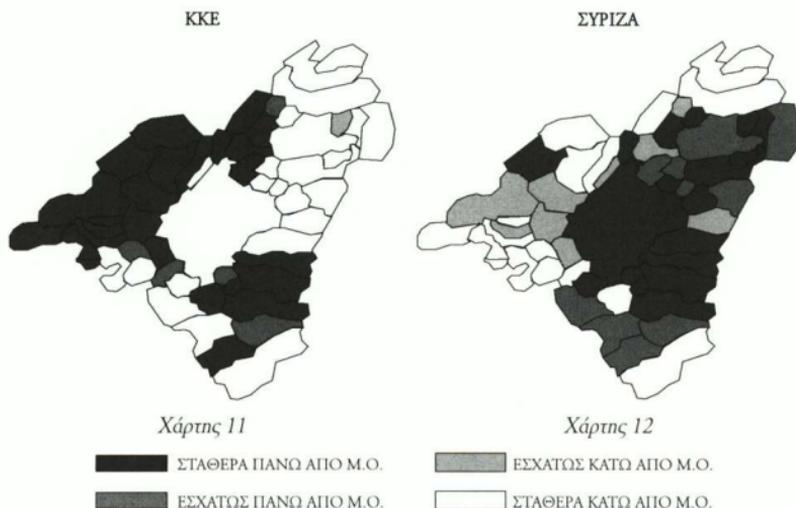
Εκλογική γεωγραφία ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΥ 1993-2007

υπερισχύει του ΠΑΣΟΚ. Αυτός ο συσχετισμός αποτέλεσε ούτως ή άλλως τον κανόνα της περιόδου 1993-2007, με μόνες εξαιρέσεις το 1996 (οπότε ήταν πολύ περισσότεροι οι δήμοι όπου ο Συνασπισμός υπερέιχε του ΚΚΕ, λόγω των σχεδόν ισοδύναμων ποσοστών τους) και το 2000 (όπου ήταν αντίστοιχα περισσότεροι οι δήμοι που το ΠΑΣΟΚ υπερέιχε της Ν.Δ., λόγω της ευρείας τότε κυριαρχίας του στο Λεκανοπέδιο). Σε αυτό το σημείο είναι ενδιαφέρον να τονιστεί ότι ο χάρτης ΚΚΕ/ΣΥΡΙΖΑ είναι ακριβώς ίδιος με τον αντίστοιχο του 2004. Ομοίως και ο χάρτης Ν.Δ./ΠΑΣΟΚ μοιάζει με εκείνον του 2004, με μοναδική αλλαγή το Χαϊδάρι που τώρα πέρασε στην κυριαρχία της Ν.Δ. Αυτή η τελευταία επισήμανση αποτελεί και τη βασική ένδειξη ότι, πέρα από τις όποιες μετακινήσεις ψηφοφόρων, το κύριο στίγμα των εκλογών του 2007 ήταν η επιβεβαίωση των συσχετισμών που είχαν αναδείξει εκείνες του 2004.

ΧΑΡΤΕΣ 11-12

Εξελικτικοί χάρτες 1993-2007

Από τη μέχρι τώρα σύγκριση, πάντως, φαίνεται ότι ο ΣΥΡΙΖΑ είναι γενικά δυνατότερος στις περιοχές με παράδοση και ατμόσφαιρα πιο δεξιότροφη, γι' αυτό και συσχετίζεται έντονα με τη Ν.Δ. Αντίθετα, το ΚΚΕ έχει τον κύριο όγκο της δύναμής του στις περιοχές με μεγαλύτερη αριστερή παράδοση στις οποίες και κυριαρχεί το ΠΑΣΟΚ. Ας σημειωθεί όμως ότι η συσχέτιση Συνασπισμού-Ν.Δ. είναι μόνο χαρτογραφική και όχι οικολογική, όπως θα εξηγηθεί στη συνέχεια.

Πράγματι, από τους συντελεστές συσχέτισης των ποσοστών των κομμάτων ανά δύο στους διάφορους δήμους (Πίνακας 1), φαίνεται ότι η συσχέτιση Ν.Δ.-Συνασπισμού είναι γενικά ασθενής, με τιμές ανάμεσα στο $-0,5$ και $0,5$. Το 1993 είναι ελαφρώς θετική ($0,24$), το 1996-2000 ελαφρώς αρνητική ($-0,13$ και $-0,27$) και το 2004-2007 ξαναπαίρνει θετικές τιμές, αλλά ακόμη πιο ασήμαντες ($0,09$ το 2007, που σημαίνει επί της ουσίας ανύπαρκτη συσχέτιση). Δεν μπορεί να διατυπωθεί δηλαδή με ασφάλεια κάποια σχέση ότι, για παράδειγμα, όπου είναι ισχυρή η Ν.Δ. είναι και ο Συνασπισμός (περίπτωση θετικού συντελεστή, μεγαλύτερου από $0,5$) ή ότι όπου είναι ισχυρή η Ν.Δ.

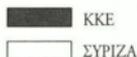
ΧΑΡΤΕΣ 13-14

Εκλογικοί χάρτες Λεκανοπεδίου 2007

ΚΚΕ/ΣΥΡΙΖΑ

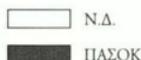
Χάρτης 13

Ν.Δ./ΠΑΣΟΚ

Χάρτης 14

είναι αδύναμος ο Συνασπισμός (περίπτωση αρνητικού συντελεστή, μικρότερου από $-0,5$). Τέτοια σαφής συσχέτιση υπάρχει μόνο για το ΚΚΕ απέναντι στα δύο μεγάλα κόμματα: ισχυρή θετική με το ΠΑΣΟΚ (πάντα ανώτερη από $0,67$, που σημαίνει ότι έχουν την ίδια γεωγραφική κατανομή) και πιο ισχυρή αρνητική με τη Ν.Δ. (πάντα μικρότερη από $-0,85$, που σημαίνει ότι η δύναμή τους κατανέμεται αντίστροφα). Ακόμη, ενδιαφέρον έχει και ο συντελεστής συσχέτισης ΚΚΕ-ΣΥΝ που στις δύο τελευταίες εκλογές είναι αρνητικός, ένα επιπλέον στοιχείο που υποδεικνύει την αντίθετη φορά των δύο κομμάτων.³

Το βασικό συμπέρασμα πάντως που προκύπτει από την ανάγνωση των ε-

3. Ο συντελεστής συσχέτισης (r) μεταξύ δύο ποσών-μεταβλητών δείχνει τη μεταξύ τους σχέση. Οι τιμές του κυμαίνονται από -1 έως 1 . Το πρόσημό του δείχνει τον τύπο της συσχέτισης (θετικό αν όταν ανεβαίνει η μία ανεβαίνει και η άλλη, αρνητικό στην αντίθετη περίπτωση). Η τιμή του δείχνει την ισχύ, την ομογένεια της συσχέτισης. Έτσι, για $r > 0,5$ η συσχέτιση είναι ισχυρή και θετική, για $r < -0,5$ είναι ισχυρή και αρνητική. Για περισσότερα, βλ., ενδεικτικά, Φ. Κολυβά-Μαχαίρα - Ε. Μπόρα-Σέντα, *Στατιστική: Θεωρία και εφαρμογές*, Εκδ. Ζήτη, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 313-318.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Συντελεστές συσχέτισης

	1993	1996	2000	2004	2007
ΚΚΕ/ΣΥΝ	-0,07	0,18	0,29	-0,24	-0,23
ΚΚΕ/ΠΑΣΟΚ	0,75	0,67	0,67	0,75	0,80
ΚΚΕ/Ν.Δ.	-0,85	-0,87	-0,88	-0,88	-0,91
ΣΥΝ/Ν.Δ.	0,24	-0,13	-0,27	0,21	0,09
ΣΥΝ/ΠΑΣΟΚ	-0,38	-0,02	0,10	-0,35	-0,27

κλογικών χαρτών των δύο κομμάτων είναι η πλήρως διαφοροποιημένη συγγέντρωση της δύναμής τους η οποία, αντίστοιχα, παραπέμπει σε δύο εντελώς διακριτούς κοινωνιολογικούς τύπους ψηφοφόρων. Το μεν ΚΚΕ διατηρεί ως κύρια εστία του τη λαϊκής-εργατικής σύνθεσης δυτική ζώνη, ο δε ΣΥΡΙΖΑ επεκτείνεται όλο και περισσότερο στα βόρεια και βορειοανατολικά προάστια των μεγαλοαστικών ή μεσοαστικών στρωμάτων. Κοινός χώρος επιρροής τους παραμένουν οι περισσότερο μικροαστικές βορειοδυτικές ή νοτιοανατολικές περιοχές. Αυτή η κοινωνιολογική διάταξη καταδεικνύεται πιο ξεκάθαρα στη συνέχεια, με την ποσοτική-οικολογική ανάλυση των ομαδοποιημένων δεδομένων.

2. ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Με σκοπό τον εντοπισμό του κοινωνιολογικού προφίλ των ψηφοφόρων των δύο κομμάτων, αλλά και για μια γενικότερη ανάλυση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της ψήφου, χρήσιμη θα ήταν η κατάτμηση του Λεκανοπεδίου με βάση κοινωνιολογικές μεταβλητές που ορίζουν και τις «πολιτικές προδιαθέσεις»⁴ κάθε περιοχής-ζώνης. Η κατάτμηση που χρησιμοποιείται εδώ προ-

4. Ο όρος ανήκει στον P. Lazarsfeld [political predisposition] και διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο στο μοντέλο της σχολής του Columbia. Στη μελέτη *The People's Choice* (1944), με σκοπό την κατασκευή ενός σχετικού δείκτη, ο Lazarsfeld και οι συνεργάτες του όρισαν 3 βασικές μεταβλητές (κοινωνικο-οικονομική κατάσταση, θρησκευτική ταυτότητα, τόπος κατοικίας) και έδειξαν ότι οι εκλογικές προτιμήσεις των ψηφοφόρων επηρεάζονται καθοριστικά από την κοινωνική θέση και τον κοινωνικό τους περίγυρο. Βλ. R. Wildenmann, *Η εκλογική έρευνα. Συμπεριφορά του εκλογικού σώματος και ανάλυση εκλογών*, πρόλ.-μτφρ.-σχόλια: Β. Γεωργιάδου, Παπαζήσης, Αθήνα 1998, σ. 62-69.

κύπτει από τη σύνθεση τριών χαρτών του Θωμά Μαλούτα οι οποίοι απεικονίζουν τις αντικειμενικές αξίες των ακινήτων, την κοινωνικο-επαγγελματική τυπολογία και το ποσοστό ανεργίας στο Λεκανοπέδιο, όπως δημοσιεύτηκαν το 2000.⁵ Αν και η εν λόγω καταγραφή απέχει πολύ χρονικά από τις ημέρες μας (και είναι σαφές πως έχουν συντελεστεί αρκετές μεταβολές από τότε), επιλέγεται, αφενός, ως αξιόπιστη και λεπτομερής και, αφετέρου, επειδή μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την αναδρομική μελέτη. Έτσι, λοιπόν, το Λεκανοπέδιο χωρίζεται σε τέσσερις κοινωνιολογικές ζώνες-περιοχές:

α) *περιοχές μεσαίων-υψηλών στρωμάτων* (ΥΨΗΛΕΣ) με σαφή υπερεκπροσώπηση των επιχειρηματιών και των υψηλόμισθων ιδιωτικών υπαλλήλων. Περιλαμβάνουν 16 δήμους των βορείων-βορειοανατολικών προαστίων (Εκάλη, Ν. Ερυθραία, Κηφισιά, Πεύκη, Μαρούσι, Μελίσσια, Ν. Πεντέλη, Πεντέλη, Φιλοθέη, Π. Ψυχικό, Ν. Ψυχικό, Χαλάνδρι, Βριλήσσια, Χολαργός, Αγ. Παρασκευή, Παπάγου) και τρεις των νοτιών (Ν. Σμύρνη, Π. Φάληρο, Γλυφάδα). Σύνολο: 19 δήμοι.

β) *τη ζώνη των μεσαίων στρωμάτων* (ΜΕΣΑΙΕΣ) που παρουσιάζει μεγάλη συγκέντρωση μεσαίων στελεχών και ανώτερων δημοσίων υπαλλήλων. Περιλαμβάνει 10 νοτιοανατολικούς δήμους (Ζωγράφου, Καισαριανή, Βύρωνας, Δάφνη, Υμηττός, Αγ. Δημήτριος, Αργυρούπολη, Ηλιούπολη, Άλιμος, Ελληνικό), 3 δήμους της περιοχής του Πειραιά (Δήμος Πειραιώς, Μοσχάτου και Καλλιθέας) και 4 βορειοδυτικά προάστια (Λυκόβρυση, Ν. Ηράκλειο, Ν. Ιωνία, Γαλάτσι). Συνολικά: 17 δήμοι.

γ) *τις περιοχές των μεσαίων-χαμηλών στρωμάτων* (ΧΑΜΗΛΕΣ) με υπερεκπροσώπηση μικρομεσαίων και μισθωτών εργατών. Περιλαμβάνονται οι 6 ηπειρωτικοί δήμοι της Β' Πειραιώς (Πέραμα, Κερατοίνη, Δραπετσώνα, Κορυδαλλός, Νίκαια, Ρέντη) καθώς και 12 δήμοι της δυτικής πλευράς της Β' Αθηνών (Χαϊδάρι, Αγ. Βαρβάρα, Αιγάλεω, Ταύρος, Περιστερί, Πετρούπολη, Ίλιον, Καματερό, Αγ. Ανάργυροι, Ν. Χαλκηδόνα, Ν. Φιλαδέλφεια, Μεταμόρφωση). Σύνολο δήμων: 18.

δ) *ο δήμος Αθηναίων* (ΑΘΗΝΑ) λόγω της μεγάλης εσωτερικής του ανομοιογένειας επελέγη να μελετηθεί ενιαίος και ξεχωριστά από τις υπόλοιπες ζώνες, αν και ως συνισταμένη θα μπορούσε κοινωνιολογικά να τοποθετηθεί ανάμεσα στις ΜΕΣΑΙΕΣ και τις ΥΨΗΛΕΣ περιοχές.⁶

5. Βλ. Θ. Μαλούτας (επιμ.), *Κοινωνικός και οικονομικός άτλας της Ελλάδας*, τόμος 1ος: *Οι πόλεις*, ΕΚΚΕ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα-Βόλος 2000, σ. 40, 46, 60.

6. Για την κατάταξη των δήμων στις διάφορες ζώνες, βλ., παράλληλα, Χρ. Βερναρδάκης, «Βουλευτικές Εκλογές 2007: Η κρίση του δικομματισμού και οι νέες κοινωνικές-εκλογικές

Είναι προφανές ότι για την παραπάνω κοινωνιολογική κατάτμηση λήφθηκε υπόψη και η διατήρηση μιας γεωγραφικής συνοχής⁷ (Χάρτης 15). Έτσι, π.χ. ο δήμος Αγ. Δημητρίου κατετάγη στις ΜΕΣΑΙΕΣ περιοχές και όχι στις ΧΑΜΗΛΕΣ όπου θα μπορούσε –έστω και οριακά– να συμπεριληφθεί. Επιπλέον, σημαντικό δίλημμα δημιούργησαν κάποιοι δήμοι των βορειοδυτικών προαστίων (όπως π.χ. η Νέα Φιλαδέλφεια ή η Ν. Ιωνία) που θα μπορούσαν εύκολα να τοποθετηθούν σε οποιαδήποτε ζώνη μεταξύ ΜΕΣΑΙΩΝ και ΧΑΜΗΛΩΝ περιοχών. Η λύση δόθηκε και πάλι με βάση τη γεωγραφική ομοιογένεια, αλλά ας σημειωθεί ότι και οποιαδήποτε άλλη κατάταξή τους δεν θα αναιρούσε τα επόμενα συμπεράσματα. Τέλος, ουσιαστικό πρόβλημα αποτέλεσαν κάποιες περιοχές με έντονη ανομοιογένεια στις ελεγχόμενες κοινωνιολογικές μεταβλητές (όπως π.χ. ο Άλιμος και το Ελληνικό). Εφόσον, όμως, ως μονάδα ανάλυσης επελέγη ο δήμος, η μόνη δυνατή αντιμετώπιση ήταν η κατάταξή τους με βάση τον Μ.Ο. (τη συνισταμένη) τους ως προς αυτές, όπως έγινε και με τον δήμο Αθηναίων.

Ως συνέπεια των παραπάνω, είναι λογικό οι τομές ανάμεσα στις τέσσερις ζώνες να μην είναι και τόσο ευδιάκριτες, ενώ μεγάλο είναι το περιθώριο του *οικολογικού σφάλματος* [ecological fallacy]. Παρόλα αυτά, η εντελώς διαφοροποιημένη εκλογική συμπεριφορά που παρουσιάζουν δικαιώνει την οριοθέτησή τους, ενώ είναι επικυρωτική της εικόνας που περιγράφηκε κατά την ανάλυση των εκλογικών χαρτών.

Πράγματι το ΚΚΕ παίρνει τα ισχυρότερα ποσοστά του στις ΜΕΣΑΙΕΣ και ΧΑΜΗΛΕΣ περιοχές, όπου και κινείται πάνω από τον Μ.Ο. του στο Λεκανοπέδιο, ακριβώς όπως και το ΠΑΣΟΚ, και μάλιστα με την ίδια διάταξη (Πίνακας 2). Την ακριβώς αντίστροφη εικόνα δίνει ο ΣΥΡΙΖΑ, η οποία εικόνα συμπίπτει με εκείνη της Ν.Δ. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι το ποσοστό του Συνασπισμού στις ΜΕΣΑΙΕΣ περιοχές είναι πολύ κοντά στον Μ.Ο. του, ενώ γενικότερα παρουσιάζει μια πολύ πιο ομοιογενή κατανομή στα 4 στρώματα. Παρεμπιπτό-

σημαχίες», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 23/9/2007 και, του ίδιου, «Βουλευτικές Εκλογές 2007: το εκλογικό σώμα της Αριστεράς και οι εσωτερικές κοινωνικές του διαιρέσεις», *Η Αυγή*, 30/9/2007.

7. Η κοινωνιολογική κατάτμηση που επιχειρείται δεν απέχει πολύ από μια πολιτική-γεωγραφική κατάτμηση που θα γίνονταν με βάση τις εκλογικές τάσεις των διαφόρων ζωνών και τη διαχρονική εξέλιξή τους. Π.χ. η γεωγραφική διαίρεση της Β' Αθηνών σε δυτική ζώνη, βόρεια προάστια, νοτιοανατολικές περιοχές, παραλιακή ζώνη (βλ. Ηλ. Νικολακόπουλος - Ν. Μουτούσης, «Η διαφορά στη Β' Αθήνας κρίνει τον νικητή», *Τα Νέα*, 3/3/2004). Η μόνη ουσιαστική διαφορά εντοπίζεται στον διαχωρισμό της παραλιακής ζώνης, με τον Άλιμο και το Ελληνικό να κατατάσσονται στις ΜΕΣΑΙΕΣ περιοχές και το Π. Φάληρο και τη Γλυφάδα στις ΥΨΗΛΕΣ. Όμοια στις ΥΨΗΛΕΣ κατατάσσεται και η Ν. Σμύρνη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Στρωματοποιημένη ψήφος στο λεκανοπέδιο 2007

	Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ	ΣΥΡΙΖΑ	ΛΑΟΣ
ΥΨΗΛΕΣ	42,37*	29,18	8,68	9,93*	4,90
ΑΘΗΝΑ	40,16*	29,96	10,52	9,27*	5,39*
ΜΕΣΑΙΕΣ	34,23	34,83*	12,54*	8,65	5,18*
ΧΑΜΗΛΕΣ	30,38	37,77*	14,97*	7,46	5,22*
ΣΥΝΟΛΟ	35,95	33,57	12,06	8,69	5,17

* = πάνω από τον Μ.Ο.

ντως, στην κοινωνιολογική κατάτμηση το πιο ομοιογενές κόμμα είναι ο ΛΑΟΣ (περισσότερο και από τη συρρικνωμένη του εκδοχή το 2004), με το ποσοστό του σε κάθε ζώνη να μην αποκλίνει από τον Μ.Ο. του περισσότερο από 0,3%.

Στη συνέχεια παρουσιάζεται η στρωματοποιημένη ψήφος των δύο κομμάτων καθ' όλη την περίοδο 1993-2007:

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Δύναμη ΚΚΕ 1993-2007 κατά κοινωνικό στρώμα-ζώνη

	1993	1996	2000	2004	2007
ΥΨΗΛΕΣ	4,23	5,11	5,11	5,92	8,68
ΑΘΗΝΑ	4,97	6,08	6,54	6,86	10,52
ΜΕΣΑΙΕΣ	6,77	8,27	8,05	8,75	12,54
ΧΑΜΗΛΕΣ	8,49	10,53	10,34	11,18	14,97
ΣΥΝΟΛΟ	6,38	7,84	7,83	8,42	12,06

ΠΑΣΟΚ

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

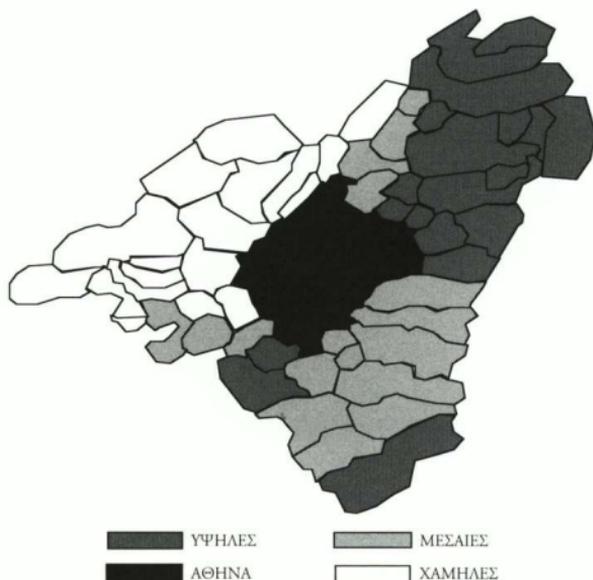
Δύναμη ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΥ 1993-2007 κατά κοινωνικό στρώμα-ζώνη

	1993	1996	2000	2004	2007
ΥΨΗΛΕΣ	5,47	8,67	5,44	6,24	9,93
ΑΘΗΝΑ	6,43	9,13	5,65	5,74	9,27
ΜΕΣΑΙΕΣ	5,17	8,35	5,20	5,27	8,65
ΧΑΜΗΛΕΣ	4,63	8,28	5,25	4,63	7,46
ΣΥΝΟΛΟ	5,41	8,58	5,36	5,39	8,69

Ν.Δ.

ΧΑΡΤΗΣ 15

Κοινωνιολογική κατάτμηση Λεκανοπεδίου (Υπερνομαρχίας Αθηνών-Πειραιώς)

Για το ΚΚΕ η διάταξη παραμένει σταθερή και είναι συνεχώς ίδια με αυτή που διατηρεί και το ΠΑΣΟΚ (Πίνακας 3). Αντίθετα, ο ΣΥΡΙΖΑ παρουσιάζει ίδια διάταξη με την πάγια της Ν.Δ. στις δύο τελευταίες εκλογικές αναμετρήσεις, ενώ, παλιότερα, η ισχυρότερη ζώνη του ήταν ο δήμος Αθηναίων (Πίνακας 4). Βέβαια, τα ισχυρά του ποσοστά στις ΥΨΗΛΕΣ περιοχές δεν είναι ομοιογενή και συνεχή. Ειδικότερα στους τέσσερις αμιγώς «υψηλούς» δήμους του Λεκανοπεδίου (Παπάγου, Εκάλη, Φιλοθέη, Π. Ψυχικό) το 2007 συγκέντρωσε συνολικά 8,46%, δηλαδή λιγότερο από τον Μ.Ο. του στην υπερνομαρχία. Το ίδιο συμβαίνει και για άλλες περιοχές με παραδοσιακά υψηλά ποσοστά της συντηρητικής παράταξης, όπως ο δήμος Κηφισιάς (8,29%). Αυτή είναι και η βασική διαφοροποίηση του ΣΥΡΙΖΑ από τη Ν.Δ., στην οποία οφείλεται και η μειωμένη τιμή του συντελεστή της μεταξύ τους συσχέτισης. Το γεγονός αυτό αποτελεί ανατροπή-φαινόμενο των τελευταίων ετών. Μαζί δε με την υποχώρηση του δήμου Αθηναίων στη 2η θέση ως ζώνης, σηματοδοτεί την ο-

ριστική αποκοπή του Συνασπισμού από τον εκλογικό ομφάλιο λώρο που τον συνέδεε με το παλιό ΚΚΕ εσωτερικού,⁸ ενώ δίνει και μια πιο συνεκτική εικόνα στην εκλογική γεωγραφία και στην κοινωνιολογία της ψήφου του.

Το πιο εντυπωσιακό πάντως στοιχείο για τον Συνασπισμό είναι η σταδιακή του υποχώρηση στις ΧΑΜΗΛΕΣ περιοχές της Δυτικής Αθήνας. Αυτή η μεταστροφή αναδεικνύεται έντονα με τη σύγκριση των εκλογικών χαρτών και των επιμέρους ποσοστών του κόμματος στις δύο απολύτως συγκρίσιμες καταγραφές του, το 1996 και το 2007 (Χάρτες 7 & 10 και Πίνακας 4). Με σχεδόν ισοδύναμα ποσοστά, τόσο πανελλαδικά (5,12% το 1996 και 5,04% το 2007) όσο και στην υπερνομαρχία (8,58% και 8,69% αντίστοιχα), είναι φανερό ότι το 1996 ο Συνασπισμός είχε πολύ μεγαλύτερη δύναμη στις δυτικές εργατικές-λαϊκές συνοικίες, παρά το γεγονός ότι, τότε, στον ίδιο χώρο, είχε να αντιμετωπίσει και τον έντονο ανταγωνισμό του ΔΗΚΚΙ.⁹ Φαίνεται, δηλαδή, πως ο Συνασπισμός του Ν. Κωνσταντόπουλου διατηρούσε πολύ μεγαλύτερη σχέση με την αριστερή εκλογική παράδοση σε σύγκριση με τον ΣΥΡΙΖΑ του Αλ. Αλαβάνου.

Χαρακτηριστικό αυτού είναι ότι την περίοδο 1996-2000 ο ισχυρότερος δήμος του Συνασπισμού ήταν η Καισαριανή (πρώτος δήμος κατά κανόνα και για το ΚΚΕ), δηλαδή η πιο ιστορική συνοικία της κομμουνιστικής Αριστεράς. Αντίθετα, το 2004-2007, στην πρώτη θέση έχει περάσει η Νέα Πεντέλη και στη δεύτερη η Νέα Σμύρνη, περιοχή με έντονη παράδοση της ανανεωτικής Αριστεράς, όπως αυτή εκφράστηκε σε όλη την περίοδο της Μεταπολίτευσης, κυρίως μέσα από τις δημοτικές εκλογές με τις πέντε συνεχόμενες θητείες του Χ. Μπεχλιβανίδη (1975-1994) και άλλες τρεις τώρα του Γ. Κουτελάκη (από το 1998). Η Καισαριανή, από την άλλη πλευρά, υποχώρησε στην τέταρτη θέση το 2004 και στη δέκατη το 2007. Γενικότερα, ενδεικτική για την κοινωνιολογική και πολιτική ερμηνεία της ψήφου είναι η σειρά των δήμων με βάση τη δύναμη κάθε κόμματος. Στην πρώτη 10άδα του ΣΥΡΙΖΑ σε αυτές τις εκλογές ανήκουν 8 δήμοι των ΥΨΗΛΩΝ περιοχών (συνολικά, στους 14 από

8. Το ΚΚΕ εσωτερικού, εκτός από τα υψηλά του ποσοστά στην Α' Αθηνών, είχε σημαντική παρουσία συνολικά και στους 4 αμιγώς «υψηλούς» δήμους-κοινότητες που προαναφέρθηκαν. Π.χ. στις εκλογές του 1985 είχε συγκεντρώσει 5,2% έναντι 3,67% στο σύνολο του Λεκανοπεδίου. Ο Συνασπισμός έχει πλέον υποχωρήσει αισθητά σε αυτές τις περιοχές και μόνο στο Π. Ψυχικό (9,17%) μπορούν να ανιχνευθούν έντονα υπολείμματα αυτής της παράδοσης.

9. Προκειμένου να καταδειχθεί αυτή η στροφή, δεν είναι απαραίτητη η στραματοποιημένη μελέτη της ψήφου. Αρκεί μόνο η σύγκριση των ποσοστών του Συνασπισμού στη Β' Πειραιώς, την κατεξοχήν εργατική περιφέρεια της πρωτεύουσας: 7,33% το 1996 έναντι 6,41% το 2007.

τους 19 δήμους της ζώνης ο ΣΥΡΙΖΑ υπερεκπροσωπείται). Αντίθετα, οι 8 στους 10 ισχυρότερους δήμους του ΚΚΕ είναι από τη ζώνη των ΧΑΜΗΛΩΝ (από τους 18 δήμους της ζώνης, σε όλους πλην της Ν. Χαλκιδόνας, κινείται πάνω από τον Μ.Ο. του στην υπερνομαρχία).

3. ΠΡΟΦΙΛ ΨΗΦΟΦΟΡΩΝ-ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ

Πέρα όμως από τις όποιες διαφορές της εκλογικής βάσης των δύο κομμάτων σε επίπεδο γεωγραφικό (δυτικές συνοικίες, βόρεια προάστια), κοινωνιολογικό (εργατικά-λαϊκά στρώματα, μεσοαστικά στρώματα) και εξελικτικό (σταθερότητα, μεταβλητότητα), σημαντικές είναι και οι διαφορές που παρουσιάζουν τόσο στο δημογραφικό προφίλ όσο και στην εκλογική συμπεριφορά των ψηφοφόρων τους. Σ' αυτό το τελευταίο μέρος, θα χρησιμοποιηθούν τα στοιχεία του exit poll. Έμφαση θα δοθεί στο δείγμα του Λεκανοπεδίου (3.730 ερωτηθέντες), ενώ θα εφαρμοστεί πάλι η κατάτμηση στις 4 κοινωνιολογικές ζώνες που παρουσιάστηκε προηγουμένως.

Ως προς την ηλικία και τη μόρφωση, η διαφοροποίηση της ψήφου για τα δύο κόμματα δεν φαίνεται να παρουσιάζει ιδιαίτερες μεταβολές σε σχέση με το σύνολο της επικράτειας. Πράγματι, ο ΣΥΡΙΖΑ υπερεκπροσωπείται στους ψηφοφόρους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (12,2%), ενώ το ΚΚΕ στην πρωτοβάθμια (14,1%) και στη δευτεροβάθμια (13,5%), εικόνα που διατηρείται αναλλοίωτη και στις 4 ζώνες. Επίσης, ο Συνασπισμός συγκεντρώνει τη δύναμή του στους ψηφοφόρους κάτω των 55 ετών, παίρνοντας πάνω από 10% σε κάθε ηλικιακή ομάδα (18-24, 25-34, 35-44, 45-54). Για το Κομμουνιστικό Κόμμα η κατανομή είναι πιο περίπλοκη καθώς παρουσιάζει στις ίδιες ομάδες ποσοστά γύρω στο 14%, με εξαίρεση την ανασφαλή μεταφοιτητική ηλικία της αναζήτησης εργασίας (25-34), όπου υποεκπροσωπείται (10,2%). Παράλληλα, εντυπωσιακή είναι η άνοδος του στις μεγάλες ηλικίες (45-54, 55-64, 65+) των ΧΑΜΗΛΩΝ περιοχών, με δύναμη σταθερά ανώτερη του 16,5% και εις βάρος της ομάδας 35-44.

Επιπλέον, επουσιώδεις είναι οι διαφορές Λεκανοπεδίου-επικράτειας σε ό,τι αφορά στην ιδεολογική εγγύτητα («πόσο κοντά αισθάνεστε στο κόμμα που ψηφίσατε;») και στον χρόνο απόφασης της ψήφου. Συγκεκριμένα, και για τα δύο κόμματα, μόνο τα 2/3 των ψηφοφόρων τους στο Λεκανοπέδιο δήλωσαν πως αισθάνονται «κοντά» ή «πολύ κοντά» τους (66% για το ΚΚΕ και 64,6% για το ΣΥΡΙΖΑ), ποσοστά σχεδόν ισοδύναμα με τα πανελλήνια. Είναι όμως εν-

διαφέρουν ότι για το ΚΚΕ η εγγύτητα μειώνεται πολύ στις ΥΨΗΛΕΣ περιοχές (53,7%, όταν στις υπόλοιπες κινείται μεταξύ 66,5% και 70%), ενώ για τον Συνασπισμό αυξάνεται έντονα στις ΧΑΜΗΛΕΣ (74,7% έναντι 60-68% στις υπόλοιπες). Ως προς τον χρόνο απόφασης της ψήφου, το 75,6% των ψηφοφόρων του ΚΚΕ στην υπερνομαρχία (και το 75,2% πανελληνίως) είχαν αποφασίσει να το ψηφίσουν πριν από την προκήρυξη των εκλογών⁹ το ποσοστό αυτό πέφτει και πάλι στη ζώνη των ΥΨΗΛΩΝ περιοχών σε 63%, ενώ για τις υπόλοιπες κυμαίνεται από 77% έως 81%. Αντίθετα, για τον ΣΥΡΙΖΑ το αντίστοιχο ποσοστό περιορίζεται στο 51,6% (53,9% στην Επικράτεια) και μόνο στις ΥΨΗΛΕΣ αυξάνεται σημαντικά (63,9%).

Η ουσιαστικότερη αλλά και βασική διαφορά μεταξύ του Λεκανοπεδίου και του συνόλου της χώρας εντοπίζεται στις μετακινήσεις των ψηφοφόρων. Άλλωστε στην υπερνομαρχία Αθηνών-Πειραιώς καταγράφηκε και η μεγαλύτερη πτώση του δικομματισμού. Πράγματι, οι απώλειες της Ν.Δ. προς το ΚΚΕ και τον ΣΥΡΙΖΑ διπλασιάζονται σε σχέση με το σύνολο της χώρας, ενώ είναι πολύ πιο έντονες και για το ΠΑΣΟΚ. Το κρίσιμο στοιχείο εδώ είναι ότι, ενώ πανελληνίως οι διαρροές της Ν.Δ. ωφελούν ελαφρώς περισσότερο το ΚΚΕ και του ΠΑΣΟΚ τον ΣΥΡΙΖΑ, η εικόνα αυτή είναι πιο έντονη στις ΧΑΜΗΛΕΣ περιοχές του Λεκανοπεδίου και αντιστρέφεται πλήρως στις ΥΨΗΛΕΣ¹⁰ (τα ποσοστά είναι απλώς ενδεικτικά και ενέχουν μεγάλο περιθώριο σφάλματος λόγω του περιορισμού του δείγματος). Φαίνεται, δηλαδή, ότι το ΚΚΕ αντλεί από τη «σκληρή» βάση των δύο μεγάλων κομμάτων, εκεί που αυτά αγγίζουν το κάτω όριό τους, ενώ ο ΣΥΡΙΖΑ απορροφά από το «πλεόνασμά» τους (Σχήμα 1).

Από τις προηγούμενες ενδείξεις της εκλογικής συμπεριφοράς και τη σύνθεσή τους προκύπτει μια σειρά σημαντικών συμπερασμάτων. Καταρχάς, για το ΚΚΕ το ποσοστό απόφασης ψήφου πριν από την προκήρυξη των εκλογών –σύμφωνα με την εκ των υστέρων δήλωση των ψηφοφόρων στο exit poll– μαρτυρεί την υψηλή του συσπείρωση. Δείχνει, δηλαδή, ότι στα τέλη του καλοκαιριού το Κομμουνιστικό Κόμμα είχε ήδη διασφαλίσει το ποσοστό του 2004 και μπήκε στην προεκλογική περίοδο για να διεκδικήσει την όποια περαιτέρω άνοδό του. Αν ληφθεί δε υπόψη το χαμηλότερο ποσοστό εγγύτητας, φαίνεται ότι τουλάχιστον ένας στους 10 ψηφοφόρους του είχε αποφα-

10. Στις ΥΨΗΛΕΣ περιοχές των βορειοανατολικών προαστίων, στα νοτιοανατολικά και στον δήμο Αθηναίων παρατηρείται και η μεγάλη πτώση του ΠΑΣΟΚ. Γενικά, στο σύνολο της ανατολικής ζώνης του Λεκανοπεδίου το ΠΑΣΟΚ έχασε πάνω από το 1/7 της δύναμής του σε σχέση με το 2004.

ΣΧΗΜΑ 1

Μετακινήσεις ψηφοφόρων 2004-2007*

* τα ποσοστά είναι υπολογισμένα επί της δύναμης των κομμάτων το 2004.

οίσει από νωρίς να το στηρίξει, χωρίς να εκφράζεται απόλυτα από αυτό. Όλα τα παραπάνω παραπέμπουν στην εικόνα ενός κόμματος που το περιεχόμενο του πολιτικού του λόγου δεν έχει μεγάλη διεισδυτικότητα, αλλά που η έντασή του εκτιμάται από μια ευρύτερη μάζα του εκλογικού σώματος και γι' αυτό μεταφράζεται σε ψήφο, έστω και ως ένδειξη διαμαρτυρίας.

Στον αντίποδα, ο ΣΥΡΙΖΑ παρουσιάζει μια ψήφο που αποφασίστηκε με μεγάλη καθυστέρηση (29,2% την τελευταία εβδομάδα στο Λεκανοπέδιο και 30,2% πανελλαδικά), γι' αυτό και δεν ήταν προβλέψιμη μέχρι την τελευταία στιγμή. Ο υψηλότερος όμως δείκτης εγγύτητας μαρτυρεί μια πιο εύληπτη πολιτική παρέμβαση που επεκτείνεται ως επιρροή πολύ πέραν του στενού εκλογικού του χώρου, αλλά γι' αυτό λιγότερο έντονη και διακριτή ώστε να έχει το ανάλογο εκλογικό αντίκρισμα. Εξάλλου, τόσο ο λόγος όσο και η βάση του Συνασπισμού φαίνεται να διατηρεί στενές συγγένειες με το ΠΑΣΟΚ. Γι' αυτό και στις «πασοκογενείς» ΧΑΜΗΛΕΣ περιοχές –όπου ο ΣΥΡΙΖΑ ήταν ο κυρίως ωφελημένος των διαρροών του κινήματος– ο δείκτης εγγύτητας εμφανίζεται σαφώς αυξημένος, αλλά ταυτόχρονα και η απόφαση ψήφου καθυστερεί περισσότερο λόγω της μεγάλης αμφιταλάντευσης μεταξύ των δύο επιλογών.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως φάνηκε από την παράθεση και την επεξεργασία των δεδομένων, στις εκλογές του 2007 τα δύο κόμματα κινήθηκαν σε δύο τελείως διαφορετικές και αντίρροπα συμπεριφερόμενες ομάδες της «εκλογικής αγοράς», γεγονός που έχει περιορίσει πολύ τον μεταξύ τους εκλογικό ανταγωνισμό. Από τη μία, το ΚΚΕ, με έντονη διμέτωπη κριτική απέναντι στα δύο μεγάλα κόμματα και αρνούμενο κάθε πολιτική λύση στο πλαίσιο του δικομματισμού, άρθρωσε έναν πιο στενό πολιτικό λόγο, με σαφείς ταξικές αναφορές και ως εκ τούτου, με πεπερασμένη απήχηση. Παρόλα αυτά, οι αποστάσεις που πήρε από το δίπολο Ν.Δ.-ΠΑΣΟΚ έδρασαν προσθετικά στην εκλογική του δύναμη, κάνοντας ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού να το επιλέξει ως ψήφο αντίδρασης-απόρριψης του συστήματος, χωρίς όμως ταυτόχρονα να θίγεται η παραδοσιακή κοινωνική διαστρωμάτωση των ποσοστών του και με την εκλογική του βάση να παραμένει έντονα κοινωνιολογικά προσδιορισμένη. Φαίνεται, δηλαδή, πως ο ψηφοφόρος του ΚΚΕ εξακολουθεί σε γενικές γραμμές να «σκέφτεται πολιτικά σύμφωνα με αυτό που είναι κοινωνικά»,¹¹ κατά το περίφημο απόφθεγμα του P. Lazarsfeld.

Πράγματι, η δύναμη του Κομμουνιστικού Κόμματος συνεχίζει να εντοπίζεται κυρίως στις εργατικές-λαϊκές συνοικίες (όπου έχει καταφέρει να ανακάμψει ύστερα από την πτώση στην οποία οδήγησε η διάσπαση του 1991) και να μειώνεται στις μεσοαστικές και μεγαλοαστικές περιοχές. Η διαχρονική σταθερότητα της κατανομής αυτής δεν αφήνει –εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον– περιθώρια για μεγάλες εκπλήξεις στο άμεσο μέλλον, είτε αρνητικές είτε θετικές. Αυτό άλλωστε δείχνει η εν γένει συμπεριφορά του εκλογικού σώματος της δυτικής Αθήνας, που αποτελεί παραδοσιακά και το σταθερό προπύργιο του.

Από την άλλη πλευρά, στον ΣΥΡΙΖΑ η παραδοσιακή αριστερή ρητορική δεν φάνηκε να αποδίδει εκλογικά. Η σταδιακή όμως εγκατάλειψη φορτισμένων συμβολισμών του παρελθόντος και η συμπερίληψη όλο και περισσότερων αναφορών σε γενικά κοινωνικά αιτήματα («η γενιά των 700 ευρώ», δημόσιω-δωρεάν παιδεία) ή σε μεταϋλιστικές αξίες (προστασία του περιβάλλοντος, ευαισθησία απέναντι στις μειονότητες κ.λπ.) του εξασφάλισε μια διαταξική απήχηση και τον βοήθησε να απευθυνθεί σε ένα ευρύτερο ακροατήριο. Έτσι, ο Συνασπισμός κατάφερε να ανανεώσει την εκλογική του βάση, ενσωματώνοντας σε αυτή και μάζες που, αν και είχαν μικρή σχέση με την αριστερή παράδοση,

11. Βλ. P. Lazarsfeld - B. Berelson - H. Gaudet, *The People's Choice. How the voter makes up his mind in a presidential campaign*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1944, σ. 27.

τον επέλεξαν θετικά σαν κριτική απάντηση στον δικομματισμό, χωρίς δηλαδή να αμφισβητούν το ίδιο το σύστημα, αλλά τη συγκεκριμένη μορφή του.

Έτσι ερμηνεύεται η αυξημένη επιρροή του στα βόρεια προάστια και στα πιο δυναμικά (από την πλευρά της κοινωνικής ανέλιξης) στρώματα, με το λιγότερο έντονο ιδεολογικό στίγμα. Μάλιστα, η αύξηση αυτή συμπίπτει εν μέρει με την εσωτερική μετακίνηση πληθυσμού στο Λεκανοπέδιο μετά το 2000. Στο βαθμό που η τελευταία σχέση είναι αιτιακή, επιτρέπεται η υπόθεση ότι οι καινούργιοι ψηφοφόροι του ΣΥΡΙΖΑ είναι τμήμα των –πρόσκαιρα έστω– κερδοσίων του εκουγχρονισμού.¹² Υπ’ αυτή την έννοια, ο Συνασπισμός απεικονίζεται σαν η *αριστερή εκδοχή του μεσαίου χώρου* και αναδεικνύεται στον καταλύτη μιας ριζικής αλλαγής του συνολικού χάρτη της Αριστεράς. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις τελευταίες εκλογές το αθροιστικό ποσοστό ΚΚΕ και ΣΥΡΙΖΑ ήταν ελαφρώς ισχυρότερο στη Β’ Αθηνών σε σχέση με τη Β’ Πειραιώς (21,05% έναντι 20,97% αντίστοιχα), γεγονός που συνιστά άλλη μια ανατροπή πάγιων συσχετισμών.¹³

Τα νέα στρώματα που εγκολπώνεται ο Συνασπισμός επιδεικνύουν παραδοσιακά μια έντονη εκλογική ρευστότητα. Πράγμα που σημαίνει ότι σε περιόδους κρίσης του δικομματισμού θα είναι και ο κυρίως ωφελημένος, όπως έχει ήδη καταγραφεί δημοσκοπικά τους τελευταίους μήνες λόγω και της πολιτικής συγκυρίας (εσωκομματική κρίση ΠΑΣΟΚ, υπόθεση Ζαχόπουλου, εκλογή Τσίπρα). Η ρευστότητα όμως αυτή παραμένει άγνωστο πώς θα λειτουργήσει, πώς θα εξελιχθεί και κυρίως πώς θα αποτυπωθεί στην επόμενη κάλπη. Αυτός ο παράγοντας προσδιορίζει και το κρίσιμο στοίχημα για τον Συνασπισμό, ενώ σε αυτή τη φάση καθιστά εξαιρετικά επισφαλή, αν όχι απαγορευτική, κάθε πρόβλεψη για το μέλλον.

12. Παρόμοια εικόνα επέκτασης δίνει άλλωστε ο Συνασπισμός και στις περιοχές του νέου οικισμού της Αττικής και, κυρίως, στους δήμους των Μεσογείων. Παρόλα αυτά, στις ίδιες περιοχές πολύ πιο εντυπωσιακή είναι τα τελευταία χρόνια η άνοδος του ΚΚΕ, καθώς η μετακίνηση προς αυτά τα νέα προάστια, λόγω της γενικότερης ανοικοδόμησής τους, δεν έχει μόνον οικιστικό αλλά και επαγγελματικό χαρακτήρα.

13. Για την Αριστερά, όπως και να μετρηθεί το συνολικό ποσοστό της, η Β’ Πειραιώς με το λαϊκό-εργατικό πληθυσμό αποτελούσε σταθερά μετά τον πόλεμο την ισχυρότερη από τις πέντε αμιγώς αστικές περιφέρειες της χώρας (τις 4 της Αττικής και την Α’ Θεσσαλονίκης). Η παράδοση αυτή κατ’ εξαίρεση δεν ίσχυσε στις τελευταίες εκλογές και σε εκείνες του Νοεμβρίου 1989 (17,64% στη Β’ Πειραιώς, 17,68% στη Β’ Αθηνών). Μόνο που τότε προέκυψε ως αποτέλεσμα της πτώσης του Ενιαίου Συνασπισμού στη δυτική Αθήνα (λόγω των γεγονότων εκείνου του καλοκαιριού, της «συγκυβέρνησης» Τζαννετάκη κ.λπ.), ενώ τώρα προήλθε από την άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ στα βόρεια προάστια.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΟΤΑΞΗ ΣΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 2007. ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗΣ ΤΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝ ΣΤΡΩΜΑΤΩΝ

Παναγής Παναγιωτόπουλος*

Στόχος του άρθρου είναι να σκιαγραφήσει την εκλογική έκφραση των όρων κοινωνικής ενσωμάτωσης και του κινδύνου κοινωνικής απόταξης στις βουλευτικές εκλογές του 2007. Η εμπειρική αυτή επεξεργασία όμφων της «κοινωνικής ταυτότητας της ψήφου» συμπληρώνει τον άξονα Αριστερά-Δεξιά με έναν κάθετο κοινωνιολογικό άξονα χάρη στον οποίο μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι η αποδυνάμωση των δύο μεγάλων κομμάτων εξουσίας –και ιδιαίτερα του ΠΑΣΟΚ– προς όφελος των κομμάτων της Αριστεράς δεν μεταφράζει τόσο μια κοινωνική πτώση όσο μια μορφή πολιτικού ριζοσπαστισμού και ένα αίτημα πολιτισμικής εκπροσώπησης μιας μερίδας των μεσαίων στρωμάτων. Η συσχέτιση του επαγγέλματος, των σπουδών και της στάσης απέναντι στην ψήφο μας πληροφορεί ότι η αριστερή ψήφος είναι κοινωνιολογικά εξόχως διαφοροποιημένη στο εσωτερικό της (μεταξύ ΚΚΕ και ΣΥΡΙΖΑ) καθώς και ότι οι κοινωνιολογικές αναλογίες μεταξύ ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ. αντιστρέφονται αισθητά. Τέλος, σχολιάζεται και ερμηνεύεται ο κατακερματισμός της πολιτικής εκπροσώπησης των μεσαίων στρωμάτων, όπως εκφράστηκε στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2007, σε σχέση με την πολιτική δεσπόζουσα του λόγου και της παρουσίας κάθε κόμματος.

1. ΠΕΔΙΑ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝ ΣΤΡΩΜΑΤΩΝ

Η ίδια η ιδέα ότι μπορούμε να περιγράψουμε την κοινωνική δομή με όρους στρωμάτων είναι ακόμη αρκετά νωπή στην Ελλάδα. Η μαρξιστική παρακαταθήκη στις κοινωνικές επιστήμες, οι εγγενείς ιδιαιτερότητες του ελληνικού κοι-

* Ο Παναγής Παναγιωτόπουλος είναι Λέκτορας Κοινωνιολογίας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον Ηλία Νικολακόπουλο για την παραχώρηση του υλικού και στον Παναγιώτη Κουστένη για τη βοήθεια και τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων. Ατέλειες και αδυναμίες βαρύνουν αποκλειστικά τον συγγραφέα.

ωνικού σχηματισμού (κρατισμός, αδύναμη κεφαλαιακή τάξη, δυσκολίες ολοκλήρωσης του κράτους δικαίου, πελατειακή εξάρτηση της εκλογικής συμπεριφοράς κ.ά.)¹ αλλά και η αρνητική προκατάληψη απέναντι στους «μικροαστούς», όπως και η συναισθηματική/πολιτισμική αξιολόγηση του «ακράιου» και του «αυθεντικού», περιορίζουν τη γνώση μας για την ιστορική συγκρότηση αυτού του μεσοστρωματικού πληθυσμού.² Πώς, δηλαδή, η οικονομική ανάπτυξη, ο εκουγχρονισμός των κοινωνικών σχέσεων, η εξατομίκευση και η πρόσβαση στην κατανάλωση, από τη Μεταπολίτευση και δώθε τουλάχιστον,³ άγγιξαν ολοένα και μεγαλύτερες μερίδες του πληθυσμού. Πώς παρήγαγαν αυτή την αντιφατική, πολυμιγή, εύθραυστη αλλά υπαρκτή και μαζικότερη κοινωνική κατηγορία και μέσα από ποιους όρους κομματικής ταύτισης κατάφερε αυτή να εκπροσωπηθεί.

Ωστόσο, ο πολιτικός και δημοσιογραφικός λόγος τον τελευταίο καιρό⁴ έ-

1. Οι σχεδόν ανυπέβλητες δυσκολίες για τη μελέτη των μεσαίων στρωμάτων με όρους τάξεων αλλά και με τη χρήση κοινωνιολογικών μεθόδων απόδοσης της διαστρωμάτωσης έχουν πολλάκις περιγραφεί από τον Τσουκαλά· βλ. Κ. Τσουκαλάς, «“Τζαμπατζήδες” στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1993, σ. 10-52.

2. Από τις εξαιρέσεις του κανόνα, Ανδρέας Μοσχονάς, *Τάξεις και στρώματα στις σύγχρονες κοινωνίες: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις και ειδικές αναφορές*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2005, και του ίδιου «Επισημάνσεις για τη μεταβαλλόμενη λογική της ταξικής διάρθρωσης στην ελληνική κοινωνία», στο *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα, 1980-2001*, έκδοση Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2004, σ. 135-144.

3. Για την κατανάλωση στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1960 και της δικτατορίας, βλ. Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1984· για όψεις της εξατομίκευσης, αναπαραστάσεις και αντιστάσεις σε αυτή, βλ. Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Ατομική επιτυχία και κρίση των πολιτικών ταυτοτήτων. Όψεις των δεκαετιών του 1960 και του 1980 στο Ακροπόλ και στη Φανέλα με το εννιά του Παντελί Βούλγαρη», στο Φωτεινή Τομάη (επιμ.), *Ιστορία και πολιτική στο έργο του Παντελί Βούλγαρη*, Υπουργείο Εξωτερικών-Παπαζήσης, Αθήνα 2007 σ. 193-226· για τους όρους του εκουγχρονισμού των κοινωνικών σχέσεων και αντιστάσεις σε αυτόν κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, βλ. Γιάννης Βούλγαρης, «Η δημοκρατική Ελλάδα», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 10: *Η Ελλάδα της ομαλότητας 1974-2000*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 9-50.

4. Έτσι, η στροφή στη ρητορική του «μεσαίου χώρου» από τη Ν.Δ. του Κ. Καραμανλή μπορεί να θεωρηθεί μια ευφυής και προγνωστικά ισχυρή κίνηση που όχι μόνο αποχαρκτηρίζει το κόμμα από το δεξί του «στίγμα» αλλά επέτρεπε τη διείودυσή του σε ακροατήρια στα οποία είχε κυριαρχήσει το ΠΑΣΟΚ του Κ. Σημίτη. Βλ. Γιάννης Λούλης, *Η μάχη του 2007-Η διαδρομή, η κάλπη, οι προοπτικές*, Λιβάνης, Αθήνα 2007, σ. 11-90. Ο πρώην γραμματέας του ΠΑΣΟΚ Μ. Χρυσοχοϊδης δίνει ουστηματική έμφαση στα μεσαία στρώματα (βλ. χαρακτηριστικά άρθρα όπου αναφέρεται σε «μεσαία τάξη» στο <http://www.chrisochoidis.gr/views/?c=>

χει αρχίσει να τα κατονομάζει θετικά και να εξετάζει τους κινδύνους που κρύβει για την κοινωνική συνοχή η αποδιάρθρωση της μεσαίας τάξης. Η πραγματική εκλογική επιδείνωση (και το μετέπειτα δημοσκοπικό πλήγμα) των επιδόσεων των δύο πολυσυλλεκτικών κομμάτων εξουσίας που, από τις εκλογές του 2000 όταν έφτασαν το εντυπωσιακό αθροιστικό ποσοστό 86,5% έπεσαν στο 79,94% το 2007, αποτελεί σαφή ένδειξη εσωτερικών αναδιարθρώσεων και ενδο-στρωματικών ανταγωνισμών.⁵ Επιπλέον, ενδείξεις οικονομικής ύφεσης και μπλοκαρίσματος της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, ακόμη και αν δεν συνάδουν σε καμία περίπτωση με τις δημοσιογραφικές κραυγές περί «επέλασης της φτώχειας»,⁶ παράγουν ασφαλώς μια ατμόσφαιρα ανασφάλειας για τα ως σήμερα ευημερούντα μεσοστρώματα. Η διευρυμένη απήχηση των κομμάτων της Αριστεράς, που τα τελευταία χρόνια οξύνουν την αντιουστημική ρητορική και δράση τους καταγγέλλοντας την ανέχεια και κηρύσσοντας αντίσταση στη «νεο-φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση», επικυρώνει με τη σειρά της (τουλάχιστον στο επίπεδο του λόγου) τέτοιου είδους εκτιμήσεις και αγωνίες.

Mesaia-Taksi-kai-Mesaioi-Xoros). Σημαντική και χρήσιμη η ιστορική ανακατασκευή της πορείας μεσοστρωματοποίησης από το 1974 και μετά στην οποία προβαίνει ο Α. Καρακούσης, *Μετέωρη χώρα. Από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Εστία, Αθήνα 2006.

5. Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Εκλογές και ψηφοφόροι 1974-2004: παλιές ρήξεις και νέα ζητήματα», στο Kevin Featherstone, *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκουγχρονισμού*, εκδόσεις οκτώ, Αθήνα 2007, σ. 90, όπου δείχνει ότι οι απώλειες του ΠΑΣΟΚ στα «ανώτερα μεσαία στρώματα» έχουν την αφετηρία τους στις εκλογές της 7ης Μαρτίου 2004. Για την κατάρρευση και την «εξαφάνιση από την πολιτική σκηνή» του εκουγχρονιστικού προτάγματος, ήδη από τις εκλογές του 2004, ως σχέδιο που εκπροσωπούσε μια ευρεία αν και ασαφή κοινωνική συμμαχία (στην οποία –θα μπορούσε να υποθέσει κανείς– τα ανώτερα μεσαία στρώματα έπαιζαν καθοριστικό λόγο) της κεντροαριστεράς, βλ. Χρίστος Λυριντζής, «Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: σταθερή δημοκρατία, αμφισβητούμενος “εκουγχρονισμός”», στο Kevin Featherstone, *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκουγχρονισμού*, ό.π., σ. 55-59. Στη γαλλική κοινωνιολογία, για παράδειγμα, και σε αντίθεση με τη μαρξιστική άποψη ότι τα «μεσαία στρώματα» είναι «τα λιγότερο προσδιορισμένα» από τη θέση τους στις σχέσεις παραγωγής και συνεπώς αυτά που έχουν από τη «φύση» τους την πιο ρευστή ταυτότητα, έχει υποστηριχθεί πολύ έντονα η άποψη ότι αποτελούν ίσως τα μοναδικά που διαθέτουν σήμερα «συνείδηση» της κοινωνικής τους θέσης (βλ., χαρακτηριστικά, Raymond Boudon, *L'inégalité des chances. La mobilité sociale dans les sociétés industrielles*, A. Collin, Παρίσι 1973 και, πιο πρόσφατα, M. Forsé - H. Mendras, *Le changement social. Tendances et paradigmes*, A. Colin, Παρίσι 1991). Το ζήτημα αυτό είναι για την Ελλάδα ανοικτό και θα άξιζε να συζητηθεί.

6. Θ. Μπτράκος - Π. Τοακλόγλου, «Μεταβολές στη συνολική ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα μετά τη Μεταπολίτευση», *Μελέτες Οικονομικής Πολιτικής*, τχ. 5, Εργαστήριο Μελετών Οικονομικής Πολιτικής (ΕΜΟΠ), Αθήνα, Νοέμβριος 2000, σ. 1-52.

Στη βάση αυτών των εντυπώσεων στηρίζεται και η ιδέα ότι η ενδυνάμωση των κομμάτων της Αριστεράς στις εκλογές του 2007 έχει ένα κοινωνιολογικό-ταξικό ισοδύναμο: ότι η αριστερή ψήφος μεταφράζει ευθέως μια κοινωνική ή και κοινωνιστική στροφή της ψήφου που, με τη σειρά της, θα πρέπει να αποδοθεί στην «ραγδαία επιδείνωση» της θέσης των πιο αδύναμων μερίδων του μεσοστρωματικού πληθυσμού. Υπονοείται δε ότι είναι η λαϊκή βάση του ΠΑΣΟΚ εκείνη που τείνει να αποκοπεί από αυτό και να ενσωματωθεί στην πολιτική δυναμική του ΣΥΡΙΖΑ.

Η κοινωνιολογική παρατήρηση όμως μετριάζει κατά πολύ αυτή την αίσθηση. Όπως προκύπτει από την ανάλυση των αποτελεσμάτων των εκλογών, η αποδυνάμωση της συνοχής της ψήφου και συνεπώς της πολιτικής ταυτότητας των μεσαίων στρωμάτων, η «απο-κεντροποίηση» της και η μετατόπιση σημαντικών δυνάμεων αριστερότερα –και δεξιότερα– των δύο μεγάλων κομμάτων εξουσίας, δεν είναι κοινωνικά αδιαφοροποίητη. Είναι διαφοροποιημένη (κυρίως στο εσωτερικό της Αριστεράς) και υπακούει σε σαφείς και ανταγωνιστικές κοινωνικές προϋποθέσεις. Οι τελευταίες μπορούν να εκτιμηθούν καλύτερα εάν χρησιμοποιηθούν ευρύχωρες κοινωνιολογικές και πολιτικές εννοιολογικές κατηγορίες που δίνουν έμφαση σε στοιχεία «ταυτότητας» και στην ικανότητα προσαρμογής στις σύγχρονες πρακτικές εξατομίκευσης⁷ και όχι τόσο σε μια «παραδοσιακή» αναζήτηση εισοδηματικών κριτηρίων για την απεικόνιση της κοινωνικής ιεράρχησης.

7. Βλ., από διάφορες θεωρητικές σκοπιές: Ulrich Beck, *La société du risque. Sur la voie d'une autre modernité*, Flammarion, Παρίσι 2001, σ. 158-216· του ίδιου, *Η επινόηση του πολιτικού. Για μια θεωρία του εκουγχρονισμού*, Λιβάνης, Αθήνα 1996, σ. 189-212, για τις σύγχρονες μορφές εξατομίκευσης της κοινωνικής ανισότητας· Anthony Giddens, *La transformation de l'intimité. Sexualité, amour et érotisme dans les sociétés modernes*, La Rouergue/Chambon, Ronτζέζ 2004, σ. 7-29, 224-248, όπου δίνει έμφαση στις έμφυλες διαστάσεις της εξατομίκευσης, στα ιεραρχικά-εξουσιαστικά τους αποτελέσματα και στον εκδημοκρατισμό του έρωτα· Gilles Lipovetsky, *Le bonheur paradoxal. Essai sur la société d'hyperconsommation*, Gallimard, Παρίσι 2006, σ. 279-338, για τους κοινωνικούς όρους εισόδου στην εξατομικευμένη κατανάλωση· François de Singly, *Les uns avec les autres. Quand l'individualisme crée du lien*, Hachette-Armand Collin, Παρίσι 2003, σ. 161-232, για τους κοινωνικούς όρους με τους οποίους ανασυγκροτούνται η συμβίωση και ο κοινωνικός δεσμός στις κοινωνίες της εξατομίκευσης· Jean-Claude Kaufmann, *L'invention de soi. Une théorie de l'identité*, Armand Colin, Παρίσι 2004, σ. 89-199, για την αυτοπραγμάτωση μέσα από την κατασκευή της ατομικής ταυτότητας· Γεράσιμος Κουζέλης, *Φιλική κοινωνία ή κοινωνία χρηστών. Γνώση, υποκειμενικότητα και πολιτισμός στον κόσμο των νέων τεχνολογιών*, Κριτική, Αθήνα 2006, σ. 85-118, για τις πολιτικές-κοινωνικές προϋποθέσεις της σχέσης ατόμου, καταναλωτή-χρήστη νέων τεχνολογιών.

Με άλλα λόγια, η «αποχώρηση» από τους κύριους κομματικούς σχηματισμούς εκπροσώπησης της μεσοστρωματικής ταυτότητας (ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ.) γίνεται με ποικίλους τρόπους και κίνητρα και σε αποκλίνουσες κοινωνικές ροπές.

Υπ' αυτή την έννοια, η σχέση ψήφου, πολιτικής ταυτότητας και κοινωνικής θέσης φαίνεται να μην είναι βεβαίως ευθύγραμμη (μια και, όπως θα δούμε, το ΠΑΣΟΚ μοιάζει ολοένα και πιο αδύναμο στην εκπροσώπηση των ανώτατων και ανώτερων μεσαίων στρωμάτων) μα ούτε και αντεστραμμένη (στο μέτρο που ο ΣΥΡΙΖΑ φαίνεται να αντλεί μέρος αυτών των δυνάμεων), αλλά διαθλασμένη. Πράγματι, η εκλογική βάση του ΣΥΡΙΖΑ που φαίνεται ότι συγκροτείται κατά κύριο λόγο στις περισσότερο ευνοημένες περιοχές του κοινωνικού χάρτη, το πετυχαίνει μέσα από έναν λόγο έντονα κοινωνιστικό και ενίοτε κρατικιστικό.⁸ Αυτό δείχνει ίσως μια ιδιότυπη εκλογική εκπροσώπηση του «κινδύνου κοινωνικής απόταξης» από πληθυσμούς που δεν απειλούνται άμεσα από αυτόν.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ: ΕΝΑΣ ΟΙΟΝΕΙ ΔΕΙΚΤΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ, ΤΟΝ ΚΙΝΔΥΝΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΠΟΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΤΟΥΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

Στόχος της έρευνας είναι να αξιοποιηθεί το εμπειρικό έρεισμα που προσφέρει το εκτεταμένο πανελλαδικό δείγμα των 14.083 ερωτηθέντων του exit poll Opinion-Mega Channel στις 16-9-2007. Η αντιπροσωπευτικότητα που προσφέρει το πλήθος, έτσι όπως εκλεπτύνεται από σχετική δημογραφική στρωματοποίηση, και η εγκυρότητα της απάντησης για μια ψήφο που έχει μόλις εκφραστεί, έρχεται να αντισταθμίσει το κατ' ανάγκη περιορισμένο εύρος των κοινωνιολογικών-δημογραφικών ερωτήσεων στις οποίες απαντούν οι συνεντευξιαζόμενοι (μορφωτικό επίπεδο/επάγγελμα). Υπ' αυτούς τους όρους, ενώ θα ήταν άσκοπο να προσδοκά κανείς να εξαγάγει από αυτό το υλικό μια προχωρημένη και λεπτή κοινωνική μορφολογία της ψήφου, μπορεί κάλλιστα

8. Ο Κατσούλης, ακολουθώντας τη τυπολογία του Sartori, θεωρεί ότι ο ΣΥΡΙΖΑ του Α. Αλαβάνου αποτελεί ένα αντιοπιστημικό κόμμα στο οποίο δυναμικά οι ψηφοφόροι εκφράζουν μορφές διαμαρτυρίας. Βλ. Ηλίας Κατσούλης, «Η Αριστερά: πρόταγμα ή/και απειλή», *Επιστήμη και Κοινωνία* τχ. 19, άνοιξη 2008, σ. 233-236, καθώς και Giovanni Sartori, *Parties and party system: a framework for analysis*, Cambridge U.P., Cambridge 1976, σ. 132-134, όπου παραπέμπει ο Κατσούλης.

(στο μέτρο που επεμβαίνει ερμηνευτικά στην κατασκευή αναλυτικών κατηγοριών οι οποίες δεν προϋποτίθενται της έρευνας) να διαπιστώσει μακροσκοπικά μεγέθη και μεγάλες συνομαδώσεις ψηφοφόρων στη βάση αδρών κοινωνιολογικών κατηγοριών.

Η αποτύπωση αυτών των αδρών κοινωνιολογικών χαρακτηριστικών στο σύνολο του πληθυσμού και ο τρόπος που αυτά κατανέμονται στις κομματικές προτιμήσεις στις εκλογές του 2007 γίνεται με βάση την κατασκευή ενός οιονεί δείκτη που δείχνει προϋποθέσεις κοινωνικής ενσωμάτωσης και κοινωνικής απόταξης.⁹ Ο δείκτης αυτός δεν αποτελεί εργαλείο για τη μελέτη της κοινωνικής σύνθεσης της ψήφου των κομμάτων (δεν είναι άλλωστε σκοπός του) και σαφώς θα ήταν ελάχιστα διαφωτιστικός, μιας και τα ποιοτικά του χαρακτηριστικά (μεταβλητές) υπολείπονται σε ακρίβεια αναφορικά με τις αξιακές τοποθετήσεις και τις πολιτισμικές πρακτικές των υποκειμένων. Ακόμη, δεν μπορεί να αποδώσει τον βαθμό ταξικής διαφοροποίησης κάθε κατηγορίας ενσωμάτωσης ή κινδύνου με βάση τη γεωγραφική-οικονομική προέλευση (για παράδειγμα, ένας μισθωτός του δημοσίου μέσης μόρφωσης που κατοικεί στο Κερατσίνι πιθανόν να μην βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο ενσωμάτω-

9. Η έννοια της ανασφάλειας δεν προτιμήθηκε για τους πληθυσμούς που βρίσκονται σε δυσμενή θέση για δύο λόγους: πρώτον, διότι απαιτεί τη χρήση ειδικευμένων ερωτηματολογίων που θα εστιάζουν σε πολιτισμικές πρακτικές και άλλες παραμέτρους, όπως το κοινωνικό κεφάλαιο (η υποχώρηση, για παράδειγμα, του οποίου απειλεί κυρίως τα μεσαία στρώματα και βιώνεται μέσα από την κρίση του συναισθήματος εμπιστοσύνης ως δείγμα κοινωνικής πτώσης¹⁰ ο όρος χρησιμοποιείται εδώ κατά τον P. Putnam, «Bowling alone: America's Declining Social Capital», *Journal of Democracy*, τχ. 6, 1995, σ. 65-78. Βλ. και του ίδιου, «Positive and Negative Social Capital and the Uneven Development of Civil Society in Southeastern Europe», *South European and Black Sea Studies*, τόμ. 5, τχ. 2, Μάιος 2005, σ. 243-250, και Ν. Δεμερτζής, «Η εμπιστοσύνη ως κοινωνικό συναίσθημα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 16, 2006, σ. 39-67¹¹ επίσης, Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, «Θετικό και αρνητικό κεφάλαιο και η άνιση ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών στη Νοτιοανατολική Ευρώπη», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 16, 2006, σ. 139-161)¹²· δεύτερον, επειδή η ανασφάλεια διακρίνει σήμερα ένα μέρος των παραδοσιακά μεσοστρωματικών πληθυσμών (π.χ. άνεργοι νέοι πτυχιούχοι) παρά τις σχετικά ευνοϊκές αντικειμενικές προϋποθέσεις ενσωμάτωσης που τα διακρίνουν και τη βέβαιη απόσταση που τα χωρίζει από τον κίνδυνο κοινωνικής περιθωριοποίησης. Θεωρητικό θεμέλιο μιας προσέγγισης και ερμηνευτικής της ψήφους σαν αυτή που δοκιμάζουμε είναι η μελέτη του Paul Lazarsfeld κ.ά., *The people's choice*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1948 και η ντετερμινιστική σημασία που αποδίδει σε εδραίες κοινωνιολογικές σταθερές (όπως είναι το επάγγελμα, η εισοδηματική τάξη, η θρησκεία, ο τόπος κατοικίας). Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η παράδοση αυτή δεν φιλοδοξεί να ταυτίσει την ψήφο με μια «κοινωνιολογική κατηγορία» αλλά να απογράψει συσχετισμούς και τάσεις (μεταξύ των οποίων και την τάση εκλογικής διείδυσης ενός κόμματος μέσα σε ένα στρώμα: «χαμηλό/υψηλό κ.λπ.»).

σης στις μετανεωτεरिकές παγκοσμιοποιημένες συνθήκες με έναν «ομολόγο» του που κατοικεί στο Μαρούσι ή στην Κάντζα Αττικής).

Συγκεκριμένα, ο δείκτης «κοινωνικής ενσωμάτωσης και κοινωνικής απόταξης» που κατασκευάζεται για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, προκύπτει ως σύνθεση, αφενός, της αντικειμενικής κοινωνικής τοποθέτησης των ψηφοφόρων και, αφετέρου, της υποκειμενικής πρόληψης της θέσης τους απέναντι στο σύνολο του πολιτικού και εν γένει του κοινωνικού συστήματος.

Η αντικειμενική «κοινωνική τοποθέτηση» συνάγεται από τον συνδυασμό του επαγγέλματος και του μορφωτικού επιπέδου κάθε ψηφοφόρου, όπως δηλώθηκε στο exit poll. Ειδικότερα, πρόκειται για δύο «σκληρές» κοινωνιολογικές μεταβλητές, που προσδιορίζουν εν μέρει το *κοινωνικο-οικονομικό status* (Lazarsfeld) καθενός και ως εκ τούτου επηρεάζουν και ερμηνεύουν σε μεγάλο βαθμό την εκλογική του συμπεριφορά. Δεν το εξαντλούν σε καμία περίπτωση, αλλά μπορούν εν μέρει να διερμηνεύσουν τον βαθμό εργασιακής ασφάλειας (κυρίως με βάση το επάγγελμα) και τις κοινωνικές προσδοκίες αλλά και το επίπεδο πολιτισμικής προσαρμογής στα σύγχρονα δεδομένα (με βάση κυρίως το μορφωτικό επίπεδο). Ο συνδυασμός των δύο κατηγοριών αξιολογείται-ερμηνεύεται με βάση τρεις τιμές: με 1 όταν το κοινωνικό status τείνει να λειτουργήσει ντετερμινιστικά προς την επιτυχή κοινωνική ενσωμάτωση, με -1 όταν, αντιστρόφως, τείνει να επενεργεί στην κατεύθυνση της κοινωνικής απόταξης και με 0 όταν κατά έναν τρόπο οι δύο οικογένειες παραμέτρων τείνουν να αλληλοεξουδετερωθούν παράγοντας μια ενδιάμεση συνθήκη.

Ειδικότερα, και ως προς τα δύο άκρα του άξονα ενσωμάτωσης-απόταξης, είναι σαφές ότι πλην των μισθωτών του δημόσιου τομέα που λόγω της εργασιακής τους ασφάλειας εξαιρούνται και τοποθετούνται στο μηδενικό σημείο ενσωμάτωσης, και των φοιτητών που βρίσκονται σε διαδικασία αύξησης των προσόντων τους, όλοι οι ψηφοφόροι (ανεξάρτητα του επαγγέλματός τους) πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης θεωρούνται χαμηλού κοινωνικού status και τοποθετούνται στην τιμή -1. Αντιστρόφως, με εξαίρεση τους άνεργους, τους συνταξιούχους και άλλες κατηγορίες ανενεργών (που λαμβάνουν την τιμή 0), όλοι οι ψηφοφόροι ανώτερης και ανώτατης μόρφωσης θεωρούνται ότι τείνουν προς τις θέσεις του κοινωνικού status ως καλύτερα εξοπλισμένοι να ενσωματωθούν εργασιακά και πολιτισμικά σε «έναν κόσμο ραγδαίων αλλαγών».¹⁰

10. Αντωνί Γκίντες, *Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών. Πώς επιδρά η παγκοσμιοποίηση στη ζωή μας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002, και Zygmunt Bauman, *Ρευστός φόβος*, Πολύτροπον, Αθήνα 2007, και του ιδίου, *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*, Ψυχογιός, Αθήνα 2002.

Ός προς τη μέση εκπαίδευση, που αποτελεί και την κατηγορία με τη μεγαλύτερη εσωτερική διαφοροποίηση, ικανοί να υπερβούν το μηδενικό σημείο, περνώντας στο επίπεδο της ροπής προς την κοινωνική ενσωμάτωση, θα θεωρηθούν οι ελεύθεροι επαγγελματίες (που είναι κυρίως έμποροι και ειδικευμένοι τεχνίτες), οι μισθωτοί του δημοσίου τομέα (λόγω της εργασιακής ασφάλειας), οι φοιτητές και σπουδαστές, στο μέτρο που βρίσκονται σε θετική μεταβατική φάση εξόδου από αυτή τη κατηγορία. Αντιθέτως, οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα μέσης μόρφωσης λόγω της εντατικοποίησης/ελαστικοποίησης της εργασίας, των χαμηλών αμοιβών και της απειλητικής ανεργίας αλλά πάντως εργαζόμενοι και ταυτόχρονα με κάποια βασικά εκπαιδευτικά κεφάλαια τοποθετούνται στην ενδιάμεση περιοχή και σημαίνονται με 0. Το ίδιο ισχύει με τους συνταξιούχους και τις νοικοκυρές. Σε χαμηλότερο κοινωνικό status με τιμή -1 τοποθετούνται οι αγρότες, οι άνεργοι καθώς και άλλοι ανενεργοί.¹¹ Αναλυτικά, οι τοποθετήσεις τιμών ανά ζεύγος παρουσιάζονται στον Πίνακα 1.

Για τον περαιτέρω προσδιορισμό των όρων ενσωμάτωσης-απόταξης αξιοποιήθηκε μία ακόμη μεταβλητή από την οποία προκύπτει ένα έντονο στοιχείο υποκειμενικής πρόσληψης της κοινωνικής/πολιτικής θέσης. Πρόκειται για το «κριτήριο ψήφου». Συγκεκριμένα, όσοι δήλωσαν ότι ψήφισαν θετικά (δηλαδή, με σκοπό την επιδοκιμασία κάποιου κόμματος ή του καταλλήλοτερου κατά τη γνώμη τους πρωθυπουργού), θεωρήθηκε πως τείνουν να νιώσουν ενταγμένοι στο πολιτικο-κομματικό σύστημα ή ότι διατηρούν σοβαρές προδοκίες από αυτό και έλαβαν την τιμή 1, ενώ όσοι ψήφισαν αρνητικά (με σκοπό την καταδίκη της κυβέρνησης ή κάποιου κόμματος), εκτιμήθηκε ότι βιώνουν συναισθήματα αποκλεισμού και κινδύνου κοινωνικής καθόδου και έλαβαν την τιμή -1. Τιμή 0 δεν υπήρξε ελλείψει ενδιάμεσης απάντησης.

για τις ψυχοκοινωνιολογικές συνέπειες των μεταβολών στο πεδίο εργασίας και τον φόβο κοινωνικής απόταξης, βλ. V. de Gaullejac - I. Taboada Leonetti, *La lutte des places. Insertion et désinsertion*, Desclée de Brouwer, Μασσαλία-Παρίσι 1994, σ. 29-117.

11. Η τοποθέτηση πάνω, κάτω ή ακριβώς στο όριο που μοιράζει τον άξονα ενσωμάτωσης-απόταξης μπορεί να εκλεπτυνθεί σε ένα επόμενο και πιο σύνθετο στάδιο της έρευνας, με την περαιτέρω διαίρεση των κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών στη βάση γεωγραφικών διαφοροποιήσεων που θα απηχούν και σαφείς οικονομικές διαφορές. Π.χ., κάτι τέτοιο μπορεί να είναι χρήσιμο στην εκλέπτυνση της εκλογικής συμπεριφοράς των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα μέσης μόρφωσης. Το πλήθος πάντως του πανελλαδικού δείγματος είναι επαρκές ώστε να εξομαλύνει τις μεγάλες αποκλίσεις, εξασφαλίζοντας έτσι αρκετή αξιοπιστία ως προς τις μεγάλες τάσεις που χαρακτηρίζουν την κοινωνική θέση αυτών των ομάδων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Δείκτης «κοινωνικής τοποθέτησης»

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ			
	Πρωτοβάθμια	Μέση	Ανώτερη-Ανώτατη	Δεν απαντώ
Αγρότες	-1	-1	0	-1
Ελ. επαγγελματίες	-1	1	1	0
Μισθωτοί δημοσίου τομέα	0	1	1	0
Μισθωτοί ιδιωτικού τομέα	-1	0	1	0
Άλλοι ενεργοί	-1	0	1	0
Άνεργοι	-1	-1	0	-1
Φοιτητές/Σπουδαστές	0	1	1	1
Νοικοκυρές	-1	0	1	0
Συνταξιούχοι	-1	0	0	-1
Άλλοι ανενεργοί	-1	-1	0	-1
Δεν απαντώ	-1	0	1	0

Η σύνθεση (γραμμικός συνδυασμός) των δύο μεταβλητών, της «κοινωνικής τοποθέτησης» και του «κριτηρίου ψήφου», σταθμισμένων με μεγαλύτερη βαρύτητα στην πρώτη (με το σκεπτικό ότι τα αντικειμενικά κριτήρια καθορίζουν περισσότερο την ενσωμάτωση ή την ανασφάλεια από ό,τι τα υποκειμενικά που, στην προκειμένη περίπτωση, διαμεσολαβούν μια συναισθηματική σχέση με το πολιτικό σύστημα), οδηγεί στον δείκτη «ενσωμάτωσης-απόταξης» ορίζοντας 4 θέσεις-κατηγορίες.

Στην «έντονη ενσωμάτωση» (θέση 1) ανήκουν οι ψηφοφόροι με υψηλό κοινωνικό status και θετική ψήφο. Στην «περιορισμένη ενσωμάτωση» (θέση 2) ανήκουν οι υψηλού κοινωνικού status με αρνητική ψήφο, καθώς και οι μεσαίου με θετική. «Περιορισμένου κινδύνου κοινωνικής απόταξης» (θέση 3) θεωρούνται οι πολίτες χαμηλού status που ψηφίζουν θετικά και εκείνοι με μεσαίο status που ψηφίζουν αρνητικά. Τέλος, στον «έντονο κίνδυνο κοινωνικής απόταξης» (θέση 4) τοποθετούνται όσοι συνδυάζουν χαμηλό status και αρνητική ψήφο. Τα δεδομένα αντιπαραβάλλονται και συγκρίνονται με τα παλλαδικά ποσοστά των κομμάτων (βλ. Πίνακα 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Δείκτης «ενσωμάτωσης-απόταξης» και εκλογικές επιλογές

	% του δείγματος	Ν.Δ. %	ΠΑΣΟΚ %	ΚΚΕ %	ΣΥΡΙΖΑ %	ΛΑΟΣ %	Λοιποί %	Σύνολο %
Έντονη ενσωμάτωση	35,2	50,9	32,0	6,7	5,9	2,2	2,3	100,0
Περιορισμένη ενσωμάτωση	35,2	38,3	38,4	8,4	5,6	4,8	4,6	100,0
Περιορισμένος κίνδυνος κοινωνικής απόταξης	25,8	39,1	43,2	8,6	3,3	3,9	1,8	100,0
Έντονος κίνδυνος κοινωνικής απόταξης	3,8	10,3	57,7	16,1	3,3	8,4	4,3	100,0
Εκλογική δύναμη 2007	100,0	41,8	38,1	8,2	5,0	3,8	3,1	100,0

3. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΠΟΤΑΞΗΣ

Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 2, η χρήση της μεταβλητής που κατασκευάστηκε προηγουμένως διαβαθμίζει τη σχέση «ενσωμάτωση-απόταξη» σε 4 διακριτά «στρώματα».

Το πρώτο («έντονη ενσωμάτωση») αντιπροσωπεύει εκείνους τους ψηφοφόρους οι οποίοι, από τα κοινωνιολογικά τους χαρακτηριστικά και την κατά τεκμήριο θετική τους διάθεση απέναντι στο πολιτικό σύστημα, δείχνουν να απολαμβάνουν μεγαλύτερες ευκαιρίες ενσωμάτωσης και σίγουρα μειωμένους κινδύνους κοινωνικού αποκλεισμού. Η Ν.Δ. κυριαρχεί, μιας και υπεραντιπροσωπεύεται κατά 9 μονάδες από το συνολικό της ποσοστό· πετυχαίνει εκεί την «απόλυτη πλειοψηφία» και υπερφαλαγγίζει το ΠΑΣΟΚ το οποίο, σε αυτό το στρώμα, υπολείπεται κατά 6 μονάδες περίπου του πανελλαδικού του ποσοστού. Η διαφορά αυτή είναι μεγάλης σημασίας καθώς το στρώμα αυτό δεν απεικονίζει μόνο εύπορες κοινωνικές δυνάμεις (ανώτερα αστικά στρώματα) αλλά εμπεριέχει και τα ανώτερα μικροαστικά ή δυναμικά μεσαία στρώματα (αντιστοιχεί στο 35% του δείγματος) πάνω στα οποία το ΠΑΣΟΚ είχε στηρίξει την πολιτική του ηγεμονία την περίοδο 1996-2004. Το ΚΚΕ, όπως

είναι αναμενόμενο, υπο-εκπροσωπείται σε αυτή την κατηγορία, σημειώνοντας όμως ένα ποσοστό που μας επιτρέπει να μιλάμε για μια σχετική αλλά σαφή διαταξικότητα της ψήφου του. Αντιθέτως, ο ΣΥΡΙΖΑ υπερ-εκπροσωπείται ξεπερνώντας το ποσοστό του κατά 0,9%. Η μεγάλη συμμετοχή στην πρώτη κατηγορία ενσωμάτωσης αντιστοιχεί σε γενικές γραμμές στο υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο που διαθέτουν οι ψηφοφόροι του ΣΥΡΙΖΑ. Γεγονός που αποτελεί μια διευρυμένη και δημοσκοπικά συνεχώς αυξανόμενη δυναμική της δομής της ψήφου του ΚΚΕ-εσωτερικού και του Συνασπισμού καθ' όλη τη διάρκεια τη Μεταπολίτευσης. Το ενδιαφέρον είναι ότι στις συνθήκες αύξησης των ποσοστών του χώρου αυτού η διεύρυνση του ακροατηρίου δεν γίνεται τόσο σε μια πολυσυλλεκτική βάση αλλά περισσότερο στην κατεύθυνση των νέων εγγράμματων, των «παιδιών» του μαζικού εκδημοκρατισμού της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ο ΛΑΟΣ υπο-εκπροσωπείται σε αυτούς τους πληθυσμούς χωρίς όμως να μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι απουσιάζει τελείως στο μέτρο που η πληθυσμιακή του βαρύτητα στο δείγμα είναι αυξημένη. Τέλος, και τα λοιπά κόμματα (Οικολόγοι, Φιλελεύθερη Συμμαχία, εξωκοινοβουλευτική Αριστερά) υπολείπονται των δυνάμεων που καταγράφουν συνολικά.

Το δεύτερο στρώμα, «περιορισμένη ενσωμάτωση», αντιπροσωπεύει το 35,2% του δείγματος και, ειδικότερα, ψηφοφόρους που υπερβαίνουν το όριο της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Διαθέτουν έναν συνδυασμό υψηλού μορφωτικού κεφαλαίου και ανασφαλούς εργασίας ή το αντίστροφο· αφορά ακόμμη ψηφοφόρους με θετικό πρόσημο στο επάγγελμα και τη μόρφωση οι οποίοι ψηφίζουν αποδοκιμαστικά προς το πολιτικό σύστημα. Θα έλεγε κανείς ότι πρόκειται για πληθυσμούς που αντιπροσωπεύουν τον πυρήνα των μεσαίων στρωμάτων, την πιο χαρακτηριστική μερίδα εκείνων που, ενώ ξεπερνούν το όριο του κινδύνου απόταξης, δεν διαβλέπουν προοπτική περαιτέρω ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας. Η Ν.Δ. εμφανίζεται εδώ να μειονεκτεί –σε σχέση με το άνετο προβάδισμα που διαθέτει στην κατηγορία της έντονης ενσωμάτωσης κατά 12 μονάδες– και υπο-εκπροσωπείται κατά 3,5 μονάδες από το γενικό ποσοστό της. Από την άλλη, ο πληθυσμός αυτός μοιράζεται συμμετρικά ανάμεσα στα δύο μεγάλα κόμματα εξουσίας αφού το ΠΑΣΟΚ συγκεκριμένα υφίσταται το ίδιο ποσοστό που αντιστοιχεί και στο εθνικό του ποσοστό. Ελαφρώς πάνω από το εθνικό του ποσοστό εμφανίζεται σε αυτό το στρώμα το ΚΚΕ, δείχνοντας ότι διαθέτει σημαντική απήχηση στον μεσοστρωματικό πληθυσμό ενώ και ο ΣΥΡΙΖΑ εξακολουθεί σχετικά να υπερ-αντιπροσωπείται (κατά 0,6%). Ο ΛΑΟΣ συμμετέχει στο στρώμα της περιορισμένης

ενσωμάτωσης κατά 1% περισσότερο από το πανελλαδικό του ποσοστό, τιμή σημαντική για ένα κόμμα που συγκέντρωσε 3,8% στο σύνολο των εκλογέων. Κάτι τέτοιο δείχνει ότι η ελληνική αυτή εκδοχή της νέας άκρας Δεξιάς¹² έχει πράγματι μεσοστρωματική έδρα και δεν υπολείπεται αναλογικά των υπόλοιπων κομμάτων στο πεδίο αυτό. Τα «λοιπά κόμματα» («Οικολόγοι πράσινοι») μοιάζουν να υπερ-αντιπροσωπεύονται έντονα, καταγράφοντας 1,5% πάνω από τον μέσο όρο τους και πλησιάζοντας τη συμμετοχή του ΛΑΟΣ και του ΣΥΡΙΖΑ.

Το τρίτο στρώμα αντιστοιχεί στην πρώτη και πολυπληθέστερη περιοχή κινδύνου κοινωνικής απόταξης. Αφορά υποκείμενα που είτε έχουν χαμηλό μορφωτικό κεφάλαιο και επισφαλή εργασία αλλά επενδύουν στο πολιτικό σύστημα ψηφίζοντας «θετικά», είτε συνδυάζουν ασφαλή εργασία και χαμηλό μορφωτικό επίπεδο (ή αντίστροφα) και νιώθουν αποστασιοποιημένοι από το πολιτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι (εκφραζόμενοι αποδοκιμαστικά προς το σύστημα εκπροσώπησης). Εδώ περιλαμβάνεται ο μεγάλος όγκος των ψηφοφόρων εκείνων που παραδοσιακά θα ονομάζαμε «λαϊκά στρώματα» και μια σημαντική μερίδα των κατώτερων μεσαίων στρωμάτων που βρίσκονται σε διαδικασία κοινωνικής καθόδου (λόγω χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου ή επισφαλούς εργασίας). Σε αυτό το πεδίο, το ΠΑΣΟΚ φαίνεται να ηγεμονεύει και να οργανώνει σταθερά –να συγκρατεί, κατά έναν τρόπο– την παραδοσιακή λαϊκή του βάση. Πρόκειται για μια μεγάλη πληθυσμιακή κατηγορία (αντιπροσωπεύει το 25,8% του δείγματος) στην οποία ξεπερνά τη Ν.Δ. κατά 4 μονάδες και τον εθνικό του μέσο όρο κατά 5%. Το ΚΚΕ συγκεντρώνει 8,6% αυτού του πληθυσμού, αυξάνοντας τον μέσο όρο του κατά 0,4% και δείχνει ότι, μαζί με την περιορισμένη ενσωμάτωση, συναρθρώνει στη βάση του κοινωνικά ασθενείς ψηφοφόρους. Ο ΣΥΡΙΖΑ, από την άλλη πλευρά, υπολείπεται στο στρώμα αυτό σημαντικά του μέσου όρου του (-2,7%) φανερώνοντας δυσκολία να διεισδύσει σε έναν χώρο όπου ρητορικά τουλάχιστον απευθύνεται (με βάση την κοινωνικιστική και εν πολλοίς κρατικιστική στροφή του

12. Βλ. Βασιλική Γεωργιάδου, «Ψηφίζοντας την άκρα Δεξιά. Η εκλογική επιλογή του ΛΑΟΣ», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 19, Άνοιξη 2008 σ. 249-256, η οποία διαπιστώνει τη μεσοστρωματική εκλογική βάση του ΛΑΟΣ. Στο ζήτημα της εκπροσώπησης των «απόκληρων», όπως τους ονομάζει, υποστηρίζει (διαφορετικά από τα ευρήματα της δικής μας έρευνας η οποία όμως, όπως προαναφέραμε, προσπαθεί να καταγράψει τον έντονο κίνδυνο για κοινωνική απόταξη) ότι ο ΛΑΟΣ δεν έχει σημαντική πρόσβαση σε αυτόν τον πληθυσμό. Βλ., και ευρύτερα, της ίδιας, «Εκλογική κοινωνιολογία της ακροδεξιάς ψήφου», *Επιστήμη και Κοινωνία* τχ. 12, Άνοιξη 2004, σ. 173-212, καθώς και P. Hainsworth, *Η ακροδεξιά-Ιδεολογία, πολιτική, κόμματα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2004 σ. 43-70.

των τελευταίων ετών). Ο ΛΑΟΣ τέλος, όπως εξάλλου και το ΚΚΕ, μοιάζει να εντοπίζει σε αυτόν τον χώρο ένα προνομιακό ακροατήριο σε αναλογία με τη συνολική του εκλογική δύναμη.

Η τελευταία κατηγορία αντιπροσωπεύει εκείνο το τμήμα του δείγματος που είναι εγκλωβισμένο στον κίνδυνο της κοινωνικής απόταξης, εάν δεν πλήττεται ήδη από αυτή. Πρόκειται για τους ψηφοφόρους που συγκεντρώνουν αρνητικά χαρακτηριστικά σε όλες τις μεταβλητές: μικρό μορφωτικό κεφάλαιο σε συνδυασμό με μειονεκτική θέση στην αγορά εργασίας και αρνητική τοποθέτηση στο κριτήριο ψήφου. Στη κατηγορία αυτή η Ν.Δ. συμμετέχει ελάχιστα (10%), το ΠΑΣΟΚ συγκεντρώνει σχεδόν 20% παραπάνω από το εθνικό του ποσοστό, το ΚΚΕ το διπλάσιο των δυνάμεων του, ενώ ο ΣΥΡΙΖΑ σημειώνει το χαμηλότερο του ποσοστό (3,3%). Αντιθέτως, ο ΛΑΟΣ (όπως και το ΚΚΕ) υπερδιπλασιάζει τη συμμετοχή του (8,4% σε σχέση με το συνολικό 3,8%) χωρίς αυτό όμως να αναιρεί την εν πολλοίς μεσοστρωματική του υπόσταση μια και η τελευταία αυτή κατηγορία δεν αντιπροσωπεύει παρά ένα περιορισμένο τμήμα του δείγματος¹³ (κάτι που ισχύει εν γένει και για τα άλλα δύο κόμματα που παρουσιάζουν αυξημένη απήχηση σε αυτή).

Εάν τώρα ενοποιήσουμε τη συνολική ενσωμάτωση και τον συνολικό κίνδυνο κοινωνικής απόταξης καταλήγουμε στον Πίνακα 3 με τη βοήθεια του οποίου μπορεί κανείς να εξαγάγει κάποια μακροσκοπικά συμπεράσματα. Αποτυπώνεται εναργώς μια αντίστροφη σχέση υπέρ- και υπο-εκπροσώπησης μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων εξουσίας: η Ν.Δ. υπερ-εκπροσωπείται στο σύνολο της ενσωμάτωσης και υπο-εκπροσωπείται στο σύνολο του κινδύνου κοινωνικής απόταξης. Ανάλογα λειτουργεί εν μέρει και η σχέση ΚΚΕ-ΣΥΡΙΖΑ, με το ΚΚΕ να υπερ-εκπροσωπείται στο σύνολο του κινδύνου κοινωνικής απόταξης και να υπο-εκπροσωπείται ελαφρώς στο σύνολο της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Αντίστοιχα, ο ΛΑΟΣ φαίνεται να μετέχει πιο έντονα στη νομή του κινδύνου απόταξης παρότι το ποσοστό του στο σύνολο της ενσωμάτωσης πλησιάζει τον εθνικό του μέσο όρο. Αντίστροφα, πάλι, μοιάζει να μετέχει της κοινωνικής δομής της ψήφου η ομάδα των λοιπών κομμάτων

13. Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, οι κατανομές στις οποίες προβαίνουμε δεν στοχεύουν να αναπαραστήσουν ούτε την κοινωνική ούτε την εισοδηματική θέση των ψηφοφόρων του δείγματος. Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι τα ποσοστά που εξάγονται ως αντιπροσωπευτικά του κινδύνου κοινωνικής απόταξης δεν απέχουν πολύ αυστηρών οικονομετρικών δεδομένων φτώχειας και ευημερίας (θα έλεγε κανείς ότι τείνουν μάλιστα να τα υπερβούν). Βλ. Θ. Μπιντράκος - Π. Τοακλόγλου, «Μεταβολές στη συνολική ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα με τη Μεταπολίτευση», *ό.π.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

«Ενσωμάτωση-απόταξη» και εκλογική επιρροή
(συγκεντρωτικά στοιχεία)

	% του δείγματος	Ν.Δ. %	ΠΑΣΟΚ %	ΚΚΕ %	ΣΥΡΙΖΑ %	ΛΑΟΣ %	Λοιποί %	Σύνολο %
Σύνολο ενσωμάτωσης	70,4	44,6	35,2	7,5	5,8	3,5	3,5	100,0
Σύνολο κινδύνου κοινωνικής απόταξης	29,6	35,4	45,0	9,6	3,3	4,5	2,2	100,0
Εκλογική δύναμη 2007	100,0	41,8	38,1	8,2	5,0	3,8	3,1	100,0

που δεν μπήκαν στη Βουλή και των οποίων ο κύριος όγκος προέρχεται από τους «Οικολόγους-Πράσινους» (1%) γι' αυτό και η κατανομή της είναι ανάλογη με αυτή του ΣΥΡΙΖΑ εμφανιζόμενη σαν ένα είδος μικρογραφίας του.

Εάν τώρα συγκρίνουμε (διαιρέσουμε) τα ποσοστά κάθε κόμματος σε κάθε κατηγορία με το πανελλήνιο ποσοστό του, προκύπτει η *σχετική του δύναμη*. Από αυτή την επεξεργασία αναδύονται σαφώς *δύο ομάδες κομμάτων*.

Από τη μία πλευρά, έχουμε τα κόμματα που είναι περισσότερο αποτελεσματικά και δειοδοτικά στη μεγάλη δεξαμενή εκείνων των στρωμάτων που δεν βρίσκονται στη ζώνη κινδύνου αλλά, αντιθέτως, υπερβαίνουν το όριο της, επιτρέποντας την επιτυχή είσοδο στις συνθήκες της παγκόσμιας απορρύθμισης. Και των κοινωνικών δυνάμεων των οποίων η κοινωνική αναπαραγωγή δεν μοιάζει να διακυβεύεται άμεσα, άσχετα εάν πολιτικά μπορεί να εκφράζεται μέσα από αριστερή ψήφο (κυρίως του ΣΥΡΙΖΑ) η δυσαρέσκεια για το μπλοκάρισμα της ανοδικής κινητικότητας προηγούμενων γενεών. Στα κόμματα που υπερ-αντιπροσωπεύονται σε αυτή τη κατηγορία ανήκει η Ν.Δ., ο ΣΥΡΙΖΑ και τα «λοιπά κόμματα».¹⁴

Από την άλλη, θα συναντήσουμε τα κόμματα εκείνα που με μεγαλύτερη άνεση συλλέγουν και επικεντρώνουν τη σχετική τους δύναμη σε στρώματα που μοιάζουν να απειλούνται από εγγενείς κοινωνιολογικές μειονεξίες αλλά

14. Τη διαχρονική συσχέτιση μεταξύ ψήφου στον Συνασπισμό και τη Ν.Δ., από τη μία, και στο ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ, από την άλλη, με ιδιαίτερη έμφαση στις εκλογές του 2007, εξετάζει ο Π. Κουστίνης, «ΚΚΕ-ΣΥΡΙΖΑ στο Λεκανοπέδιο: δύο ξένοι στην ίδια πόλη;», στο ανά χείρας τεύχος.

και την ψυχολογική εκείνη παράμετρο ανασφάλειας που μεταφράζεται σε αρνητική στάση απέναντι στην ψήφο. Το ΠΑΣΟΚ, το ΚΚΕ και ο ΛΑΟΣ μετέχουν με μεγαλύτερη ευχέρεια στις δύο κατηγορίες που αποτυπώνουν κίνδυνο κοινωνικής απόταξης. Σημειώνουν μάλιστα εντυπωσιακά κοντινά ποσοστά στη σχετική τους δύναμη στα στρώματα της κοινωνικής απόταξης και σε εκείνα της κοινωνικής ενσωμάτωσης (της τάξης του 92% και 118% αντίστοιχα).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

*Δείκτης σχετικής εκλογικής επιρροής
στις κατηγορίες «ενσωμάτωση» και «απόταξη»*

	Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ	ΣΥΡΙΖΑ	ΛΑΟΣ	Λοιποί
Σύνολο ενσωμάτωσης	106,5	92,4	92,6	114,2	92,1	112,5
Σύνολο κινδύνου κοινωνικής απόταξης	84,6	118,2	117,7	66,3	118,8	70,1

Ας σημειωθεί για μία ακόμη φορά ότι ο βαθμός συμμετοχής –η σχετική δύναμη– κάθε κόμματος στις δύο αυτές ομάδες δεν σημαίνει, για παράδειγμα, ότι η ψήφος στον ΛΑΟΣ συγκροτείται αριθμητικά στους πληθυσμούς της κοινωνικής μειονεξίας, μια και το ποσοστό του δείγματος που εντάχθηκε στο πεδίο αυτό, ύστερα από τις επεξεργασίες που εκθέσαμε πιο πάνω, δεν υπερβαίνει το 30%. Η σχετική δύναμη των κομμάτων εντός των κατηγοριών ενσωμάτωση/ανασφάλεια αποδίδει το προνομιακό πεδίο διείδυσης κάθε κόμματος και όχι τον πυρήνα της εκλογικής του βάσης.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ

Τα ευρήματα που προέκυψαν από τη χρήση αυτού του οιοσεί δείκτη ενσωμάτωσης-κινδύνου κοινωνικής απόταξης, εάν συσχετιστούν ερμηνευτικά με τον πυρήνα του πολιτικού λόγου των κομμάτων, μπορούν να συμβάλλουν στον εμπλουτισμό του άξονα Αριστερά-Δεξιά. Να εμπλουτιστεί, δηλαδή, αυτός από έναν κάθετο άξονα που δύναται προοπτικά να αποδώσει τόσο τις αντικειμενικές προϋποθέσεις προσαρμογής στις σύγχρονες παγκοσμιοποιημένες συνθήκες απορρύθμισης της οικονομίας και συμπίεσης των εισοδημάτων, όσο και τις αξιακές παραμέτρους που σε μεγάλο βαθμό τις συνοδεύουν

(αυτό που θα ονομάζαμε «προϊποθέσεις επιτυχούς εξατομίκευσης»¹⁵).

Βεβαίως, ο δείκτης αυτός δεν αποδίδει κοινωνικές θέσεις ιεραρχημένες με βάση την ολισθηρή για την ελληνική κοινωνική έρευνα κατηγορία της εισοδηματικής τάξης ούτε θέλει να δείξει ότι η ψήφος αντιστοιχεί σε μια σαφή εκπροσώπηση των ταξικών της συμφερόντων.¹⁶ Αποδίδει περισσότερο την κομματική συμμετοχή μέσα σε δύο ροπές, δύο κοινωνικά ρεύματα (το ένα που τείνει να είναι ανοδικό ή αναπαραγωγικό και το δεύτερο που από αναπαραγωγικό τείνει να γίνει καθοδικό). Μια ολοκληρωμένη σύνθεση όλων αυτών των παραμέτρων θα χρειαζόταν μεγαλύτερο και διαφοροποιημένο ερευνητικό υλικό το οποίο θα περιλάμβανε σειρά παραμέτρων κοινωνικής δεξιότητας, οικογενειακής δομής, στάσεων και θα κατέγραφε λεπτές πολιτισμικές πρακτικές. Μπορεί κανείς, ωστόσο, να αποπειραθεί να αποτυπώσει μια σειρά παρατηρήσεων που εστιάζουν στον τρόπο με τον οποίο κάθε κόμμα συναρθρώνει και οργανώνει τη σχέση των ψηφοφόρων του με την ενσωμάτωση και τον κίνδυνο της κοινωνικής απόταξης, στο μέτρο που και τα πέντε κόμματα που αναδείχτηκαν στο κοινοβούλιο μετέχουν καθαρά και των δύο μεγάλων κατηγοριών του δείγματος που ανέδειξε ο δείκτης.

Όπως σημειώσαμε και παραπάνω, προκύπτει μια εντυπωσιακή αναλογία στη διεύθυνση των ΚΚΕ, ΠΑΣΟΚ και ΛΑΟΣ στις μερίδες εκείνες που βρίσκονται κάτω από το όριο της επιτυχούς κοινωνικής ενσωμάτωσης. Μια άλλη τριάδα, με μεγαλύτερες αποκλίσεις αυτή τη φορά, σχηματίζεται όταν παρατηρήσει κανείς τη σχετική δύναμη των κομμάτων που υπερ-εκπροσωπούνται σε εκείνες τις ευρύτερες πληθυσμιακά κατηγορίες που μοιάζουν περισσότερο προστατευμένες και ικανές να αντιμετωπίσουν τις κοινωνικές συνθήκες και μεταβολές. Η Ν.Δ., ο ΣΥΡΙΖΑ και οι λοιποί (χάρη κυρίως στους «Οικολόγους πράσινους») υπερ-εκπροσωπούνται στις κατηγορίες αυτές, με τον ΣΥΡΙΖΑ να έχει τη μεγαλύτερη απόκλιση μεταξύ της σχετικής του δύναμης στην «ενσωμάτωση» και της αντίστοιχης στο πεδίο της «κοινωνικής απόταξης» (114,2% προς 66,3%), σχέση που ακολουθείται εν πολλοίς και από τα λοιπά κόμμα-

15. Ο Διαμαντούρος περιγράφει τους όρους περιχαράκωσης και συντηρητικοποίησης των ελληνικών ανερχόμενων μεσοστρωμάτων (ή ορισμένων τμημάτων τους) όταν αυτά έρχονται αντιμέτωπα με την κάμψη της ανοδικής τους κινητικότητας. Βλ. Ν. Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, σ. 65-84.

16. Μ. Πετμεζίδου-Τσουλουβή, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικά πολιτικά*, Εξάντας, Αθήνα 1992, σ. 61-118 και Κ. Τσοουκάς, «“Τζαμπατζήδες” στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», *ό.π.*

τα. Η Ν.Δ. εντοπίζει και αυτή μεγαλύτερη των ποσοστών της σχετική δύναμη στα στρώματα του δείγματος που υπερβαίνουν το όριο της κοινωνικής ενσωμάτωσης χωρίς αυτό να δημιουργεί υπερβολική απόσταση από τη σχετική δύναμη στην κατηγορία που βρίσκεται κάτω από το όριο (106,5 % προς 84,6%).

Τι είδους είναι τα συμπεράσματα στα οποία μπορεί να μας οδηγήσει αυτή η ομαδοποίηση;

Το πρώτο είναι ότι η κατανόηση της πολιτικής δομής της ψήφου, της έκτασης δηλαδή που κάθε πολιτικό κόμμα καταλαμβάνει στην εκάστοτε κατηγορία που προκύπτει από τον δείκτη, επιβεβαιώνει και επαυξάνει την αίσθηση ότι η αριστερή ψήφος στις εκλογές του 2007 δεν μπορεί να ομογενοποιηθεί κοινωνιολογικά. Βλέπουμε, για παράδειγμα, ότι το ΚΚΕ και ο ΣΥΡΙΖΑ κινούνται εμφανώς αντίρροπα ως προς τα τμήματα που «αντιπροσωπεύουν» με μεγαλύτερη επιτυχία. Και αυτό παρότι ο πολιτικός τους λόγος συγκλίνει σε μεγάλο βαθμό, τόσο σε επίπεδο προγραμματικό (η έντονη αναφορά στο κράτος, ενίοτε και στο εθνικό κράτος, στην κοινωνική προστασία των αδυνάτων και οι λαϊκιστικές αιχμές έφεραν τον ΣΥΡΙΖΑ του Α. Αλαβάνου πιο κοντά στην κομμουνιστική ρητορική παρά στην παράδοση της ανανεωτικής Αριστεράς) όσο και στο στενά πολιτικό επίπεδο (με την συστηματική διμέτωπη μάχη κατά του «δικομματισμού» και την επένδυση περισσότερο στη διαίρεση μεταξύ μικρών και μεγάλων κομμάτων απ' ό,τι στον άξονα Αριστερά-Δεξιά).¹⁷ Ειδικά στη περίπτωση των δύο αριστερών κομμάτων των οποίων, όπως είπαμε, η ρητορική αντιουστημική εγγύτητα ενισχύεται, η κοινωνιολογία της ψήφου δείχνει σημαντικές τάσεις απόκλισης. Η απόκλιση αυτή είναι βαρύνουσα καθότι διευρύνει και παγιώνει κατά πάσα πιθανότητα τους κοινωνικούς πυρήνες των δύο κομμάτων. Δεν τους ενοποιεί ούτε τους φέρνει σε επαφή. Κάνει μάλλον το αντίθετο. Έτσι, η έννοια της «αριστερής στροφής» θα πρέπει να σχετικοποιηθεί κοινωνιολογικά.

Αντίστοιχες αμφίρροπες τάσεις και σχέσεις κοινωνιολογικής απόκλισης παρουσιάζουν ξεκάθαρα και η Ν.Δ. με το ΠΑΣΟΚ. Η σχέση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία καθόσον αφορά το μεγαλύτερο μέρος του δείγματος και οριοθετεί το εξής –εκ πρώτης όψεως– παράδοξο φαινόμενο: η έλλειψη αριστερής διακριτότητας του ΠΑΣΟΚ, η εξομοίωσή του σε πολλά ζητήματα με τη Ν.Δ., όπως συμβαίνει στο πλαίσιο του οξυμένου μεσοστρωματικού πολυσυλλεκτι-

17. Βλ. Θ. Χατζηπαντελής, «Ο πολιτικός ανταγωνισμός: 1996-2007», στην επιστημονική συνάντηση της ΕΕΠΕ: *Βουλευτικές εκλογές 2007. Μεταβολές και αδράνειες*, 25-26/1/2008.

ομού, μπορεί να επέφερε εκλογική φθορά στο ΠΑΣΟΚ και ισχυρότατη κρίση μετεκλογικά. Η απίσχανση των κοινωνικών αναφορών όμως και η επιτυχής εξομοίωσή του από το σύνολο των άλλων κομμάτων, της Ν.Δ. συμπεριλαμβανομένης (μέσα από την επικοινωνιακή στρατηγική του «αρνητικού συμψηφισμού»), δεν του αποτέρησε την πρωτοκαθεδρία στο σύνολο του κινδύνου κοινωνικής απόταξης. Αντιθέτως, του έφερε «μη-ανταγωνιστικά» προς τη Ν.Δ. αποτελέσματα στο σύνολο της κατηγορίας της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Οι αμφίπλευρες απώλειες του ΠΑΣΟΚ (προς Ν.Δ., ΣΥΡΙΖΑ και «Οικολόγους-πράσινους» σε ό,τι αφορά τις απώλειες των μεσαίων στρωμάτων)¹⁸ δείχνουν φθορά και αδυναμία εκπροσώπησης στα ανώτερα και ανώτατα μεσαία στρώματα του δείγματος. Οι απώλειές του προς τα αριστερά του πολιτικού φάσματος αφορούν ουσιαστικά μια ανακατανομή εντός των πεδίων της ενσωμάτωσης και όχι μια κίνηση στο κάτω μέρος της κοινωνικής πυραμίδας.

Ενώ, λοιπόν, τα δύο κόμματα εξουσίας φαίνονται να συγκλίνουν σταθερά στον πολιτικό τους προσανατολισμό σε μείζονα ζητήματα, να μην αποτελούν ριζικά ανταγωνιστικές προτάσεις εξουσίας το ένα για το άλλο, η κοινωνική τους δυναμική, μέσα κυρίως από τη μειωμένη εκπροσώπηση του ΠΑΣΟΚ στην έντονη κοινωνική ενσωμάτωση και την αρκετά περιορισμένη συμμετοχή της Ν.Δ. στις περιοχές που βρίσκονται κάτω από τη γραμμή του κινδύνου, μοιάζει ξεκάθαρα διαφοροποιημένη, έτοι τουλάχιστον όπως εκφράστηκε στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2007.¹⁹

Υπ' αυτούς τους όρους θα ήταν τελείως απλουστευτικό να μιλήσει κανείς για αριστερή στροφή του εκλογικού σώματος με όρους κοινωνικής θέσης ή δεξιοτήτων προς ενσωμάτωση/μειονεκτημάτων που οδηγούν στον κίνδυνο της κοινωνικής περιθωριοποίησης. Μπορεί, μάλιστα, να υποθέσει κανείς ότι σε κάθε μία από τις διαβαθμίσεις ενσωμάτωσης/κοινωνικού κινδύνου που α-

18. Το ΠΑΣΟΚ σε σχέση με τις εκλογές του 2004 έχασε προς τη Ν.Δ. 4,7% της δύναμής του, 2,9% προς τον ΣΥΡΙΖΑ, 2,65% προς το ΚΚΕ, 1,3% προς τον ΛΑΟΣ και 1,3% προς τους λοιπούς.

19. Ο Νικολακόπουλος σημειώνει χαρακτηριστικά: «Το 1993 η εκλογική επιρροή του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ., με βάση τη μόρφωση, ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη, ενώ στις εκλογές του 2000 τα δύο κόμματα παρουσίαζαν μεγάλες ομοιότητες». Η. Νικολακόπουλος, «Εκλογές και ψηφοφόροι 1974-2004: παλιές ρήξεις και νέα ζητήματα», *ό.π.*, σ. 89. Φαίνεται ότι η συνεκτική αυτή πολιτική ταυτότητα των μεσαίων στρωμάτων που εκφράστηκε με τις πολλαπλές συγκλίσεις ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ. και τον έντονο δικομματισμό στις εκλογές του 2000, αποδιαιρώνεται ήδη από τις εκλογές του 2004 (στο ίδιο, σ. 90). Η τάση αυτή, σύμφωνα με τα ευρήματα μας, μοιάζει να οξύνεται ακόμη περισσότερο και να παγιώνεται στις εκλογές του 2007.

ναδείχθηκαν από την έρευνά μας, «κατοικούν» ορισμένες κοινές κοινωνικές έξεις, ιδεολογικές στάσεις, πολιτισμικές πρακτικές που όμως, δίχως περαιτέρω εμπειρική έρευνα, δεν μπορούν παρά να μείνουν υποθετικές. Αυτές πιθανόν να συναρτώνται με το εισόδημα στο μέτρο που αυτό ενοποιεί μεγάλες ομάδες πληθυσμού, αλλά δεν προσδιορίζονται απ' αυτό. Θα μπορούσε κανείς να αναζητήσει κοινά στοιχεία εντός κάθε κατηγορίας, τα οποία πιθανόν να τέμνουν οριζόντια τον άξονα Αριστερά-Δεξιά παράγοντας στοιχειώδεις κοινές διαθέσεις των υποκειμένων απέναντι σε συγκεκριμένα ζητήματα. Η σχέση κράτους-πολίτη, η προσωπική αυτονομία του υποκειμένου, ο πολιτισμικός πλουραλισμός, η αποστασιοποίηση από παραδοσιακούς θεσμούς όπως είναι η αναπαραγωγική οικογένεια, η σχέση με την ψηφιακή κοινωνικότητα, ο κοσμοπολιτισμός και η αίσθηση συμμετοχής στην ευρωπαϊκή ταυτότητα μπορούμε να υποθέσουμε ότι αντιστοιχούν σε κοινά αξιακά φορτία που, με μικρές αποκλίσεις, ενοποιούν τις εξαχθείσες κατηγορίες πέραν των δεσμεύσεων του άξονα Αριστερά-Δεξιά.²⁰

Θα ήταν ωστόσο λάθος να θεωρήσουμε ότι το όριο μεταξύ ενσωμάτωσης και κινδύνου αντιπροσωπεύει το σύνορο ανάμεσα σε έναν μεταϊλιστικό κόσμο, των «από πάνω», και σε έναν παλαιότερο και ακόμη δεσμευμένο από το σύμπαν των «βασικών αναγκών». Η κοινότητα στοιχείων που πιθανόν ενοποιεί οριζόντια τις κατηγορίες που παρουσιάσαμε, δεν είναι μια κοινότητα οικονομικών συμφερόντων ή μία πολιτικο-ιδεολογική κοινότητα. Τα ενοποιητικά στοιχεία θα πρέπει μάλλον να αναζητηθούν στις αντιθέσεις που συνθέτουν σήμερα τα μεσοστρώματα, σε εκείνες, μάλιστα, που αφορούν την οιονεί επιτυχή ή οιονεί καταστροφική είσοδο του ατόμου στις συνθήκες ρήξης της κοινωνικής αλληλεγγύης, πολλαπλασιασμού των κοινωνικών νοσηματοδοτήσεων, παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, του πολιτισμού και των κοινωνικών συναισθημάτων. Αυτά τα ζητήματα της επιτυχούς ή όχι εξατομίκευσης, έτσι όπως πιθανόν αποτυπώνονται ως αποκλίνουσες τάσεις στα δύο άκρα του κάθετου άξονα (ενσωμάτωση-κίνδυνος κοινωνικής απόταξης), ίσως να αποτελούν σήμερα και τη ρωγή στη μαζική μεσοστρωματοποίηση που πολιτικά εκφράστηκε σχεδόν μονοπωλιακά από τα αθροιστικά ποσοστά των δύο κομμάτων εξουσίας στις εκλογές του 2000. Ίσως εδώ να βρίσκεται και η αιτία της κρίσης πολιτικής εκπροσώπησης των μεσαίων στρωμάτων, έτσι

20. Γιάννης Βούλγαρης, «Η Ελλάδα στον καθρέπτη της Ευρώπης: εθνικές πολιτικές, πολιτισμικές τάσεις και παγκοσμιοποίηση», στο Παναγιώτης Καφετζής - Θωμάς Μαλούτας - Ιωάννα Τσιγκανού (επιμ), *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες-Ανάλυση δεδομένων της ευρωπαϊκής κοινωνικής έρευνας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2007, σ. 39-61.

τουλάχιστον όπως την είχαμε συνηθίσει εντός ενιαίων πολιτικών οργανισμών που μέσα από την πολιτική ταυτότητα (και την κρατική προσδοκία) ενοποιούσαν πολιτικά το κοινωνικό φάσμα από τις ανώτερες τάξεις μέχρι τα πιο αδύναμα κοινωνικά στρώματα.²¹

Χαρακτηριστική περίπτωση απώλειας αυτής της ικανότητας εκπροσώπησης και ενοποίησης αιτημάτων αποτελεί το ΠΑΣΟΚ. Στις εκλογές αυτές φαίνεται ότι κρυσταλλώθηκε το πολιτισμικό τραύμα²² του εκουγχρονισμού και ότι μετουσιώθηκε ως αδυναμία συνύπαρξης κοινωνικών δυνάμεων με διαφορετική δυναμική εξατομίκευσης και εισόδου στη παγκοσμιοποίηση. Το παράδοξο αυτού του πολιτισμικού τραύματος που πλήττει το ΠΑΣΟΚ (και πολύ λιγότερο τη Ν.Δ. η οποία εξακολουθεί να ηγεμονεύει πολιτικά ενοποιώντας ένα πολυμήγες ακροατήριο και αξιοποιώντας την αδυναμία του ΠΑΣΟΚ να ηγεμονεύσει στα ανώτερα στρώματα) είναι ότι δεν εμφανίζεται μόνο ως μετακίνηση ψηφοφόρων προς το ΚΚΕ, για παράδειγμα, ως κινητικότητα στο κάτω μέρος, αλλά ως αποδυνάμωση της συμμετοχής στην πρώτη κατηγορία ενσωμάτωσης όπου τόσο η Ν.Δ. όσο και ο ΣΥΡΙΖΑ μοιάζουν να δεσπόζουν.

Εδώ, η κλασική διαιρετική Αριστερά-Δεξιά φαίνεται ιδιαίτερα χρήσιμη, λειτουργική και ανθεκτική. Η εσωτερική διαφοροποίηση της ενσωμάτωσης και του κινδύνου απόταξης πέρα από προφανή οικονομικά χαρακτηριστικά, που δεν αποτυπώνονται όμως εύκολα, μεσολαβεί *δύο εκδοχές του ατομικισμού και δύο μορφές της δυσκολίας πρόσβασης σε αυτόν*.

Ξεκινώντας από τη δεύτερη, θα λέγαμε ότι στην προσφυγή στην κρατική προστασία και ασφάλεια (την επένδυση σε συλλογικότητες προστατευτικές και δεσμευτικές για το άτομο) που αποτυπώνεται έντονα στον ΛΑΟΣ και στο

21. Βλ. τη συστηματική ανάλυση των όρων πολιτισμικής, αξιακής και ιδεολογικής σύγκλισης του «μειοψηφικού χώρου» στην οποία προβαίνει ο Χριστόφορος Βερναρδάκης, «Πολιτικά κόμματα και «μειοψηφικός χώρος». Ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων», στο, του ίδιου (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004. Εκλογές, κόμματα, ομάδες συμφερόντων, χώρος και κοινωνία*, Σαββάλας, Αθήνα 2005, σ. 57-85.

22. Για την έννοια του πολιτισμικού τραύματος, βλ. Ν. Δεμερτζής - Θ. Λίποβατς, *Φθόνος και μνησικακία-Τα πάθη της ψυχής και η κλειστή κοινωνία*, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 187-242. Κατά τη γνώμη μας, η απόσταση μεταξύ πολιτικής ηγεσίας και λαϊκών συναισθημάτων, η αδυναμία δηλαδή να σχηματιστεί ένας «εκουγχρονιστικός λαϊκισμός» την περίοδο 1996-2004 μπορεί να διαβαστεί με όρους πολιτισμικού τραύματος. Αδυναμίες αναπαράστασης με όψεις τραυματικές και με συνέπειες στην ίδια την εκπροσώπηση εντοπίζει για τη σύγχρονη Γαλλία ο Daniel Bougnoux, *La crise de la représentation*, La découverte, Παρίσι 2006, σ. 129-149.

ΚΚΕ, και που ασφαλώς αφορά μεγάλο μέρος των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ και μικρότερο της Ν.Δ., διακρίνονται δύο τουλάχιστον εκδοχές. Η δεξιότερη που αντιστοιχεί και στον ρητορικό πυρήνα του ΛΑΟΣ αλλά και στις πολιτικές του συνδελιώσεις, υπερ-εκπροσωπείται στον έντονο κίνδυνο κοινωνικής απόταξης και προκύπτει περισσότερο από την αρνητική ψήφο και όχι τόσο από το κοινωνικό status. Έρχεται να σημαίνει μια έντονη αξιακή-ιδεολογική φόρτιση της ψήφου η οποία δεν ταυτίζεται, επί παραδείγματι, με κάποια σαφή κοινωνική τοποθέτηση ή ανάγκη. Εδώ, το αίτημα για μια μεγάλη, ισχυρή ταυτότητα, μειωτική της ατομικής αυτονομίας, έχει να κάνει με την εθνικιστή ρητορική του κόμματος και την αναζήτηση ενός κυριαρχικού κρατικού μορφώματος. Στην αντίπερα όχθη του φάσματος, εκεί όπου το ΚΚΕ κυριαρχεί στις κατηγορίες του κινδύνου απόταξης, μπορούμε να υποθέσουμε μια μεγαλύτερη ταύτιση κοινωνικής θέσης και πολιτικού λόγου του κόμματος η οποία οδηγεί κατά έναν τρόπο σε μια ερμηνεία της ψήφου με όρους ορθολογικής επιλογής. Εδώ, το αίτημα για ένα κρατικό μόρφωμα ισχυρό και προστατευτικό δεν φαίνεται να αφορά μόνο αγωνίες για την παγκοσμιοποίηση ως πολιτική διαδικασία (παρότι και αυτή αναφέρεται ψηλά στην ιδεολογική ατζέντα του κόμματος)²³ αλλά και για την απορρύθμιση των οικονομικών σταθερών των συγκεκριμένων στρωμάτων και των όρων της κοινωνικότητας τους. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι αυτό αφορά και ένα μέρος των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ. που ανήκουν σε αυτές τις κατηγορίες αλλά, σε αντίθεση με τους ψηφοφόρους του ΚΚΕ (και μέχρι ενός σημείου του ΛΑΟΣ), παραμένουν εντός της «πελατειακής προσδοκίας». Εδώ, το κράτος προσλαμβάνεται και απαιτείται περισσότερο ως αντίβαρο στην αγορά, ως εγγυητής επιβίωσης και ως αναδιανεμητής των κοινωνικών πόρων. Η ασφάλεια ως ευταξία και η ασφάλεια ως οικονομική προστασία (έτσι όπως θα όφειλαν να μεσολαβηθούν από μεγάλες οντότητες) ίσως να αποτελούν το σημείο διάκρισης της αριστερής και της δεξιάς επιρροής στις κατηγορίες του κινδύνου της κοινωνικής απόταξης.

Σε ό,τι αφορά τις κατηγορίες εκείνες που διακρίνονται για τη ροπή τους προς μια επιτυχή εξατομίκευση, τα πιθανά κοινά χαρακτηριστικά διαστέλλο-

23. Ο Μαραντζίδης μιλάει ευθέως για τον εθνολαϊκισμό ως υποκατάστατο της κομμουνιστικής ιδεολογίας που πιστεύει ότι έχει πέσει σε απαξία τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη· βλ. Νίκος Μαραντζίδης, «Από τον προλεταριακό διεθνισμό στον εθνολαϊκισμό και από τον αριστερό εκουγχρονισμό στα κοινωνικά κινήματα: στρατηγικές επιβίωσης του ελληνικού κομμουνισμού μετά τη δεκαετία του 1990», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 19, άνοιξη 2008, σ. 214-219.

νται επί του άξονα Αριστερά-Δεξιά σε δύο τουλάχιστον εκδοχές της ατομικότητας.

Σχηματικά, θα μπορούσε να πει κανείς ότι η τεράστια απήχηση της Ν.Δ. στα ανώτατα και ανώτερα μεσαία στρώματα την οποία διαπιστώνουμε στην εκπροσώπηση του κόμματος στην κατηγορία «έντονη ενσωμάτωση» (και που εν πολλοίς προκύπτει από το άθροισμα μιας καταφατικής στάσης απέναντι στο κόμμα ή τον αρχηγό της Ν.Δ. πάνω σε ένα ασφαλές κοινωνικό status και που ενισχύθηκε από τις μετακινήσεις από το ΠΑΣΟΚ) μπορεί να ερμηνευτεί ως μια στενή αντίληψη του ευ ζην, ως ένας ναρκισσοιστικός ατομικισμός (που αποκόπεται από το δημόσιο πεδίο)²⁴ ο οποίος, εάν συσχετιστεί με την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης, οδηγεί σε μια ερμηνεία της ψήφου με όρους ορθολογικής επιλογής.²⁵ Αντιδιαμετρικά δηλαδή προς το πεδίο εκείνο όπου φαίνεται προνομιακά να απευθύνεται και να λειτουργεί η ψήφος στο ΚΚΕ (κίνδυνος απόταξης στην αριστερή του εκδοχή-κράτος/αναδιανομή). Θετικά, εντός της κατηγορίας της επιτυχούς και υψηλής ενσωμάτωσης κινείται, όπως είδαμε, ο ΣΥΡΙΖΑ. Η πολιτική του διαφοροποίηση από τη Ν.Δ. έχει να κάνει με μια διαφορετική εκδοχή της εξατομίκευσης (έναν «ώριμο ατομικισμό») που συστηματικά υπερβαίνει το στενό όριο του εαυτού και της εθνικής κοινότητας.

Το οξύμωρο και ιδιαίτερα ενδιαφέρον στη περίπτωση του ΣΥΡΙΖΑ είναι ότι, όπως είπαμε παραπάνω, ενώ έχει προνομιακή απήχηση σε στρώματα που δεν φαίνεται να απειλούνται άμεσα από τις σύγχρονες συνθήκες της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, ο πολιτικός του λόγος δεν προτάσσει παρά μόνον περιστασιακά αιτήματα μετα-υλιστικού τύπου. (Όπως, αντιθέτως, συμβαίνει με τους Οικολόγους-πράσινους που αλιεύουν προνομιακά από τις ίδιες δεξαμενές με τον ΣΥΡΙΖΑ. Η στάση του τελευταίου στην υπόθεση των πυρκαγιών του καλοκαιριού του 2007 έδωσε ασφαλώς μια τέτοια διάσταση –εν πολλοίς κατάφερε να σχετιστεί με τις αντι-πολιτικές αλλά εντυπωσιακές κινητοποιήσεις των μπλόγκερς).²⁶ Αυτό, όμως, δεν αρκεί για να αποτελέσει

24. Pietro Barcellona, *L'individualismo proprietario*, Bollati Boringhieri, Torino 1988, σ. 114-138.

25. Για τον «ορθολογικό ψηφοφόρο», βλ. το κλασικό έργο του Anthony Downs, *Οικονομική θεωρία της Δημοκρατίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997, σ. 17-41, 75-81, 80-81· ένα από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία αυτής της θεώρησης είναι ότι δεν αποδίδει τον ίδιο βαθμό ορθολογικότητας εντός του εκλογικού σώματος αλλά ότι τον διαφοροποιεί. Για την παράμετρο της διαφοροποίησης στις ορθολογικές θεωρήσεις της ψήφου, βλ. και Dominique Chagnollaud, *Science politique*, Dalloz, Παρίσι 2000, σ. 172.

26. John Karamichas, «The Impact of the Summer 2007 Forest Fires in Greece: Recent

μακροσκοπική στρόφη στον μετα-υλιστικό πολιτικό λόγο. Η κινητοποίηση και η έντονα ακτιβιστική πολιτική στην κατεύθυνση του κρατικού μονοπωλίου στην τριτοβάθμια εκπαίδευση αλλά και συνολικά η στρόφη του πολιτικού αυτού χώρου σε περισσότερο κοινωνιστικό προσανατολισμό (εργασιακά, ζήτηματα, κριτική στην ετεροαπασχόληση, επένδυση στο ζήτημα της ανασφάλιστης εργασίας και συστηματική εναντίωση στις «νεο-φιλελεύθερες» μεταρρυθμίσεις της κυβέρνησης) εξισορροπούν το πολιτικό πλαίσιο ή, καλύτερα, το επαναφέρουν σε πιο παραδοσιακή για την Αριστερά θεματολογία. Πώς εξηγείται, συνεπώς, η αυξημένη συμμετοχή του ΣΥΡΙΖΑ στις κατηγορίες της έντονης και της περιορισμένης ενσωμάτωσης οι οποίες, στον βαθμό που δεν στράφηκαν στον εργαλειακό ορθολογισμό της επιλογής της Ν.Δ., θα μπορούσαν να παραμένουν ή να ενσωματωθούν σε έναν καθαρό μετα-υλιστικό λόγο;²⁷

Ένα πρώτο στοιχείο απάντησης έχει πιθανόν να κάνει με την κρίση ανασφάλειας ως προς τη σταθερότητα της εργασίας και την αύξηση της ετεροαπασχόλησης που έχει παραγάγει η μαζική αποφοίτηση από την τριτοβάθμια εκπαίδευση²⁸ μα, κυρίως, η διακύβευση της καταναλωτικής δυνατότητας πληθυσμών περιορισμένης ενσωμάτωσης.²⁹ Ένας κοινωνικός ανελκυστήρας

Environmental Mobilizations, Cyber-Activism and Electoral Performance», *South European Society and Politics*, τχ. 4, 2007, σ. 521-533.

27. Ο ΣΥΡΙΖΑ και η επένδυση που έκανε σε κοινωνικά κινήματα (π.χ. ενάντια στην αναθεώρηση του άρθρου 16) από κάποια άποψη «υπολείπεται» σε μετα-υλιστικά αιτήματα, τουλάχιστον έτσι όπως αυτά περιγράφονται από τον Ronald Inglehart, *The Silent Revolution*, Princeton University Press, Princeton 1977, και *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton University Press, Princeton 1990 (βλ. και <http://www.worldvaluessurvey.org/>). Τέτοιοι λόγοι άρθρωσε, ατελέσφορα, στην αρχή της θητείας του ως πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ ο Γ. Παπανδρέου· βλ. Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Με τους πολίτες κατά του Λαού. Το ΠΑΣΟΚ της νέας εποχής*, Εστία, Αθήνα 2006.

28. Χρ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, Σαββάλας, Αθήνα 2007, σ. 270-331.

29. Ο Διαμαντούρος απογράφει ως ένδειξη «οργανικής κρίσης» της ελληνικής κοινωνίας σήμερα τη σταθερή απόσταση που χωρίζει το επίπεδο ανάπτυξης της χώρας και τις πολιτισμικές αναπαραστάσεις του εθνικού εαυτού από τα ίδια τα υποκείμενα· Νικηφόρος Διαμαντούρος, «Όψεις μιας μεταβαλλόμενης κοινωνίας: παγιώσεις και ανατροπές», στο Σ. Κονιόρδος - Λ. Μαράτου-Αλιμυράντη - Ρ. Παναγιωτοπούλου, *Κοινωνικές εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα. Εργασία, εκπαίδευση, οικογένεια, παρέκκλιση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2006, σ. 13-24. Βλ., επίσης, Γεώργιος Παγουλάτος, «Καταρρέουν λοιπόν τα μεσαία στρώματα;», *Καθημερινή*, 13/1/2008, και Γ. Βούλγαρης, «Τα μεσοστρώματα εν διασπασί», *Τα Νέα*, 12/5/2007. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι το 42% των ερωτηθέντων στο τελευταίο ευρωβαρό-

που δεν κινείται πλέον μαζικά προς τους επάνω ορόφους παράγει στους ενσωματωμένους πληθυσμούς μια αίσθηση κοινωνικής απόστασης³⁰ και εσωτερικής (ταξικής) διαφοροποίησης. Από την άλλη, και επειδή οι προϋποθέσεις για μια μεταυλιστική ερμηνεία της διεύθυνσης του ΣΥΡΙΖΑ σε αυτά τα στρώματα (που αποτελεί επιτυχή διευρυμένη αναπαραγωγή της εκλογικής βάσης της ανανεωτικής Αριστεράς και του ΣΥΝ) είναι καταφανείς, θα πρέπει ενδεχομένως να σκεφτεί κανείς ότι αυτός ο κριτικός ατομικισμός οδηγείται σε έναν ιδιότυπο μετα-υλισμό όπου το σημειακό αναφερόμενό του είναι τα υλιστικά αιτήματα: εκείνα που είναι κατεπείγοντα για όσους βρίσκονται στο κάτω μέρος του αριστερού άξονα. Η ψήφος στον ΣΥΡΙΖΑ, υπ' αυτούς τους όρους, θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως μια αλτρουιστική ψήφος ή, αλλιώς, ως ένας «μετα-μεταυλισμός» όπου η ψήφος αξιοποιείται σε μια κοινωνική κατεύθυνση που υπερβαίνει την ορθολογική επιλογή και το στενό ατομικό συμφέρον.³¹

μετρο δείχνει να ανησυχεί για την ανεργία στην Ελλάδα ενώ ο μέσος όρος της Ε.Ε. των 27 ανέρχεται μόνο σε 27% –βλ. Eurobarometer 68: Public opinion in the European Union, φθινόπωρο 2007, National report/executive summary, Greece, σ. 5.

30. Η «αίσθηση κοινωνικής απόστασης» μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων (σε ό,τι αφορά κυρίως την πρόσβαση σε καταναλωτικά αγαθά και πολιτισμικές πρακτικές) αντανακλά μια αυξημένη κοινή επιθυμία για ένα αντικείμενο. Όσο εντονότερη είναι αυτή η κοινή επιθυμία τόσο μεγαλύτερη μπορεί να είναι η αίσθηση κοινωνικής απόστασης μεταξύ ομάδων που υπόκεινται σε ανισοκατανομή πόρων. Αντίστροφα, όταν η κοινή επιθυμία μικραίνει, τότε μειώνεται και η αίσθηση κοινωνικής απόστασης. Κάτι τέτοιο μπορεί άλλοτε να συσκοτίζει και άλλοτε να αυξάνει την πρόληψη που έχει μια κοινωνία για τις κοινωνικές ανισότητες στο εσωτερικό της. Η μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων συμβάλλει μακροπρόθεσμα στη μείωση της αίσθησης κοινωνικής απόστασης. Βλ. Bernard Lahire, *La Culture des individus. Dissonances culturelles et distinction de soi*, La Découverte, Παρίσι 2006, σ. 35-48, 294-315. Η εξομοιωτική, πάντως, πορεία συγκρότησης ευρύχρων μεσοίων στρωμάτων και η επένδυση μεγάλων προσδοκιών περαιτέρω ανέλιξης, δεν τα «απελευθέρωσε» –ένα αίσθημα κοινωνικής εγγύτητας, το οποίο όταν αποδυναμώνεται αναγιγνώσκεται με πολιτικούς όρους σαν ριζική επιστροφή των κοινωνικών ανισοτήτων.

31. Για την πολιτισμική διάσταση της πολιτικής εκπροσώπησης που εξακολουθεί να προσφέρει ο ΣΥΡΙΖΑ, βλ. Νίκος Μαραντζίδης, «Από τον προλεταριακό διεθνισμό στον εθνολαϊκισμό και από τον αριστερό εκουγχρονισμό στα κοινωνικά κινήματα: στρατηγικές επιβίωσης του ελληνικού κομμουνισμού μετά τη δεκαετία του 1990», *ό.π.*, σ. 222-223.

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

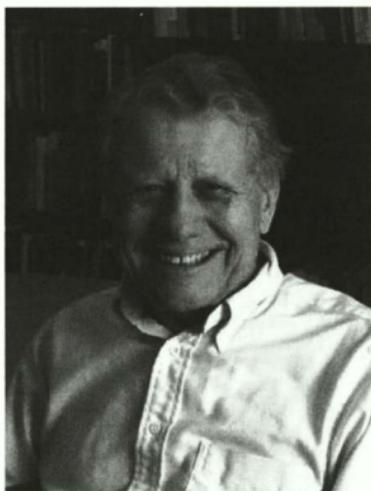

Πηγή: Μιχάλης Κουντούρης, 2008.

CHARLES H. TILLY (1929-2008)
IN MEMORIAM

Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης*

Η παγκόσμια ερευνητική κοινότητα πενθεί τον χαμό ενός εκ των μεγαλύτερων κοινωνικών επιστημόνων του 20ού αιώνα, του Charles Herbert Tilly, καθηγητή στα τμήματα Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας και κατόχου της έδρας Joseph L. Battenwieser στο Πανεπιστήμιο Columbia της Νέας

Υόρκης. Ο Tilly απεβίωσε τις πρωινές ώρες της 29ης Απριλίου 2008 σε ηλικία 78 ετών μετά από μακροχρόνια μάχη με τον καρκίνο. Με το τεράστιο και πολυσχιδές έργο του (51 βιβλία και μονογραφίες, και πάνω από 600 δημοσιευμένα άρθρα), άνοιξε καινούριους δρόμους στη σύγχρονη κοινωνική και πολιτική επιστήμη με κάθε δυνατό τρόπο: επιστημολογικά, θεωρητικά, ερευνητικά.

Γεννημένος στις 29 Μαΐου 1929 στο Lombard του Illinois, ο Tilly σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Harvard (BA magna cum laude το 1950, PhD στην Κοινωνιολογία το 1958) ενώ φοίτησε ακόμη στο Κολέγιο Balliol της Οξφόρδης και στο Πανεπιστήμιο της Angers στη Γαλλία. Πριν από την έλευσή του στο Columbia το 1996, είχε διδάξει στα πανεπιστήμια Delaware, Harvard, Toronto, Michigan, καθώς και στο New School for Social Research της Νέας Υόρκης. Ήταν μέλος της Εθνικής Ακαδημίας Επιστημών των ΗΠΑ, της Αμερικανικής

* Ο Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης είναι Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και Fellow in Politics & History στο Πανεπιστήμιο του Cambridge (Clare Hall).

Ακαδημίας Τεχνών και Γραμμάτων, της Αμερικανικής Φιλοσοφικής Εταιρείας καθώς και της *Ordre des Palmes Academiques*.

Κατά τη διάρκεια της 50ετούς πορείας του στους ακαδημαϊκούς στίβους ο Tilly τιμήθηκε με εξαιρετικά σημαντικά βραβεία όπως, τα τελευταία χρόνια, το Αριστείο Επιστημονικού Βίου της Αμερικανικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (2005), το βραβείο Karl Deutsch της Διεθνούς Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης (IPSA) (2006), καθώς και το εξίσου τιμητικό έπαθλο Albert O. Hirschman του Social Science Research Council (2008). Είχε επίσης αναγορευθεί επίτιμος διδάκτορας από σειρά ανωτάτων ιδρυμάτων όπως, ενδεικτικά, το Institut d'Études Politiques de Paris (Sciences Po) (1993), το Πανεπιστήμιο του Τορόντο (1995), το Πανεπιστήμιο της Γενεύης (1999), το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (2002), το Πανεπιστήμιο του Μόντρεαλ (2004) καθώς και το Πανεπιστήμιο Michigan.

Στο Μόντρεαλ (απ' όπου και γράφονται αυτές οι γραμμές) αναμενόταν ως κεντρικός καταληκτικός ομιλητής στο ενδιάμεσο συνέδριο της IPSA περί των προκλήσεων που αντιμετωπίζει η σύγχρονη πολιτική επιστήμη. Η είδηση του θανάτου του, εκτός από συγκίνηση και περιουλλογή, δημιούργησε ταυτόχρονα και ένα ιδιόμορφο αίσθημα ερευνητικής και θεωρητικής αποφασιστικότητας. Ως ενεργός δάσκαλος, αλλά –όπως αποκαλύπτεται– και ως προσφιλής νεκρός, ο Tilly ενέπνεε πάντοτε το όραμα μιας ιστορικά γειωμένης και θεωρητικά ενσυνείδητης κοινωνικής επιστήμης.

Η συνοψιστική του επιμερίζεται σε τρία βασικά πεδία:

- τη διερεύνηση κομβικών μακρο-ιστορικών διαδικασιών της νεωτερικότητας, με κύριες εστίες (α) την κρατική συγκρότηση συνδυαστικά με τη μελέτη της οικονομικής, αστικής και δημογραφικής κοινωνικής αλλαγής και των δομικών συντεταγμένων της κοινωνικής ανισότητας· (β) τον εκδημοκρατισμό και τα κοινωνικοπολιτικά του προαπαιτούμενα· και –συναφώς– (γ) τη διαδικασία ενδυνάμωσης του *δήμου* (απλών ανθρώπων χωρίς πρόσβαση στους διαδρόμους της εξουσίας ή σε ειδικούς πόρους) κυρίως σε σχέση με τις κινηματικές συλλογικές δράσεις και τις πολλαπλές προϋποθέσεις τους
- μια καινοφανή προσέγγιση της *αιτιότητας* των κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων στη βάση της συστηματικής και επισταμένης εννοιολόγησης *αιτιωδών μηχανισμών* οι οποίοι, αν και κοινοί, επιφέρουν διαφορετικά αποτελέσματα αναλόγως των συνθηκών στο πλαίσιο των οποίων επενεργούν. Η –ακόμη αναφομοίωτη– σημασία της προσέγγισης έγκειται, αφενός, στην αναγνώριση του καθοριστικού ρόλου που η πυκνή ιστορική συγκυρία διαδραματίζει (μια επανένταξη της ιδιογραφικής γνωστικής στρατηγικής χωρίς

όμως να απεμπολείται ο «νομοθετικός» στόχος της κοινωνικοεπιστημονικής γενίκευσης) και, αφετέρου, στην απελευθέρωση από νομοτελειακές, τελεολογικές αναγνώσεις των κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων. Η δεύτερη επίτευξη συνδυάζεται οργανικά με τον τρίτο τομέα της συνεισφοράς Tilly, τη

- *σχισιακή επιστημολογία* με την οποία ο ίδιος και οι συνεργάτες του στο πλαίσιο των ερευνητικών στόχων της συγκρουσιακής πολιτικής επιδίωξαν –και σε μεγάλο βαθμό πέτυχαν– να γεφυρώσουν το χάσμα ανάμεσα στη δομή και τη δράση. Τα συλλογικά υποκείμενα συγκροτούνται, αποδιαρθρώνονται και αενάως επανασυγκροτούνται υπό την επίρεια των διαμεσολαβούμενων (εμπροθέτως και μη) σχέσεων που συνάπτουν με το πολιτικό και κοινωνικό τους περιβάλλον. Έπεται ότι εκ των προτέρων ουσιολογικές (αλλά, εξ αυτού, και μηχανιστικές) αποδόσεις ανιστορικών ρόλων σε συγκεκριμένα συλλογικά υποκείμενα και παρέλκουν και αποπροσανατολίζουν. Τα συλλογικά υποκείμενα δεν προκύπτουν νομοτελειακά, αλλά συγκροτούνται μέσω της επενέργειας στρατηγικών δράσεων και συγκεκριμένων μηχανισμών. Στο πλαίσιο αυτό η πολιτική, ως εμπρόθετες κρυσταλλώσεις επιχειρησιακά προσανατολισμένων ιδεολογικών θέσεων αποκτά νέα –και απολύτως καθοριστική– σημασία.

Ειδική μνεία οφείλεται επίσης στη συμβολή που οι επεξεργασίες του Tilly και των μαθητών του είχαν στη μελέτη των συλλογικών δράσεων και των κοινωνικών κινημάτων. Πριν από τη δική τους επίδραση στα σύγχρονα ακαδημαϊκά και ερευνητικά τεκταινόμενα, οι συλλογικές και κινηματικές δράσεις αντιμετώπιζονταν ως παρείσακτες και παραβατικές παθογένειες. Το ερευνητικό πρόγραμμα της *συγκρουσιακής πολιτικής* που ο Tilly και οι συνεργάτες του εγκαινίασαν όμως επέφερε την πλήρη αντιστροφή αυτής της κατάστασης. Τονίζοντας τα έλλογα –επιτελεστικά όσο και βιωματικά– στοιχεία των διεκδικητικών δράσεων, η *συγκρουσιακή πολιτική* ανέτρεψε την παραδοσιακή αντιστοίχιση διεκδικητικής δράσης και ανομίας, φέρνοντας σταδιακά τη μελέτη συλλογικών δράσεων και κοινωνικών κινημάτων στο επίκεντρο της σύγχρονης πολιτικής κοινωνιολογίας. Η προσέγγιση Tilly είχε πολλαπλές επιδράσεις, εκκινούσε όμως από μια απλή παραδοχή: αφού στις κοινωνίες υφίσταται –και για όσο διάστημα θα υφίσταται– κυριαρχία, οι κοινωνικές συγκρούσεις όχι μόνο δεν συνιστούν έκτακτη παθολογία αλλά αποτελούν πραγματικότητα σύμφυτη με το ίδιο το πολιτικό φαινόμενο, τη βασική διαδικασία μέσω της οποίας ανακλύπουν και μετεξελίσσονται πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί.

Στη βάση αυτών ακριβώς των δυναμικών τομέων συνεισφοράς γίνεται α-

μέσως αντιληπτό γιατί ο Tilly χαρακτηρίστηκε –καθόλου παράδοξα– ιδρυτικός στυλοβάτης της πολιτικής κοινωνιολογίας του 21ου αιώνα.

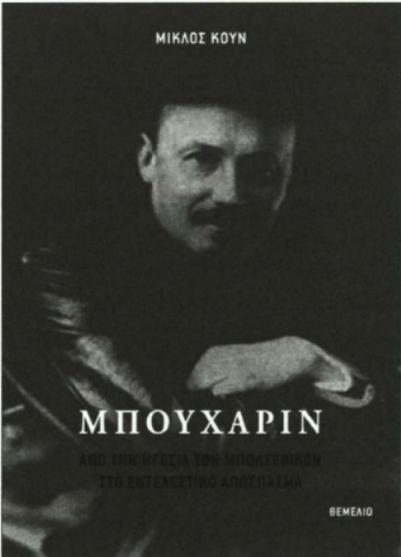
Ο Tilly χαρακτηριζόταν, όμως, και από σπάνιες προσωπικές αρετές. Απόλυτα αφοσιωμένος στις ακαδημαϊκές και ερευνητικές του υποχρεώσεις, αποτέλούσε ταυτόχρονα υπόδειγμα πανεπιστημιακού δασκάλου και λειτουργού, διαρκώς στη διάθεση των φοιτητών του ανεξαρτήτως επιπέδου ειδίκευσης και βαθμίδας. Χωρίς ίχνος υπεροψίας ή καθηγητικού παραγοντισμού απαιτούσε μέχρι το τέλος σε μηνύματα, τηλεφωνήματα, εκκλήσεις. Παρέλκουν οι προσωπικές μνήμες, όμως είναι γνωστή η απάντηση με την οποία αντιδρούσε στις ευχαριστίες όλων των πολλαπλώς ευεργετούμενων (και τέτοιοι υπήρξαν πάρα πολλοί): «μην ευχαριστείτε εμένα, απλώς κάντε το ίδιο για τους δικούς σας φοιτητές».

Στα πιο πρόσφατα έργα του Charles Tilly (πάντοτε χωρίς υπότιτλο και με αποκλειστικά βιβλιογραφικές υποσημειώσεις) περιλαμβάνονται:

- *European Revolutions 1492-1992* [Wiley-Blackwell, 1993] (στα ελληνικά: Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998)
- *Cities and the Rise of States in Europe: A.D. 1000 to 1800* [Wiley-Blackwell, 1994]
- *Durable Inequality* [University of California Press, 1998]
- *Dynamics of Contention*, από κοινού με τους Sidney Tarrow και Doug McAdam, [Cambridge University Press, 2001]
- *Contention and Democracy in Europe, 1650-2000* [Cambridge University Press, 2004]
- *Social Movements, 1768-2004* [Paradigm Publishers, 2004] (στα ελληνικά: Σαββάλας, Αθήνα 2007)
- *Economic and Political Contention in Comparative Perspective*, από κοινού επιμέλεια και συγγραφή με τη Μαρία Κούση [Paradigm Publishers, 2005] (στα ελληνικά: Επίκεντρο, υπό έκδοση)
- *Trust and Rule* [Cambridge University Press, 2005]
- *Popular Contention in Great Britain, 1758-1834* [Paradigm Publishers, 2005, αναθεωρημένη χαρτόδετη έκδοση του τόμου του 1995]
- *Identities, Boundaries, and Social Ties* [Paradigm Publishers, 2005]
- *Why?* [Princeton University Press, 2006]
- *Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, από κοινού επιμέλεια και συγγραφή με τον Robert Goodin, [Oxford University Press, 2006]

- *Contentious Politics*, από κοινού συγγραφή με τον Sidney Tarrow [Paradigm Publishers, 2006]
- *Regimes and Repertoires* [University of Chicago Press, 2006]
- *Democracy* [Cambridge University Press, 2007]
- *Credit and Blame* [Princeton University Press, υπό έκδοση].

2 Μαΐου 2008

<p>ΜΙΚΛΟΣ ΚΟΥΝ</p> <p>ΜΠΟΥΧΑΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΓΕΣΙΑ ΤΩΝ ΜΠΟΛΣΕΒΙΚΩΝ ΣΤΟ ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ</p> <p>ΘΕΜΕΛΙΟ</p>	<p><i>Κυκλοφορεί</i></p> <p>ΜΙΚΛΟΣ ΚΟΥΝ</p> <p>ΜΠΟΥΧΑΡΙΝ</p> <p>ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΓΕΣΙΑ ΤΩΝ ΜΠΟΛΣΕΒΙΚΩΝ ΣΤΟ ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ</p> <p>ISBN 978-960-310-329-5 Σελίδες 424 + 16 ειχ.</p>
<p>ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092 http://www.themelio-ekdoseis.gr e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr</p>	

Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΓΚΡΑΜΣΙ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ

*Άλκης Ρήγος**

Καταρχάς, δύο προσωπικές εξομολογήσεις: πρώτον, ένα εσωτερικό πείσμα απέναντι σε μια περιρρέουσα αποϊδεολογικοποιημένη ατμόσφαιρα και, ταυτόχρονα, μια αίσθηση ιδεολογικο-πολιτικής ευθύνης μου δημιούργησαν την ανάγκη συμμετοχής στη διημερίδα για τα 70χρονα από τον θάνατο του Αντόνιο Γκράμσι που διοργανώσαμε ως Κέντρο Πολιτικών Ερευνών του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου –τη μόνη δυστυχώς που οργανώθηκε με την ευκαιρία του γεγονότος σε ακαδημαϊκό και άμεσα πολιτικό επίπεδο* και, δεύτερον, απόρροια των παραπάνω, βρέθηκα και πάλι μπροστά σ' εκείνες τις εκδόσεις «Στοχαστής» του 1972 –που μας γνώρισαν σε καιρούς δίσεκτους, βρασιλιστικούς μα και τόσο αυτοσυνειδησιακά δημιουργικούς το έργο του ιταλού κομμουνιστή ηγέτη–, τις σημειώσεις, τις υπογραμμίσεις και κυρίως τα ερωτηματικά που γεννούσε αυτό το αποσπασματικό και δύσκολο έργο στη σκέψη μου ως φοιτητή τότε και αναγκάστηκα να τα αναστοχαστώ όλα αυτά μετά από 35 χρόνια, σε ένα περιβάλλον ριζικά διαφορετικό, από πολλές όμως απόψεις διανοητικά πνιγρό και όχι μόνον σήμερα.

Και ο αναστοχασμός αυτός μου γέννησε νέα ερωτήματα, τα οποία απαιτούσαν επιτακτικά το ψαύσιμο καινούργιων απαντήσεων.

Πριν απ' όλα, ποια επικαιρότητα εμπεριέχει σήμερα η μεσοπολεμική σκέψη του Αντόνιο Γκράμσι; Τι έχει να συνεισφέρει στον εμπειρικοκρατούμενο κόσμο ενός κυρίαρχου –αλλά όχι πια ηγεμονεύοντος– νεοφιλελευθερισμού αυτό το έργο που επιμένει να επιζητεί της αυτοδιάλυσης του Κομμουνιστικού Κόμματος, του οποίου ο συγγραφέας του ήταν από τους ιδρυτές και ηγέτες,

* Ο Άλκης Ρήγος είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Το κείμενο αποτελεί εισήγηση η οποία παρουσιάστηκε στη διημερίδα για τον Αντόνιο Γκράμσι που διοργάνωσε το Κέντρο Πολιτικών Ερευνών του Πάντειου Πανεπιστημίου, 30. 11-1.12.2007.

καθώς και της κατάρρευσης των καθεστώτων που εγκαθιδρύθηκαν πάνω και επέκεινα της ιστορικής δυναμικής της Οκτωβριανής Επανάστασης;

Και γιατί, από τόσες και ριζικά αντιθετικές πλευρές, μιλάμε και πάλι γι' αυτό το έργο;

Έχω την αίσθηση ότι η αντίληψη που ανέπτυξε ο Άλντο Τορτολέλα προσεκλημένος πρόπεροι του Ινστιτούτου Πουλαντζάς, μας δίνει ένα κλειδί για την απάντηση. Κατά τη γνώμη του, λοιπόν, «...ο Γκράμσι είναι επίκαιρος και στη νέα χιλιετηρίδα, κυρίως λόγω των ερωτημάτων που θέτει στον εαυτό του, αλλά και σε εμάς, σε σχέση με το νόημα του αγώνα για τον κοινωνικό σχηματισμό». Βαθύτερα, όπως αναρωτιόνταν και ο ίδιος στη *L' Ordine Nuovo*, «πώς μπορούμε να γίνουμε ελεύθεροι;», «πώς μπορούμε να γίνουμε ο εαυτός μας;» και, ακόμη περισσότερο, όταν διακρίνει κανείς τις αναλογίες της εποχής που εκείνος έγραφε με τη σημερινή. Και οι δύο είναι εποχές κρίσης του δημοκρατικού αντιπροσωπευτικού συστήματος διακυβέρνησης, αλλά και –ίσως ακριβώς γι' αυτό– κρίσης του αριστερού εργατικού κινήματος αμφισβήτησης, απέναντι σε ένα ανορθολογικό και εκμεταλλευτικό υπάρχον και στην κυριαρχία ενός ολοκληρωτικού μοντέλου διακυβέρνησης, αυταρχικής επιβολής τότε, «συναιεντικής» δημοκρατικοφανούς κυριαρχίας τώρα.

Η ευρύτητα και ταυτόχρονα το ημιτελές, αποσπασματικό, ανοικτό, άρα και πολλαπλών αναγνώσεων έργο του Γκράμσι, έχουν επιτρέψει –αν μείνουμε στο γράμμα του– ποικίλες αναγνώσεις και τις πιο αντιθετικές ερμηνείες στο διάβα του χρόνου.

Μέχρι και οπαδό του οικονομικού φιλελευθερισμού προσπάθησαν να μας τον καταγράψουν και μάλιστα πολιτικοί, όπως το γέννημα-θρέμμα της ιταλικής κομμουνιστικογενούς Αριστεράς και υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης Πρόντι, ο Ντ' Αλέμα, που επισιτώντας ίσως μια θεμελίωση της ριζικής μεταλλαγής του ίδιου και μεγάλης μερίδας των παλαιών του συντρόφων, έγραφε πριν από μια δεκαετία, στα 60χρονα από τον θάνατο του Γκράμσι: «Από τον κομμουνισμό, ο Γκράμσι συνάγει την έννοια της ιστορικής διαδικασίας και του συλλογικού συμφέροντος, αλλά από την άλλη, συνδεόταν με μια φιλελεύθερη κουλτούρα, ακόμη και με την κουλτούρα του οικονομικού φιλελευθερισμού που εξαίρει το άτομο και τον ρόλο του. Η περίφημη “αισιοδοξία της βούλησης” έβλεπε στον επαγγελματισμό της εργασίας και στην ικανότητα για ανταγωνισμό θετικές αξίες, την κινητήρια δύναμη της κοινωνικής προόδου».

Ο Ντ' Αλέμα αναφερόταν προφανώς στο αντίστοιχο *Τετράδιο* για την οικονομική ανάπτυξη που έφερνε στην εποχή του ο φορντισμός και ο αμερι-

κανισμός, όπου ο Γκράμσι γράφει ότι στις ΗΠΑ δεν υπάρχουν «τα κολλώδη παρασιτικά υπολείμματα» των προηγούμενων ιστορικών φάσεων, με αποτέλεσμα: «Το φιλελεύθερο κράτος, όχι με την έννοια του φιλελευθερισμού στο εμπόριο ή της πραγματικής πολιτικής ελευθερίας, αλλά με την πιο θεμελιώδη έννοια της ελεύθερης πρωτοβουλίας και του οικονομικού ατομικισμού, φτάνει με δικά του μέσα, ως κοινωνία πολιτών, μέσα από την ίδια την ιστορική εξέλιξη, στο καθεστώς της συγκέντρωσης και του μονοπωλίου».

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως, στο συγκεκριμένο απόσπασμα, ο Γκράμσι τοποθετείται υπέρ της δυναμικής της νεωτερικότητας των νέων καπιταλιστικών σχέσεων που δημιουργούνταν στις Ηνωμένες Πολιτείες –με τη διαπίστωση, βέβαια, ότι αυτές οδηγούν σε μονοπωλιακές καταστάσεις– σε αντίθεση με τις καθυστερήσεις των καπιταλιστικών σχέσεων στην Ευρώπη και, ιδιαίτερα, τον φασιστικό κορπορατισμό της χώρας του την ίδια περίοδο.

Τη δυναμική, όμως, των καπιταλιστικών σχέσεων τόνιζε και ο Μαρξ στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* –θα ήταν τελείως παράλογο να συναγάγουμε απ' αυτό ότι τόσο ο ένας όσο και ο άλλος ήταν οπαδοί του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Άλλωστε, αν εξετάσουμε τμήματα από το συνολικό έργο οιοσδήποτε «κλασικού» –και ο Γκράμσι κατατάσσεται εδώ και καιρό στους κλασικούς–, ξεκομμένα από την εποχή, τις συνθήκες και τον σκοπό για τον οποίο γράφτηκαν, μπορούμε να κάνουμε τα πάντα με τα αποσπάσματα αυτά.

Αν, όμως, προσεγγίσουμε –όπως οφείλουμε ως επιστήμονες– το έργο και τον δημιουργό του μέσα στα πλαίσια της εποχής του, μέσα από τις αντιφάσεις και κυρίως τις μεθοδολογικές πειθαρχίες της σκέψης του, πολύ περισσότερο αν έχουμε κατανοήσει την καίρια μαρξική διαπίστωση ότι «ο άνθρωπος δεν κάνει ελεύθερα την ιστορία του, αλλά πράττει μέσα και κάτω από τις συνθήκες που βρίσκει ήδη μπροστά του», τότε ο κλασικός Γκράμσι ξαναγίνεται ο φυλακισμένος και απομονωμένος ακόμη και από τους συντρόφους του κομμουνιστής ηγέτης, ο βαθιά πεπεισμένος και αγωνιζόμενος για τον ριζικό μετασχηματισμό της κοινωνίας στην κατεύθυνση του σοσιαλισμού. Την ίδια, μάλιστα, ώρα που πέραν της κλονισμένης υγείας του, τον κατατρέπει και η έντονη υποψία ότι, λόγω των αντιθέσεων του με τον Τολιάτι και την πορεία της Κομμουνιστικής Διεθνούς, μπορεί και να τον είχαν καταδώσει στο φασιστικό καθεστώς οι ίδιοι οι σύντροφοί του.

Μόνον όσοι έχουν ακούσει τον ξερό μεταλλικό ήχο της μπάρας που πέφτει πάνω στη σιδερένια πόρτα του κελιού τους, χωρίζοντας τους από τον έξω κόσμο, μπορούν να καταλάβουν την ψυχολογική ένταση που αυτός δημιουργεί στον φυλακισμένο, τον εσωτερικό κόπο που ο άνθρωπος εκείνος

πρέπει να καταβάλει για να τον υπερβεί αλλά και πώς γαντζώνεται από την όποια αλήθεια του· υπ' αυτές, λοιπόν, τις συνθήκες, αντικειμενικές και υποκειμενικές, είναι εντυπωσιακό ότι ο Γκράμσι κατορθώνει όχι μόνο να παράγει διανοητικό έργο, αλλά και να θέτει ερωτήματα στην ίδια την αλήθεια που ακράδαντα πίστευε.

Έχω την αίσθηση ότι αυτό και μόνο αρκεί για να καταστήσει εκείνο το μυαλό –το οποίο κατέρριψε το εισαγγελικό απόφθεγμα ότι έπρεπε να σταματήσει να δουλεύει– «κλασικό». Όχι προφανώς για τον ακαδημαϊσμό του ούτε, πολύ περισσότερο, για τη συστηματικότητα της συγκριτικής πολιτικής και φιλοσοφικής του ανάλυσης αλλά κυρίως για το γεγονός ότι, κάτω από τέτοιας έντασης αντιξοες συνθήκες, δεν παύει εναγωνίως να αναζητά κριτικά ένα νέο νόημα και μια ηθικά άξια δικαιολόγηση του αγώνα για κοινωνικό μετασχηματισμό. Αναζήτηση βασισμένη επίσης σε μια ριζικά αντιδογματική προοπτική και συλλογική πολιτική στάση.

Ο Γκράμσι κατόρθωσε να ενοποιήσει στο πρόσωπό του τον επαναστάτη μαχητή, τον πολιτικό και τον διανοούμενο. Και αυτό το πέτυχε καλύτερα θαρρώ από όποιον άλλο, αν εξαιρέσουμε την περίπτωση της Ρόζας Λούξεμπουργκ, άλλης κλασικής αγωνίστριας του μαρξισμού, της οποίας το έργο έχει και αυτό μια εκπλήσοσα επικαιρότητα.

Και ακριβώς γι' αυτό, ούτε ο ίδιος ούτε το έργο του μπορούν να βουλευτούν στις ανάγκες του κυρίαρχου εκμεταλλευτικού και αλλοτριωτικού συστήματος· αντίθετα, όπως υποστηρίζει και πάλι ο Τορτορέλα –τις σκέψεις του οποίου ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό τούτη η εισήγηση–, «τοποθετείται σε μια (συνεχή) αναμέτρηση με την πραγματικότητα, έχοντας την αγωνία να συνεισφέρει σε μια συγκεκριμένη ανθρώπινη θεμελίωση. Γι' αυτόν τον λόγο, τα διλήμματα παρουσιάζονται μπροστά του σε μια μορφή που κανένα θεωρητικό σύστημα δεν τα συνθέτει και δεν μπορεί να τα συνθέσει. Και επειδή είναι υπερβολικά καλλιεργημένος για να αγνοεί ότι η πραγματικότητα δεν περιέχει την πράξη. Αφού στην πράξη βαραίνει η απαίτηση της υπόθεσης του δέοντος».

Δεν ωφελεί, λοιπόν, ούτε μπορεί να έχει λειτουργικότητα η τάση προσαρμογής της σκέψης του Γκράμσι στις αναγκαιότητες ή τις μόδες της συγκυρίας, όπως πολλές φορές επιχειρήθηκε.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, ο ιταλός στοχαστής μιλά για πολιτική κοινωνία και ιδιωτική κοινωνία ή, όπως μάλλον αδόκιμα καθιερώθηκε, για κοινωνία πολιτών. Η τελευταία είναι μια έννοια που χρησιμοποίησαν οι φιλόσοφοι από τον 17ο και τον 18ο αιώνα, αναφερόμενοι στο σύνολο των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων τις οποίες δημιουργεί η συνύπαρξη των ελεύθερων ατό-

μων –των ανδρών, διότι ως γνωστόν οι γυναίκες απουσιάζουν από την προβληματική των ελευθέρων ατόμων εκείνης της εποχής– με ίσα δικαιώματα. Την έννοια αυτή συστηματοποίησε ο Χέγκελ διακρίνοντάς τη σε κοινωνία πολιτών και πολιτική κοινωνία, δηλαδή κράτος. Η κοινωνία πολιτών, κατά τον Χέγκελ, είναι ο χώρος όπου ο αστός ιδιώτης συναντιέται, συμβάλλεται, συναγωνίζεται, συμπράττει με τους ίσους του, οργανώνεται σε συνδέσμους εμπορικών συμφερόντων και τείνει να επηρεάσει την πολιτική κοινωνία στις επιλογές της. Η πολιτική κοινωνία, όμως, οφείλει να υπερβαίνει αυτές τις πιέσεις, να μην υποτάσσεται, να μην παρεκκλίνει του «θείου» χαρακτήρα της αυτικειμενικότητάς της. Σύμφωνα με την ιδεαλιστική αυτή ανάλυση, η πολιτική κοινωνία είναι το σημαίνον, μόνη αυτή κατέχει το ηθικό κύρος της επιβολής.

Ο Μαρξ παραλαμβάνει και διατηρεί τη χεγκελιανή διάκριση σε κοινωνία πολιτών και πολιτική κοινωνία, αντιστρέφει όμως τη σπουδαιότητα και την αξιακή σειρά των δύο εννοιών. Για τον Μαρξ, η πολιτική κοινωνία αποτελεί επιφανόμενο της κοινωνίας πολιτών, η οποία αντιπροσωπεύει την πραγματική πηγή οικονομικών και κοινωνικών συσχετισμών και ζυμώσεων.

Ο Γκράμσι ακολουθεί προφανώς τη μαρξική ανάλυση, μα ταυτόχρονα επιστρέφει και στη χεγκελιανή αντίληψη, αναβιβάζοντας την έννοια της κοινωνίας πολιτών από τη σφαίρα των εμπορικο-ιδιωτικών σχέσεων στο επίπεδο μιας «ελευθερίας» που δεν περικλείεται στην αστική κοινωνία των Μαρξ και Χέγκελ. Μέσα από την ταύτιση αστού και πολίτη, η κοινωνία πολιτών λαμβάνει χαρακτήρα ενός πεδίου όπου η ελεύθερη συναναστροφή, η ελεύθερη διακίνηση και διαπάλη ιδεών διεξάγονται χωρίς στοιχεία καταναγκασμού. Η επιρροή ασκείται και υφίσταται ελεύθερα σε όλα τα επίπεδα.

Η εκπαίδευση, σύμφωνα με την γκραμσιανή ανάλυση, ανήκει κατ' εξοχήν στην κοινωνία πολιτών. Πρόκειται για μια ελεύθερη σχέση μεταξύ εκπαιδευτή και εκπαιδευόμενου, παρά το γεγονός της εξουσίασης που ασκεί ο πρώτος στον δεύτερο. Αυτό συντελείται στη διαλεκτική αυτής της δυναμικής σχέσης, όχι μέσα από τους εξουσιαστικούς κανόνες υποταγής αλλά μέσω της διανοητικής και ηθικής σφαίρας η οποία κινητοποιεί τον εκπαιδευόμενο, του παρέχει δηλαδή νέες δυνατότητες ελευθερίας.

Βέβαια, όταν ο Γκράμσι μιλά για εκπαιδευτική λειτουργία, δεν την κλείνει στα όρια του εκπαιδευτικού μηχανισμού. Όπως και με την έννοια της διάνοσης –όλοι είμαστε διανοούμενοι μια που όλοι κάνουμε και διανοητικές λειτουργίες εξασφαλίζοντας την ενότητα του homo faber και του homo sapiens–, έτσι όλοι ασκούμε και υφιστάμεθα εκπαίδευση κάθε στιγμή της ζωής μας, επηρεάζουμε και επηρεαζόμαστε, χωρίς προφανώς να εξουσιάζουμε

και να εξουσιαζόμαστε, μέσα από κάθε συνάντηση και διαπάλη μας με τις σκέψεις και πράξεις των άλλων. Και αυτό συντελείται ακριβώς στη σφαίρα της κοινωνίας πολιτών.

Πρόκειται για μια ανοικτή και διαρκή στιγμή περάσματος από αυτό που ονομάζουμε βάση σ' εκείνο που αποκαλούμε εποικοδόμημα. Στο υλικό υπόβαθρο αυτής της αντίληψης για την κοινωνία πολιτών περιλαμβάνονται, με τη διευρυμένη γκραμοσιανή αντίληψή της, το σύνολο των θεσμών και μηχανισμών μέσα από τους οποίους εξασφαλίζονται οι λειτουργίες της.

Σε αυτό το προφανώς μη αυτόματο πέρασμα από τη βάση στο εποικοδόμημα, μέσω της ελεύθερης και θεληματικής βούλησης, η κοινωνία πολιτών και με τα δύο επίπεδα/στιγμές συγκρότησής της, το υλικό και το ηθικο-διανοητικό, δημιουργεί μια ένταση την οποία ο Γκράμσι ονομάζει «κάθαρση». Πρόκειται για την υπέρβαση του φυσικού εγωισμού ή του πάθους του ανθρώπου προκειμένου να μετατραπεί σε θέληση αντικειμενική και ηθικό-πολιτική. Ο Γκράμσι αποδίδει –όπως αναλύει ο παλιός Δημητράκος του *Πολιτική Εξουσία και Επανάσταση*– «τόσο μεγάλη σημασία στη στιγμή αυτής της “κάθαρσης” ώστε θεωρεί τον καθορισμό της “σαν αφετηρία του μαρξισμού”». Και αυτό για τον εξής λόγο: στο μέτρο που η δράση καθορίζεται και από τη βαρύτητα της εξωτερικής πραγματικότητας και από τη στιγμή της εθελούσιας κίνησης, της αυτο-κίνησης, η έννοια της κάθαρσης προσπαθεί να συλλάβει ακριβώς αυτή τη στιγμή της αυτοκίνησης της βάσης στο επίπεδο του εποικοδομήματος... Η κάθαρση παίζει τον ρόλο... του κρίκου συνένωσης δύο οντοτήτων που, στην ουσία, αποτελούν μια αξεχώριστη ενότητα. Βέβαια το “καθαριστικό πέρασμα” δεν γίνεται οπωσδήποτε και οπουδήποτε με μόνη τη δράση της καθαρής υποκειμενικής θέλησης, αλλά μέσα στα αντικειμενικά όρια των ανθρωπινων δυνατοτήτων που ορίζει η “φιλοσοφία της πράξης”, δηλαδή ο μαρξισμός, πράγμα που σημαίνει ότι η ανθρωπότητα θέτει στον εαυτό της προβλήματα μόνο τη στιγμή που η λύση τους είναι δυνατή και ότι κανένας κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός δεν εξαφανίζεται προτού εξαντλήσει τις ιστορικές του δυνατότητες. Αν, λοιπόν, στη σφαίρα της κοινωνίας πολιτών υπάρχει πεδίο ελεύθερης διακίνησης, διαπάλης και συνάντησης ιδεών, ο εκπαιδευτής είναι το κινούμενο υποκείμενο σ' αυτή τη σφαίρα, η ζωογόνος δύναμη της κάθαρσης κατά κάποιον τρόπο. Με αυτή την έννοια, η εκπαιδευτική σχέση ξεπερνάει τα πλαίσια του σχολείου (ακόμη) και του πανεπιστημίου».

Με αυτή την πρόσληψη ορθής διαπλοκής βάσης και εποικοδομήματος, ο Γκράμσι μελετώντας και εστιάζοντας κυρίως στην ιδεολογική και πολιτική σφαίρα, αποκρούει την κυριαρχούσα στην εποχή του, αλλά και για πολύ αρ-

γότερα, οικονομίστικη –θα πρόσθετα και οικοδομική– αντίληψη ενός κακοχωνεμένου μαρξισμού περί χωρισμού βάσης και εποικοδομήματος και επαφέρει στην επικαιρότητα τις ορθές διατυπώσεις της μαρξικής διαλεκτικής.

Οφείλουμε, άλλωστε, να μην λησμονούμε ότι, σύμφωνα με την τελευταία, ο ίδιος ο άνθρωπος είναι παρών και ταυτόχρονα δημιουργός, άρα δύναμι και ανατροπέας, τόσο των παραγωγικών δυνάμεων όσο και των παραγωγικών σχέσεων.

Για τον Γκράμοι, λοιπόν, η σχέση πολιτικής κοινωνίας και κοινωνίας πολιτών παραμένει μια διαλεκτική δυναμική σχέση ταύτισης και ταυτόχρονα διάκρισης. Δεν υπάρχει ανάμεσά τους καμία αντίθεση συστατικού χαρακτήρα. Το κράτος είναι γι' αυτόν πολιτική κοινωνία συν κοινωνία πολιτών, δηλαδή ηγεμονία θωρακισμένη με καταναγκασμό. Και μ' αυτή την έννοια η κοινωνία πολιτών είναι προφανώς όχι μόνο συναινετική –όπως επιθυμούν να μας πείσουν μια σειρά «εκουγχρονιστές» κάθε είδους– αλλά και συγκρουσιακή, στην πορεία του διαρκούς πολέμου θέσεων.

Στόχος του αγώνα των μαρξιστών και της γκραμισιανής ανάλυσης είναι η υπέρβαση του καταναγκασμού, η απορρόφηση της πολιτικής κοινωνίας από την κοινωνία πολιτών, μέσω της δράσης του επαναστατικού υποκειμένου, για την εγκαθίδρυση της ουσιαστικής δημοκρατίας. Όχι προφανώς χωρίς μορφές εξουσίας: ο Γκράμοι και οι μαρξιστές δεν ονειρεύτηκαν ποτέ μια ουτοπική κοινωνία χωρίς μορφές εξουσιαστικών επιλογών, μα μια κοινωνία χωρίς αυταρχικότητα, αυθαιρεσία, δογματικές τελεολογίες, οικονομίστικους αναγωγισμούς, χωρίς εκμεταλλευτικές και αλλοτριωτικές σχέσεις, με επανένωση του διασποασμένου στον αστισμό ανθρώπου σε πολίτη και ιδιώτη, με επανένωση επίσης της πολιτικής και ηθικής πράξης.

Από αυτό το καυτό σημείο της γκραμισιανής προβληματικής, μπορούμε θαρρώ να αντλήσουμε δυνάμεις χωρίς μυθοποιήσεις, να προτάξουμε νέα αιτούμενα απέναντι στα νέα δεδομένα, να εξάγουμε αναλογίες και μεθοδολογικές πειθαρχίες οι οποίες να απαντάνε στα σημερινά αιτούμενα.

Όπως ότι ο νέος συλλογικός ηγεμόνας δεν είναι πια ένα ιστορικό υποκείμενο, αλλά πολλαπλά. Αυτό το είχε έγκαιρα αναδείξει το ρεύμα του λεγόμενου αριστερού ευρωκομμουνισμού και σήμερα δύναμι το πραγματώνει, με όρους κινήματος, η ελπιδοφόρα και, ταυτόχρονα, άδηλη στην εξέλιξη της δομής και συλλογική δράση μέσα από την οποία συγκροτείται το αντι-παγκοσμιοποιητικό κίνημα των πολλαπλών υποκειμένων, όπου το τοπικό ανάγεται στο εθνικο-κρατικό και στη συνέχεια διεθνικό επίπεδο, όπου το συνολικό ανάγεται στο επιμέρους, όπου οι λεγόμενες «δευτερεύουσες» αντιθέσεις προ-

ολαμβάνουν ίδια αξιακά σημάσια με τις κυρίαρχες απέναντι στη στυγνή κυριαρχία του νεοφιλελεύθερου διεθνικο-επικοινωνιακού καπιταλισμού, παράγοντας μια σπαργανώδη έστω μορφή «αντι- ηγεμονίας».

Κάτω από αυτό το δυναμικό πρίσμα, έχει ενδιαφέρον η ανάλυση του Γιάννη Βούλγαρη για την επικαιρότητα της γκραμοσιανής σκέψης. Χωρίς βέβαια να ακολουθούμε και την άποψη περί εξαφάνισης του ιστορικού υποκειμένου –εργατικό κίνημα–· παύουμε να το θεωρούμε εδώ και καιρό ως τον μοναδικό συντελεστή του ριζικού μετασχηματισμού του κοινωνικού γίγνεσθαι, ως τον μοναδικό «πρίγκιπα», το αντιλαμβανόμαστε, όμως, ως έναν από τους συντελεστές της όλης κίνησης δημιουργικής αναζήτησης μιας ευρύτερης έννοιας του πολιτικού. Μιας αναζήτησης που μέσα από τις εντεινόμενες αντιφάσεις της νεοφιλελεύθερης καπιταλιστικής ολοκλήρωσης, της αποκαλούμενης «παγκοσμιοποίησης», παράγει ήδη νέες πολιτικές πραγματικότητες, νέες μορφές ανοικτών κινηματικών μορφών συλλογικής δράσης, οι οποίες τείνουν σε μια συνεχή διεύρυνση της δημοκρατικής αξιακής αρχής.

Μέσα από αυτές τις νέες διεργασίες, υπερβαίνοντας τις τοκβλικές θεωρήσεις περί «κοινωνίας πολιτών», επανερχόμαστε στις επεξεργασίες επαναιπικαιοποίησης του Γκράμσι της δεκαετίας του 1970. Και, μπροστά στον υπαρκτό και ορατό κίνδυνο ενός νέας μορφής ιδιότυπου συναινετικού ολοκληρωτισμού, προσθέτουμε στις νέες συλλογικές δράσεις μορφές δράσης μιας συγκρουσιακής πολιτικής ανυπακοής –διευρύνοντας την αντίληψη του Μπαλιμπάρ περί νομιμοποίησής της μόνο σε καθεστώτα «εκτάκτου ανάγκης», μια που σε μια νέα ιδιότυπη κατάσταση τέτοιου είδους καθεστώτων οδεύουν οι αστικές ανεπτυγμένες δημοκρατίες μας– μέσα και έξω από τους θεσμούς της πολιτικής κοινωνίας μα και στα στερεότυπα των ορίων της ιδιωτικής κοινωνίας. Επαναφέροντας στην επικαιρότητα και διευρύνοντας το αξιακό περιεχόμενο του υποβαθμιζόμενου δημόσιου χώρου.

Η δυναμική αυτής της νέας συγκρουσιακής πολιτικής λογικής εκφράζει άλλωστε και τη σύγχρονη πολυπλοκότητα της ταξικής πάλης. Ναι, της ταξικής πάλης. Ας μην φοβόμαστε τις έννοιες, ούτε να κρύβουμε αποπροσανατολιστικά μέσα σε αποϊδεολογικοποιημένες μετα-νεωτερικές ορολογίες την εκμεταλλευτική και βαθιά αλλοτριωτική πραγματικότητα της καταστατικής στον καπιταλισμό αντίφασης που γεννά η διακήρυξη της συνταγματικής αρχής της πολιτικής ισότητας και οι μορφές κοινωνικο-οικονομικής ανισότητας που αυτή δημιουργεί. Πρόκειται για ταξικές συγκρούσεις πολύ πιο σύνθετες και πολύπλοκες αλλά και γι' αυτό είναι αμεσότερα αναγκαίο να ξανα-ανιχνεύσουμε τη φύση και τις λειτουργίες τους, με την γκραμοσιανή επώδυνη και

δυναμική μορφή της «κριτικής γνώσης». Συγκρουόμενοι με τις συνθήκες, τους όρους, τους λόγους δημιουργίας τους στο κοινωνικό γίγνεσθαι, που οι περίφημες «συναινετικές και συμμετοχικές διαδικασίες» θέλουν και επιχειρούν να αποκρύβουν, όπως επιχειρούν να αποκρύψουν τον επίσης θεσμικά κατοχυρωμένο συγκρουσιακό χαρακτήρα της έμμεσης δημοκρατίας και ως επακόλουθο, τη δημιουργία όρων «ταξικής συνειδησης». Κρατώντας τα «σιωπηρά στρώματα» που πληθαίνουν ραγδαία σε μια κατάσταση παθητικής στάσης και ανημπορίας, οδηγώντας κάποια από αυτά, κατά καιρούς, σε ακραία βίαια ξεσπάσματα χωρίς στόχο και συνέχεια, τα οποία το μόνο που πετυχαίνουν είναι η εδραίωση των φοβικών συνδρόμων των υπολοίπων και, κατά συνέπεια, η νομιμοποίηση της ενίσχυσης των κατασταλτικών μηχανισμών.

Είναι σαφές, νομίζω, από την έστω ελλειπτική –ελπίζω πάντως όχι σχηματική– ανάλυση που προηγήθηκε, ότι η γκραμοσιανή αντίληψη της έννοιας της «κοινωνίας πολιτών» ή της «ιδιωτικής κοινωνίας» δεν έχει καμία σχέση με την τρέχουσα χρήση του όρου που αναφέρεται σε μια αταξική και θολή «συναινετική» έννοια, συμπληρωματική της πολιτικής κοινωνίας, δηλαδή του κράτους και των θεσμών και λειτουργιών του. Ούτε με την αντίληψη των λεγόμενων μη κυβερνητικών οργανώσεων, των περίφημων ΜΚΟ, που προωθούν συστηματικά τα πολυποίκιλα ευρωπαϊκά προγράμματα ή των με το αζημίωτο πολυσχιδών «φιλανθρωπικών» κινήσεων. Η έννοια της κοινωνίας πολιτών του Γκράμσι είναι πάντοτε ταξική –ορθότερα διαταξική– άρθρωση της κοινωνίας και στοχεύει όχι σε συμπληρωματικές τους κράτους λειτουργίες, αλλά στη ριζική υπέρβασή του. Τοποθετείται στον αντίποδα της κυρίαρχης τάσης υποταγής του κοινωνικού γίγνεσθαι, στα συμφέροντα και τις ανάγκες της κυρίαρχης πολιτικής κοινωνίας μέσω της διπλής οδού συναίνεσης και καταναγκασμού.

Στοχεύει πάντοτε στην αυτο-κυβέρνηση, στην αυτοδιαχείριση των πολιτών-παραγωγών, στην υπέρβαση του αστικού νομικού πλάσματος που μας θέλει ταυτόχρονα διασπασμένα άτομα-πολίτες και ιδιώτες και όχι ως ένα αδιάσπαστο όλο κοινωνικο-πολιτικών όντων, με κυρίαρχο συνεκτικό δεσμό το ιδεολογικο-πολιτισμικό αξιακό στοιχείο ταυτότητας. Στοχεύει, δηλαδή, στην επανα-απορρόφηση της πολιτικής κοινωνίας από την κοινωνία πολιτών. Στην παραγωγή ενός νέου ηγεμονικού λόγου στον οποίο συναρθρώνονται και συν-παράγουν όλες και όλοι οι κατά Γκράμσι διανοούμενοι, δηλαδή όλες και όλοι οι πολίτες-παραγωγοί. Άρα και στον ριζικό μετασχηματισμό των κρατικών σχηματισμών, μέσα από την εξαφάνιση του κρατικού οικοδομήματος κάθε είδους και μορφής, παράλληλα με τον αγώνα εξάλει-

πης κάθε είδους αλλοτρίωσης και καουτοικών φωτισμένων πρωτοποριών.

Και η σημαντική συμβολή του Γκράμσι σε αυτή την δυναμική πορεία είναι η έννοια της «κάθαρσης» η οποία δεν αφορά μόνο το καπιταλιστικό κράτος, αλλά και το λεγόμενο «σοσιαλιστικό» της μεταβατικής περιόδου που διέβλεπε, διαισθάνονταν τον κίνδυνο όχι μόνο να μην φθίνει, μα αντίθετα να ισχυροποιείται γραφειοκρατικοποιούμενο και μετατρέποντας το επαναστατικό υποκείμενο-κόμμα, από συλλογικό διανοούμενο, πρωταγωνιστή μιας πολιτιστικής προώθησης και ηθικής μεταρρύθμισης, σε κρατικό μηχανισμό κυριαρχίας.

Αυτό το συνεχές κριτικό και ερωτηματικό της σκέψης του στοχαστή απέναντι στις υπαρκτές και πιθανά νέες αντιφάσεις της πορείας προς τον ριζικό μετασχηματισμό, ταυτιζόταν την ίδια ώρα στο έργο του με τη συνεχή ανάγκη θεωρητικού αναστοχασμού και μ' ένα διαρκές συναίσθημα ανησυχίας, διάχυτο στα σπαράγματα που μας άφησε με τα *Τετράδια της Φυλακής* του.

Και είναι πολύτιμη, για τον πολιτικό επιστήμονα αλλά και τον διανοούμενο μαχητή του οράματος της ελευθερίας του ανθρώπου, η παρακαταθήκη τούτης της σκέψης: να αγωνίζεσαι και ταυτόχρονα να αναρωτιέσαι και για τους τρόπους και για το νόημα αυτού του αγώνα.

«Μια για πάντα παύουμε να αναζητάμε οριστικές λύσεις», αξίωνε ο Καρλ Μαρξ –το ίδιο και ο μαρξιστής κομμουνιστής ηγέτης Αντόνιο Γκράμσι.

Ας το συγκρατήσουμε τούτο, στον αγώνα για έναν καλύτερο κόσμο, χωρίς εκμετάλλευση και όποιας μορφής αλλοτρίωση, όσες και όσοι συνεχίζουμε να παλεύουμε μη αποδεχόμενοι το υπάρχον ως αναντικατάστατο και αιώνιο, μια που ξέρουμε ότι τίποτε αιώνιο και αναντικατάστατο δεν υφίσταται στη ροή του ανθρώπινου γίνεσθαι.

ΤΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΣΗΜΕΡΑ: Η ΔΙΗΜΕΡΙΔΑ «ΤΟ ΝΕΟ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ»

*Λαμπρινή Ρόρη**

Η τρέχουσα δεκαετία έφερε στο προσκήνιο νέα χαρακτηριστικά στη σύνθεση και στους συσχετισμούς του κομματικού συστήματος. Το τέλος της εκλογικής κυριαρχίας του ΠΑΣΟΚ που –με ένα βραχύ διάλειμμα (1989-1993)– κυβέρνησε από το 1981 έως το 2004, αλλά και η εμφάνιση του ΛΑΟΣ το 2000, ενός νέου κόμματος στα δεξιά της Ν.Δ., αποτελούν τις πρώτες ενδείξεις αλλαγής του κομματικού σκηνικού. Οι βουλευτικές εκλογές του Σεπτεμβρίου 2007, αν και επιβεβαίωσαν την κυριαρχία της Ν.Δ. σε εκλογικούς όρους, αποτυπώνουν νέους κομματικούς συσχετισμούς. Για πρώτη φορά μετά το 1996 η βουλή έχει πεντακομματική σύνθεση. Ο δικομματισμός συρρικνώνεται, με τη μετατόπιση σχεδόν του 10% των εδρών από τα μεγάλα προς τα μικρά κόμματα. Τα κόμματα της Αριστεράς ενισχύονται, ενώ το ΛΑΟΣ αποκτά κοινοβουλευτική εκπροσώπηση. Η μετεκλογική περίοδος προσθέτει νέα δεδομένα στο κομματικό παιχνίδι, με την εσωκομματική κρίση στο ΠΑΣΟΚ, τη δημοσκοπική άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ και την εκλογή του Αλέξη Τσίπρα στην ηγεσία του να βρίσκονται στο κέντρο των εξελίξεων.

Η ανάλυση του νέου αυτού πολιτικού σκηνικού αποτέλεσε το αντικείμενο της επιστημονικής διημερίδας που πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας στις 3 και 4 Απριλίου 2008, από τα τμήματα Διεθνών και Ευρωπαϊκών, Οικονομικών και Πολιτικών Σπουδών και Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών. Οι εργασίες οργανώθηκαν σε επτά ενότητες και δύο στρογγυλά τραπέζια. Συμμετείχαν τρεις πολιτικοί, 16 διδάσκοντες σε ελληνικά και ξένα πανεπιστημιακά ιδρύματα, επτά διδάκτορες και 12 υποψή-

* Η Λαμπρινή Ρόρη είναι υποψήφια Διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Paris I, Sorbonne (CRPS).

φιοι διδάκτορες. Σχηματικά, θα μπορούσαμε να ταξινομήσουμε τις ανακοινώσεις στις ακόλουθες πέντε θεματικές.

Η πρώτη αφορά τη δομή του κομματικού συστήματος και περιλαμβάνει εργασίες που προσπάθησαν να ερμηνεύσουν την αναδιάταξη των συσχετισμών μεταξύ μεγάλων και μικρών κομμάτων, αλλά και την επίδραση των εκλογικών νόμων και της κατανομής των εδρών ανά περιφέρεια στην εκλογική συμπεριφορά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επιδείχθηκε για το κατά πόσον η δημοσκοπική στροφή των ψηφοφόρων από τον δικομματισμό στα μικρά κόμματα υποδηλώνει μια συγκυριακή αντίδραση ή πρόκειται για μονιμότερη τάση. Σκιαγραφήθηκε το κοινωνικοδημογραφικό και ιδεολογικοπολιτικό προφίλ των μετακινούμενων, αλλά και οι λόγοι της εκλογικής τους μεταστροφής (Βερναρδάκης, Τοίρμπας). Το ελληνικό κομματικό σύστημα από το 1996 μέχρι το 2007 προσεγγίστηκε μέσω της συσχέτισης μεταξύ αριθμού εδρών των εκλογικών περιφερειών και αριθμού κομμάτων, προκειμένου να ερευνηθεί αν υπάρχει διαφοροποίηση στην εκλογική συμπεριφορά των τοπικών κοινωνιών σε σύγκριση με τα εθνικά αποτελέσματα (Σκρίνης). Παρουσιάστηκε επίσης μελέτη των επιδράσεων της μείωσης του εκλογικού ορίου στο 42% στις εκλογές τοπικής αυτοδιοίκησης του 2006, στις στρατηγικές των μικρών κομμάτων και των «ναρτατών», καθώς επίσης και στις επιλογές των ψηφοφόρων (Ρουσοιάς, Νέζη). Τέλος, καταδείχθηκε ότι νέες διαιρετικές τομές και αξίες που δομούν τα κομματικά συστήματα και καθορίζουν την εκλογική συμπεριφορά σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης δεν έχουν ανάλογη βαρύτητα στην ελληνική περίπτωση, με την εξαίρεση της τομής κοσμοπολιτισμού-εθνοκεντρισμού η οποία φαίνεται να αποτελεί το υπόστρωμα στην αντιπαράθεση ΣΥΡΙΖΑ-ΛΑΟΣ (Τσατοάνης).

Μια δεύτερη θεματική ενότητα συγκροτήθηκε από ανακοινώσεις που εστίασαν στις οργανωτικές και ιδεολογικές μεταβολές των κομμάτων εξουσίας. Οι μελέτες στηρίχθηκαν στην εφαρμογή θεωριών από τη διεθνή βιβλιογραφία στην ελληνική περίπτωση –όπως η τροποποίηση του νόμου της καμπυλόγραμης ανισότητας στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ (Τριανταφύλλου)– αλλά και στην καταγραφή των συνεπειών εφαρμογής νέων διαδικασιών (συμμετοχική λειτουργία, ανοικτή εκλογή αρχηγού) τόσο για το κόμμα που τις υιοθετεί, όσο και για τα άλλα (Σαουλίδης, Χατζηπαντελής). Η ηγεσία των κομμάτων αποτέλεσε και αυτή αντικείμενο διαφόρων εργασιών. Οι σχέσεις ηγεσίας και οργάνωσης παρουσιάστηκαν μέσα από ένα συνθετικό μοντέλο ερμηνείας της παρατεταμένης ήττας του ΠΑΣΟΚ (Παπάς), ενώ προσεγγίστηκε και η διαμόρφωση του μεταπολιτευτικού μοντέλου κομματικής

ηγεσίας μέσα από τις πολιτικοκοινωνικές συνθήκες (Παστιάδης). Παρουσιάστηκε επίσης η δυναμική του διαδικτύου ως μέσου έκφρασης μιας ενεργητικής κοινής γνώμης σε σχέση με την εκλογή αρχηγού στο ΠΑΣΟΚ, σε αντιστοιχία με την κλασική έκφραση της κοινής γνώμης μέσα από έρευνες (Ζαφειρόπουλος, Βράνα).

Σε μια τρίτη ομάδα ανακοινώσεων θα μπορούσαμε να ταξινομήσουμε τις εργασίες που ασχολήθηκαν με τη φυσιογνωμία των μικρών κομμάτων του ελληνικού πολιτικού συστήματος (ΚΚΕ, ΣΥΡΙΖΑ, ΛΑΟΣ). Οι προσεγγίσεις αυτές εστίασαν, αφενός, στις εκλογικές στρατηγικές και επιδόσεις (Μαραντζίδης, Τοιράς) και, αφετέρου, στην ιδεολογική, κοινωνιολογική και δημογραφική εξέλιξη της ταυτότητας των κομμάτων αυτών (Γεωργιάδου, Τσακατίκα, Μπίστης, Ξεζωνάκης). Οι δύο αυτές παράμετροι βρήκαν κοινό τόπο στην προσπάθεια ερμηνείας της ψήφου προς τα κόμματα αυτά μέσα από το δίπολο διαμαρτυρία-θετική επιλογή.

Η ευρωπαϊκή ενοποίηση αποτέλεσε μια επιπλέον διάσταση στη μελέτη του σύγχρονου ελληνικού κομματικού τοπίου, μέσα από τρεις διαφορετικές όψεις: πρώτον, ως προνομιακό πεδίο ενασχόλησης των κομματικών ελίτ και της εκτελεστικής εξουσίας έναντι των κομμάτων ως συλλογικών υποκειμένων και της ενεργής πολιτικής δράσης των εθνικών κοινοβουλίων αντίστοιχα (Πασσάς): δεύτερον, ως εξωτερικό ερέθισμα που, σε συνδυασμό με ενδογενείς στα κόμματα παράγοντες και σε συνάρτηση με τον πρωταρχικό τους στόχο, επιφέρει αλλαγές στη φυσιογνωμία τους (Λευκοφρύδη): και, τρίτον, ως πεδίο επιρροής και πλαίσιο διαμόρφωσης της εθνικής εξωτερικής πολιτικής που δομεί τον κομματικό ανταγωνισμό (Κατριβέσης, Αναγνώστου).

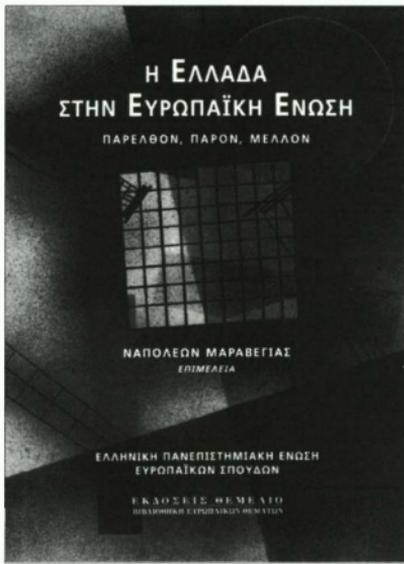
Η τελευταία θεματική ενότητα έθεσε τη μελέτη της Ν.Δ. και του ΠΑΣΟΚ σε συγκριτικό πλαίσιο. Η Ν.Δ. εξετάστηκε σε δύο ανακοινώσεις: η πρώτη εστίασε στα προεκλογικά προγράμματα του κόμματος προκειμένου να διερευνηθεί ομοιότητες και διαφορές με τον προγραμματικό λόγο μελών της συντηρητικής και της χριστιανοδημοκρατικής οικογένειας (Κωνσταντινίδης): η δεύτερη χρησιμοποίησε μια σύνθεση των μοντέλων ιδεολογίας και ικανότητας στις περιπτώσεις της Ν.Δ. και των βρετανών Συντηρητικών προκειμένου να αναδείξει τις εκλογικές στρατηγικές των συγκεκριμένων κομμάτων σε δύο εκλογικές αναμετρήσεις μετά το 2000 και το ειδικό βάρος καθενός εκ των δύο κριτηρίων στην εκλογική συμπεριφορά (Κατοανίδου). Το ΠΑΣΟΚ προσεγγίστηκε επίσης από δύο εργασίες: η πρώτη συνέκρινε την πολιτική και εκλογική κυριαρχία του στο διάστημα 1981-2004 με αυτή του PSOE κατά την περίοδο 1982-1996, εξετάζοντας την επίδραση ποικίλων παραγόντων, όπως

η εφαρμοζόμενη πολιτική, η αντιπολιτευτική πρόταση ή τα αιτήματα της κοινής γνώμης (Μοσχονάς, Παπανάγνου)· η δεύτερη συνέκρινε τις οργανωτικές αλλαγές και τις στρατηγικές των εσωκομματικών δρώντων στο ΠΑΣΟΚ και στο PS μετά τις ήττες τους το 2004 και το 2002 αντίστοιχα, προσπαθώντας να αναδείξει την πολυπλοκότητα των παιχνιδιών που διαδραματίζονται στο εσωτερικό ενός κομματικού οργανισμού, το ειδικό βάρος των κομματικών παραδόσεων, αλλά και τις υποχρεώσεις που θέτει το θεσμικό πλαίσιο στον κομματικό μετασχηματισμό (Ρόρη).

Οι εργασίες του συνεδρίου τροφοδοτήθηκαν από δύο συζητήσεις μεταξύ πολιτικών επιστημόνων και πολιτικών. Η πρώτη πραγματεύθηκε το ζήτημα της κρίσης των θεσμών και τη διαφθορά, εξετάζοντας τον ρόλο των ΜΜΕ στο πολιτικό παιχνίδι. Από την πλευρά των πολιτικών επιστημόνων, ο Θ. Διαμαντόπουλος έδωσε έμφαση στις θεσμικές μεταρρυθμίσεις, υπογραμμίζοντας τη σημασία του εκλογικού νόμου στο θέμα· ο Ηλ. Κατσούλης ανέδειξε τον ρόλο της κουλτούρας στην παραγωγή της διαφθοράς, θέτοντας την έλλειψη εμπιστοσύνης και την κοινωνική καχυποψία στην καρδιά του προβλήματος· και ο Γ. Μαυρογορδάτος άσκησε κριτική στον κατά τη γνώμη του καταγγελτικό λόγο για τη διαφθορά, που τροφοδοτεί τη στασιμότητα. Από την πλευρά των πολιτικών, ο Ν. Κωνσταντόπουλος αναφέρθηκε στην ανάγκη αντιμετώπισης του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των μέσων, ενώ ο Σ. Μάνος έκανε μια σειρά προτάσεων προκειμένου να εξυγιανθούν οι σχέσεις ΜΜΕ και πολιτικής. Στο δεύτερο στρογγυλό τραπέζι δόθηκαν διαφορετικές ερμηνείες στις εξελίξεις στο κομματικό τοπίο. Ο Ηλ. Νικολακόπουλος υπογράμμισε ότι η σημερινή ρευστότητα έχει αναλογίες μεγέθους με εκείνη που είχε καταγραφεί δημοσκοπικά το 1998, με τη διαφορά ότι στην παρούσα φάση οι μετακινήσεις βρίσκουν μια θεσμική έκφραση μέσω του ΣΥΡΙΖΑ, ενώ το 1998 κατευθύνονταν προς το λευκό. Ο Μ. Σπουρδαλάκης διέκρινε τη διαμόρφωση τριών πόλων στο κομματικό σύστημα, ενώ ο Θ. Χατζηπαντελής διέγινωσε μια κρίση της δημοκρατικής λειτουργίας. Τέλος, ο Α. Λοβέρδος ανάγινωσε μεν τις εξελίξεις ως κρίση του δικομματισμού, αλλά υπογράμμισε ότι, στο δεδομένο θεσμικό πλαίσιο, ο δικομματισμός διαφαίνεται ως η μόνη λύση.

Σε γενικές γραμμές, οι εξελίξεις στο ΠΑΣΟΚ και στο ΣΥΡΙΖΑ απασχόλησαν τις περισσότερες εργασίες και συζητήσεις. Αν και υποστηρίχτηκε ότι πρόκειται για ένα κομματικό σκηνικό που ίσως προημνύει περαιτέρω αλλαγές, οι απόψεις συνέκλιναν στο ότι είναι μάλλον αδύνατο να εκτιμηθεί με βεβαιότητα αν οι διαφαινόμενες τάσεις έχουν προσωρινό ή μόνιμο χαρακτήρα.

Οι εργασίες της διημερίδας χαρακτηρίστηκαν από την προσήλωση στους κανόνες της επιστημονικής έρευνας, τη διατύπωση υποθέσεων εργασίας για μελλοντική έρευνα και την υιοθέτηση συνδυαστικής μεθοδολογίας. Κλείνοντας, αξίζει να σημειωθεί ότι η διημερίδα ανέδειξε τη στροφή της νεότερης γενιάς επιστημόνων προς την ποσοτική μέθοδο μέσα από τη χρήση εμπειρικών ερευνών και βάσεων δεδομένων, αλλά και την ευρεία χρήση της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής και των διαιρετικών τομών στη μελέτη των πολιτικών κομμάτων και του κομματικού συστήματος.

Κυκλοφορεί

Ν. ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ (επιμ.)

Η ΕΛΛΑΔΑ
ΣΤΗΝ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ

Παρελθόν, παρόν, μέλλον

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ

ISBN 978-960-310-330-1
Σελίδες 424

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Κράτος και μεταρρύθμιση στη σύγχρονη Νότια Ευρώπη: Ελλάδα, Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία, Ποταμός, Αθήνα 2007, 222 σελ.*

Το βιβλίο του Δημήτρη Α. Σωτηρόπουλου, *Κράτος και μεταρρύθμιση στη σύγχρονη Νότια Ευρώπη*, με διακριτικό υπότιτλο «Ελλάδα, Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία» αποτελεί μια άριστη ευκαιρία για διάλογο σχετικά με τη μεταρρύθμιση του κράτους στην Ελλάδα. Είναι ενδιαφέρον ότι το βιβλίο έρχεται σε μια στιγμή που το μεγάλο ζήτημα των μεταρρυθμίσεων για το κράτος στη χώρα μας βρίσκεται στο σημείο μηδέν. Είναι ενδιαφέρον επίσης ότι κυκλοφορεί παράλληλα και με άλλα βιβλία όπως του Χαράλαμπου Μουτσόπουλου για τα συστήματα υγείας στη χώρα μας, του Τάσου Γιαννίτση για το ασφαλιστικό, του Παναγιώτη Ιωακείμιδη για την Ελλάδα και την Ευρώπη, των Άννας Φραγκουδάκη και Θάλειας Δραγώνα για την εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη, του Νίκου Πολύζου για τη διαχείριση των μονάδων υγείας στη χώρα μας, του Λυκούργου Λιαρόπουλου για την υγεία στην Ελλάδα και τον κόσμο, του Χαρίδημου Τσούκα για τα κακώς κείμενα στην πατρίδα μας και πολλά άλλα. Παράλληλα έχουν κυκλοφορήσει και εξαιρετικά βιβλία με πολιτικές εμπειρίες της τελευταίας δεκαετίας από πολιτικούς όπως ο Κώστας Σημίτης, ο Γιάννος Παπαντωνίου, ο Τάσος Γιαννίτσης, η Άννα Διαμαντοπούλου, ο Νίκος Χριστοδουλάκης, ο Σωκράτης Κοσμίδης κ.ά.

Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι όσο βαθιάειν η κρίση των μεταρρυθμίσεων και των αλλαγών στην Ελλάδα, τόσο πολλαπλασιάζεται ο ρυθμός έκδοσης βιβλίων για το κράτος και την αδυναμία του να γηθεί και να μετασχηματίσει τον εαυτό του. Ο αριθμός των μελετών αλλά και η ποιότητά τους οφείλονται ενδεχομένως στο ότι στη χώρα μας έχει συσσωρευτεί μια αξιόλογη εμπειρία επιτυχημένων αλλά και αποτυχημένων μεταρρυθμίσεων οι οποίες χρειάζονται ανάλυση και μελέτη, καταγραφή και συζήτηση σε βάθος μήπως και εξαχθούν χρήσιμα συμπεράσματα για το αύριο και το μέλλον. Είναι, ίσως, η καλύτερη στιγμή για εξαγωγή συμπερασμάτων, όπως είχε γίνει και την περίοδο 1989-1996.

Είναι παρήγορο και ευτυχές το γεγονός της έκδοσης τόσων αξιόλογων βιβλίων με σημείο αναφοράς το κράτος, τους θεσμούς και την πολιτική ηγεσία. Γιατί η ιστορία των μεταρρυθμίσεων στη χώρα μας, μικρή και περιορισμένη κατά τεκμήριο, μας διδάσκει ότι όπου συσσωρεύεται πρακτική εμπειρία επιτυχημένων και αποτυχημένων μεταρρυθμίσεων, εκεί αναδεικνύονται και θεωρητικά σχήματα για τις υποθέσεις, τα συμπεράσματα και τη σύγκρισή τους με αντίστοιχες προσπάθειες άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Σιωπηρά και σταδιακά, δημιουργούνται εννοιολογικά μοντέλα τα οποία είναι απαραίτητα πολύ πριν η πολιτική εξουσία επιχειρήσει μικρές και μεγάλες μεταρρυθμίσεις. Υπάρχει ελπίδα, έστω σε ακαδημαϊκό επίπεδο, ότι από τη συσσώρευση της γνώσης και της συγκριτικής ανάλυσης μπορεί να γεννηθεί κάτι καινούργιο και ουσιαστικό. Είναι κυρίως η ελπίδα να γεννηθεί και να σχηματισθεί μια κατεύθυνση, δηλαδή μια πορεία η οποία να εξελίσσεται προοδευτικά, ενσωματώνοντας τα παλιά στοιχεία στα νέα και μετασχηματίζοντας τα λάθη και τις αποτυχίες σε καλύτερα αποτελέσματα και καλύτερη εξυπηρέτηση του πολίτη.

Το βιβλίο του Δημήτρη Α. Σωτηρόπουλου κάνει ακριβώς αυτό. Επιχειρεί να περιγράψει και να εξηγήσει επιτυχημένες και αποτυχημένες μεταρρυθμίσεις του κράτους στη Νότια Ευρώπη την περίοδο 1975-2006 και μέσω της σύγκρισης τεσσάρων χωρών (Ελλάδας, Ισπανίας, Ιταλίας και Πορτογαλίας) να αντλήσει διδάγματα για μελλοντικές μεταρρυθμίσεις. Επιτελεί δε ταυτόχρονα και έναν άλλο θεμελιώδη σκοπό. Εξηγεί σε ικανοποιητικό βαθμό τις πολιτικές, ιστορικές, θεσμικές και διοικητικές καταβολές που βρίσκονται πίσω από τις απόπειρες αλλαγών και μεταρρυθμίσεων σε αυτές τις χώρες. Στο τέλος, η απόπειρα επιτυγχάνει πλήρως και στους δύο σκοπούς, με εύληπτο και απολύτως κατανοητό τρόπο. Δημιουργεί εκ των ενόντων το πολυπόθητο εννοιολογικό μοντέλο συνεννοήσεων και εφαρμογών που –παρά τις προσπάθειες– για κάποιους μυστηριώδεις λόγους δεν σχηματίζεται στη χώρα μας. Το επιτυγχάνει με μια πλήρη, αναλυτική και διεπιστημονική προσέγγιση.

Ο συγγραφέας αντιλαμβάνεται πλήρως τη σοβαρότητα του εγχειρήματος άντλησης εμπειριών, όχι μόνο ελληνικής προέλευσης αλλά και νοτιοευρωπαϊκής και το οργανώνει αναλόγως. Εκκινεί από την ιστορία και το περιεχόμενο των θεσμών, την ίδρυση, τη διατήρηση και τη μεταβολή τους. Προχωρά στην αποτίμηση του βάρους του ιστορικού παρελθόντος, στη διαμόρφωση των κρατικών μηχανισμών στην Ελλάδα, την Ισπανία, την Ιταλία και την Πορτογαλία και προσφέρει εξηγήσεις, αναζητεί ομοιότητες και διαφορές. Τοποθετεί την εξέλιξη αυτών των χωρών στο κοινωνικό, ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι σήμερα και εξηγεί την κοινή

πορεία τους σε συνθήκες σταδιακής αποκατάστασης του δημοκρατικού καθεστώτος.

Χρησιμοποιεί μεταβλητές όπως η έκταση της αποτελεσματικότητας των κρατικών μηχανισμών, της διαφθοράς τους και του μεγέθους τους, ο βαθμός πολιτικοποίησης των ανώτερων βαθμίδων της υπαλληλικής ιεραρχίας, οι πρακτικές προσλήψεων στον κρατικό μηχανισμό, η έκταση του φορμαλισμού και του νομικισμού, καθώς και η έκταση του ρόλου των διοικητικών ελίτ. Συγκροτεί σταδιακά με επαγωγικό τρόπο την άποψη ότι, από επιστημονική πλευρά, έχει σημασία η εξέταση του μοντέλου ενός νοτιοευρωπαϊκού κράτους, εννοούμενου με εθνικά, οικονομικά και διοικητικά κριτήρια.

Εξηγεί ότι σε αυτό το μοντέλο νοτιοευρωπαϊκού κράτους υπήρξε έλλειψη συγχρονισμού και ότι πολλά έγιναν με πρωθύστερο τρόπο. Επισημαίνει ότι την περίοδο των δεκαετιών του 1970 και του 1980 η ενασχόληση με τα πιεστικά προβλήματα της δημοκρατίας δεν επέτρεψε στις μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις να προβούν σε μεταρρυθμίσεις των κρατικών μηχανισμών και ότι η ουσιαστική διοικητική μεταρρύθμιση αποτελούσε δευτερεύουσα προτεραιότητα. Υπήρχε ανάγκη για εκδημοκρατισμό, οικονομική ανάκαμψη και οικονομική μεγέθυνση. Ο Δ. Α. Σωτηρόπουλος συνεχίζει με ερμηνείες για τον κομματικό έλεγχο της διοίκησης και το πελατειακό κράτος και συμπεραίνει ότι το μέγεθος και η έκταση του πολιτικού ελέγχου είναι συνυφασμένα με το πιο γνωστό χαρακτηριστικό του ιδεώτους του νοτιοευρωπαϊκού κράτους που είναι οι πελατειακές σχέσεις. Συμπεραίνει, τέλος, ότι οι τέσσερις κρατικοί μηχανισμοί διαφοροποιούνται και είναι εσωτερικά ανομοιογενείς ως προς την οργάνωση των εσωτερικών τους υποσυστημάτων τα οποία σχετίζονται με την ιστορική και πολιτική πορεία και την κουλτούρα κάθε χώρας.

Ο καλός ερευνητής στις εφαρμοσμένες κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες πρέπει να έχει ικανότητες βίωσης της πραγματικότητας, δυνατότητα απόλαυσης της εργασίας του, επίγνωση των δυσκολιών επίλυσης προβλημάτων, συναισθηματική συμμετοχή, αλλά και ακριβοδίκαιη απόσταση στην εξαγωγή συμπερασμάτων. Είναι αυτό που επιτυγχάνει ο συγγραφέας με το βιβλίο του, γιατί εργάζεται στην πράξη με συνέπεια, ερευνά και μελετά τα κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα και στη συνέχεια συνθέτει σε θεωρητικό επίπεδο.

Τα συμπεράσματα στο τέλος του βιβλίου είναι χρήσιμα για τις μεταρρυθμίσεις και τους μεταρρυθμιστές. Πολύ επιγραμματικά, αυτά είναι τα εξής:

1. Σημαντικός όρος επιτυχίας της διοικητικής μεταρρύθμισης είναι η παρουσία στην κυβέρνηση πολιτικών ηγετών που δεν επηρεάζονται από το πολιτικό κόστος.

2. Είναι απαραίτητη η τοποθέτηση του ζητήματος της μεταρρύθμισης του κράτους έξω από το επίκεντρο του τρέχοντος κομματικού ανταγωνισμού.

3. Όποια κυβέρνηση επιχειρεί μεταρρύθμιση πρέπει να είναι σταθερά προανατολισμένη στον στόχο της, να υπάρχει σταθερή πολιτική βούληση μεταξύ των συναρμόδιων υπουργών καθώς και εξειδικευμένη γνώση και σχέδιο δράσης.

4. Πρέπει να υπάρχει λεπτομερές σχέδιο για το τι πρέπει να αλλάξει, πότε και γιατί, με ποιους και εναντίον ποίων.

5. Είναι προτιμότερες οι σταδιακές αλλαγές.

6. Είναι απαραίτητη η επιδίωξη συναινέσεων και η σύμπτυξη ευέλικτων συμμαχιών.

7. Είναι σκόπιμη η αναζήτηση εξωδιοικητικής κοινωνικής υποστήριξης.

8. Είναι απαραίτητο το κατάλληλο πολιτικό κλίμα.

Συμπερασματικά, ο Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος προσφέρει ένα πλήρες εννοιολογικό μοντέλο. Είναι σίγουρο πως το βιβλίο αυτό θα επηρεάσει τον χώρο μας και θα πολλαπλασιάσει τους προβληματισμούς μας.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Β. ΠΑΠΟΥΛΙΑΣ

ΞΕΝΟΦΩΝ Ι. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ - ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Θ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ (επιστημ. επιμ.), *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*, εκδόσεις Παπαζήση & Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα 2008, σ. 349.

Τα κείμενα που απαρτίζουν αυτόν τον συλλογικό τόμο αποτέλεσαν, αρχικά, εισηγήσεις στο συνέδριο το οποίο διοργάνωσε το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου-Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, στις 13-14 Μαρτίου 2007, στην Αθήνα, προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Δημήτρη Θ. Τσάτσου, ως έμπρακτη αναγνώριση της μεγάλης ακαδημαϊκής προσφοράς και συμβολής του στη μελέτη του πολιτειακού φαινομένου εν γένει και επ' ευκαιρία της ανακήρυξής του σε επίτιμο πρόεδρο του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου. Εκδόθηκαν σε τόμο με μια μικρή εισαγωγική «αναφορά-έπαινο» από τον Ευάγγελο Βενιζέλο και την επιστημονική επιμέλεια των Ξ. Κοντιάδη και Χ. Ανθόπουλου. Πρόκειται για ένα πόνημα αναφοράς το οποίο επιχειρεί –και επιτυγχάνει– να διερευνήσει αναλυτικά και διεξοδικά τις σύγχρονες όψεις του *ελληνικού πολιτικού συστήματος*

–βλ. κομματικό σύστημα, σύστημα διακυβέρνησης, δημόσια διοίκηση και πολιτική κουλτούρα–, με ιδιαίτερη έμφαση στην οντολογική/δεοντολογική εννοιολογική κατηγορία της *κρίσης*, χρησιμοποιώντας τα διεπιστημονικά θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία του συνταγματικού δικαίου και της πολιτικής επιστήμης, δύο όμορων κλάδων με βάση την ιστοριογραφία και τη γενεαλογία των πολιτικών επιστημών στην Ελλάδα, με την εξειδικευμένη αταλλαγή επιστημονικών ιδεών/στοχασμών μιας σειράς ελλήνων συνταγματολόγων και πολιτικών επιστημόνων.

Ο τόμος συνεχίζει μια μείζονα συζήτηση που εξελίσσεται δημιουργικά από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 σχετικά με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας (1974 και εφεξής) και, γενικότερα, με τα δομικά/λειτουργικά γνωρίσματα του λεγόμενου μεταπολιτευτικού συστήματος εξουσίας –συζήτηση στην οποία εντάσσονται, ενδεικτικά, και τα: Χ. Λυριτζής - Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στην Ελλάδα του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990· Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1994, και του ίδιου, *Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη Σημερινή Ελλάδα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2000 και Κλ. Κουτσούκης - Π. Σκλιάς (επιμ.), *Διαφθορά και Σκάνδαλα στη Δημόσια Διοίκηση και Πολιτική*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2005.

Η διατύπωση του επιστημονικού επιχειρήματος αναφορικά με τις όψεις και τις προϊούσες κρίσεις του σύγχρονου ελληνικού πολιτικού συστήματος αρθρώνεται γύρω από πέντε μείζονες θεματικούς/αναλυτικούς άξονες (πέντε μέρη). Στο πρώτο μέρος η προβληματική της κρίσης εστιάζεται στην ίδια την οντολογία του φαινομένου της κρίσης του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Πρόκειται για έννοια η οποία αποτέλεσε βασική αναλυτική κατηγορία του μεταπολεμικού δυτικού μαρξισμού και αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό και σε όλες της εκφάνσεις της από τον πολιτικό στοχαστή και πολιτικό επιστήμονα Νίκο Πουλαντζά ο οποίος υπήρξε αναμφίβολα ο θεμελιωτής της μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας ή θεωρίας του κράτους στη σύγχρονη εποχή. Υπάρχει, λοιπόν, σήμερα πολιτική κρίση, κρίση της πολιτικής, κρίση αντιπροσωπευσης, κρίση του κράτους, κρίση αξιών και εν γένει κανονιστική κρίση ή βρισκόμαστε μπροστά σε μια διαδικασία μετασχηματισμού του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος; Η απάντηση προς τη δεύτερη οπτική γωνία έρχεται από τον Ευάγγελο Βενιζέλο, ο οποίος υποστηρίζει ότι η κρίση είναι ένα εγγενές χαρακτηριστικό της πολιτικής διαδικασίας και υπ' αυτήν την έννοια επιχειρεί μέσα από το δίπολο κρίση αντιπροσώπευσης/κρίση θεσμικών

αντιβάρων να οριοθετήσει το αίτημα μιας *μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας*, η οποία θα είναι μια δημοκρατία της συμμετοχής και της συναίνεσης, χωρίς να περιορίζεται στην έννοια της δημόσιας διαβούλευσης ή της διαδικαστικής δημοκρατικής νομιμοποίησης. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και εφεξής, η συζήτηση για τη φύση και το περιεχόμενο της δημοκρατίας έχει επικεντρωθεί γύρω από τις έννοιες της διαβούλευσης και της διαδικασίας (π.χ. Rawls και Habermas). Τα τελευταία χρόνια το εν λόγω δίλημμα τείνει να ξεπεραστεί και να υποκατασταθεί από το κρίσιμο, όπως φαίνεται πλέον, ζητούμενο μιας *ριζοσπαστικής δημοκρατίας* με ισοβαρή φιλελεύθερα και ρεπουμπλικανικά χαρακτηριστικά. Η κρίση συνεπώς τίθεται εδώ ως ένα καθαρά λειτουργικό και ενίοτε ιστορικό χαρακτηριστικό του γένους πολιτικό σύστημα το οποίο, ως οντολογική και εργαλειακή κατηγορία, μας βοηθά και μας επιτρέπει να μεταρρυθμίζουμε διαρκώς το σύστημα πολιτικής εξουσίας, συμβάλλοντας ουσιαστικά στην πολιτική μας επιβίωση.

Το πρώτο μέρος ολοκληρώνει, κατά κάποιον τρόπο, την προβληματική περί της ενδεχομενικότητας της κρίσης με τα κείμενα των Α.-Ι. Δ. Μεταξά και Κωνσταντίνου Τσουκαλά οι οποίοι, από τη δική τους αναλυτική οπτική, επιχειρούν να προσδιορίσουν την κρίση του σύγχρονου ελληνικού πολιτικού συστήματος με όρους πρακτικής και θεσμικής λειτουργίας και κατ'έπекταση συμβολικού και κανονιστικού πλαισίου. Ο Μεταξάς εστιάζει την ανάλυσή του σε τρεις επιμέρους άξονες. Πιο συγκεκριμένα, η σημερινή Ελλάδα ταλανίζεται από τρεις πολιτικές παθολογίες: πρώτον, την *ιδιωτικοποίηση του πολίτη*· δεύτερον, την *αποϊδεολογικοποίηση των πολιτικών κομμάτων*· και τρίτον και ίσως πιο σημαντικό, την *ιδιωτικοποίηση του ελέγχου της εξουσίας* ο οποίος μετατοπίζεται από τη δημόσια σφαίρα και τα συντεταγμένα κρατικά όργανα στους ιδιωτικούς φορείς και δη στα ΜΜΕ. Η γενικότερη κρίση αποπολιτικοποίησης του πολιτικού συστήματος έχει μεταθέσει, σύμφωνα με τον Μεταξά, το ελληνικό κομματικό σύστημα σε μια κατάσταση εθισμένης κρίσης η οποία μπορεί υπό προϋποθέσεις να αναρέσει την αναμενόμενη λειτουργία της πολιτικής συλλήβδων.

Το κείμενο του Τσουκαλά επικεντρώνει την προσοχή μας στην κανονιστική και αξιακή όψη της πολιτικής κρίσης. Σύμφωνα με τη δική του ανάλυση, το σύγχρονο ελληνικό πολιτικό σύστημα πάσχει, στην κυριολεξία, από μια ιστορική *κρίση αναπαραγωγής κανονιστικών κωδίκων*, από αξιακή, δηλαδή, αμηχανία η οποία στην πορεία του χρόνου μετατρέπεται σε κρίση ηθικών αξιών και τελικά σε κρίση του ηθικού πράττειν. Θέτοντας την προβληματική του σε ένα πλαίσιο πολιτικής φιλοσοφίας με πλατωνικά χαρακτηριστικά, ο

Τσουκαλάς αναζητά την επίλυση της κρίσης στην αναμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος το οποίο, από θεσμός πολιτικής ανάπτυξης και πολιτικής διαπαιδαγώγησης ενός μορφωμένου και ενεργού πολίτη έχει μετατραπεί σε πεδίο ενός *εκπαιδευτικού ωφελιμισμού* που αποσκοπεί, σε συνθήκες πλέον ανοικτής καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης, αποκλειστικά και μόνο στη διαδικαστική και ετερόνομη πρόσληψη της γνώσης (παραγωγισμός) και όχι στην προώθηση ενός γνωστικού μοντέλου που θα τροφοδοτεί το πολιτικό σύστημα και την κοινωνία των πολιτών με αυτόνομες προσωπικότητες (ανθρωπισμός).

Το δεύτερο μέρος του τόμου προσεγγίζει τη σχέση πολιτικού συστήματος και πολιτικής πρακτικής μέσα από τρία σημαντικά κείμενα, τα οποία στρέφουν την προβληματική της κρίσης προς τις βασικές, θα λέγαμε, διαστάσεις/συνιστώσες ενός πολιτικού συστήματος εν γένει και, εν προκειμένω, του ελληνικού στη σημερινή του εκδοχή: τη συνταγματική διάσταση, τη διάσταση της πολιτικής ηγεσίας και, τέλος, τη διάσταση των πολιτικών κομμάτων. Το κείμενο του Ξενοφώντα Κοντιάδη επιχειρεί, με αφορμή την *αναθεωρητική διαδικασία* του ελληνικού συντάγματος, κορυφαία στιγμή της δημόσιας πολιτικής διαβούλευσης κατά τον John Rawls, να οριοθετήσει την πολιτική παθολογία της αποδυνάμωσης των *θεσμικών συναινέσεων* στην Ελλάδα του 21ου αιώνα. Με συγκριτικό σημείο αναφοράς την ιστορική παρένθεση της ομαλής συναινετικής αναθεώρησης του 2001, ο συνταγματολόγος επιδιώκει να θεμελιώσει μια ιδιαίτερη και λίαν σημαντική όψη της σύγχρονης πολιτικής κρίσης την οποία πολιτογραφεί ως κρίση του *ελληνικού συνταγματισμού*. Αυτό που πρέπει να προσεχθεί στην ανάλυση του Κοντιάδη είναι η θεμελίωση της κρίσης της συνταγματικής αναθεώρησης όχι σε ενδοσυνταγματικούς παράγοντες αλλά στην ίδια τη φύση του ελληνικού πολιτικού συστήματος, στον κομματικό και ενδοκομματικό ανταγωνισμό κατά κύριο λόγο και, ευρύτερα, στη σοβούσα κρίση πολιτικής ιδεολογίας των ελληνικών κομματικών σχηματισμών.

Το κείμενο του Κώστα Χρυσόγονου προβάλλει μια εξαιρετικά ευαίσθητη όψη της κρίσης του ελληνικού πολιτικού συστήματος στις αρχές του 21ου αιώνα: την όψη της *πολιτικής οικογενειοκρατίας*, ένας είδος *μοντέρνας πολιτικής δυναστείας*, όπως εύστοχα τη χαρακτηρίζει, που τείνει να υπονομεύσει τη λειτουργία των κομμάτων και να μετατρέψει την κορυφαία πολιτική διαδικασία της δημοκρατίας, τη διαδικασία της ανάδειξης του πρωθυπουργού, σε κακοδαιμονία του μεταπολιτευτικού συστήματος εξουσίας. Μολονότι το ζήτημα του πρωθυπουργού θίγει το φλέγον θέμα της φύσης και ειδικότερα της

μορφής της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, ο πρωθυπουργικοκεντρικός χαρακτήρας του σύγχρονου ελληνικού πολιτεύματος αφορά εν προκειμένω το εξίσου φλέγον ζήτημα της *κυκλοφορίας των πολιτικών ελίτ* το οποίο, ως πολιτική πρακτική, αποτέλεσε στις αρχές του 20ού αιώνα και κατά τον Μεσοπόλεμο ένα από τα προσφιλή αντικείμενα και πεδία μελέτης της νεόκοπης πολιτικής κοινωνιολογίας. Στη σύγχρονη Ελλάδα, ο εγκλωβισμός, κυριολεκτικά, της κυκλοφορίας των πολιτικών και αρχηγικών ελίτ στον παραδοσιακό και, κατά βάση, συντηρητικό άξονα των *πολιτικών τζακιών* έχει οδηγήσει, κατά τον Χρυσόγονο, το σύγχρονο σύστημα εξουσίας και διακυβέρνησης σε μια κατάσταση ιδιότυπης κρίσης και πολιτικής ομηρίας η οποία το κάνει να ξεχωρίζει αρνητικά από τα ευρωπαϊκά ειωθότα.

Το δεύτερο μέρος του συλλογικού τόμου ολοκληρώνεται με το εξαιρετικό κείμενο του Χαράλαμπου Ανθόπουλου σχετικά με το φαινόμενο της *κομματοκρατίας* στη σύγχρονη Ελλάδα. Μολονότι τα πολιτικά κόμματα θεωρούνται από το σύνταγμα (άρθρο 29) εξέχοντες δημοκρατικοί θεσμοί που οργανώνουν τη λαϊκή κυριαρχία και προάγουν την αρχή της δημοκρατικής νομιμότητας, το φαινόμενο της κομματικής και ενδοκομματικής παθογένειας τείνει να μετατρέψει τον θεσμό σε κακοδαιμονία και, αν μη τι άλλο, σε εστία βαθιάς και έτοιμης *δομικής κρίσης* του μεταπολιτευτικού συστήματος εξουσίας. Η κομματοκρατία έχει τραυματίσει την Γ' Ελληνική Δημοκρατία, σύμφωνα με τον Ανθόπουλο, για τέσσερις λόγους: πρώτον, γιατί έχει καταργήσει εκ των πραγμάτων την αυτονομία του κοινοβουλίου και της κυβέρνησης· δεύτερον, διότι έχει ακυρώσει σε μεγάλο βαθμό την ενδοκομματική δημοκρατία· τρίτον, επειδή μετατρέψει τη δημόσια διοίκηση σε κομματικό λάφυρο· και τέταρτον, διότι έχει θέσει και την ίδια την κοινωνία υπό την τυραννία ενός «κόμματος-χαπαόδι». Η κομματοκρατία οδήγησε στην πράξη στην επιβολή ενός *κομματικού κράτους*, το οποίο δεν επηρεάζει μόνο τις συνταγματικές και θεσμικές λειτουργίες του κράτους, αλλά αλλοιώνει και την ίδια τη φύση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Το ζήτημα της κομματοκρατίας θίγει, ουσιαστικά, το ζήτημα των δικτύων πολιτικής πελατείας ή, αλλιώς, πολιτικής πατρωνείας, που αποτέλεσε ένα από τα προσφιλή θέματα της ελληνικής πολιτικής επιστήμης.

Το τρίτο μέρος του τόμου εξετάζει τη σχέση του πολιτικού συστήματος με το σύστημα διακυβέρνησης από την πλευρά της νομοθέτησης, της εφαρμογής του νόμου, της νομοθετικής λειτουργίας και, τέλος, της κρίσης του θεσμού της δικαιοσύνης. Το θέμα της πολυνομίας και της κακονομίας, η ποιότητα των νόμων και γενικότερα το ζήτημα των κανονιστικών ρυθμίσεων α-

ποτελούν σήμερα το *sine qua non* μιας ορθής ή, όπως αλλιώς λέγεται, μιας *κανονιστικής διακυβέρνησης*. Με άλλα λόγια, η υψηλή ποιότητα της νομοθετικής και κανονιστικής ύλης προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό την ποιότητα της ίδιας της δημοκρατίας. Ο Αντώνης Μακρυδημήτρης συνοψίζει στο κείμενό του την *κανονιστική υστέρηση* στη σύγχρονη Ελλάδα και επισημαίνει ότι η *κανονιστική μεταρρύθμιση* συνιστά τη μοναδική διέξοδο για μια ορθολογική διακυβέρνηση με την επιχειρηματική δράση να στηρίζεται στις αρχές της καλής νομοθέτησης και να μην υπονομεύεται από τον άκρατο και αναχρονιστικό *κρατικό παρεμβατισμό*. Ο Δημήτρης Μέλισσας, από την πλευρά του, τονίζει ότι η εφαρμογή του νόμου και ειδικότερα η νομοθεσία ως μια *διαδικασία θεσμοθετημένης οργάνωσης των συμβιβασμών* οδηγούν σε αποτελεσματικό επίπεδο τις σχέσεις του κράτους με την κοινωνία και κυρίως με τις επονομαζόμενες ομάδες συμφερόντων.

Το ζήτημα της νομοθέτησης θέτει, ουσιαστικά, υπό διερεύνηση το ζήτημα της *προϊούσας έκπτωσης της νομοθετικής λειτουργίας* στην Ελλάδα του 21ου αιώνα. Αν και το αναφανδόν κρίσιμο ζήτημα της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας σε βάρος της νομοθετικής λειτουργίας απασχολεί τους πολιτικούς επιστήμονες από τα χρόνια του Μεσοπολέμου, η σημερινή κατάσταση, ιδίως στην Ελλάδα, όπως τονίζει στο δικό του κείμενο ο Παναγιώτης Καρκατσούλης, είναι ανησυχητική, στον βαθμό που ο μεγάλος όγκος της κανονιστικής ρυθμιστικής ύλης που παράγεται από τις κυβερνήσεις έχει ως συνέπεια, πέρα από τη διαμόρφωση ενός πολυδαίδαλου ρυθμιστικού περιβάλλοντος, τη συνεχή υποβάθμιση του κοινοβουλίου και τη μετατροπή του σε νομιμοποιητικό μηχανισμό των αποφάσεων της κυβέρνησης. Η τρίτη θεματική ενότητα ολοκληρώνει την παρέμβασή της στην προβληματική της κρίσης με το μείζον ζήτημα της κρίσης της δικαιοσύνης και της δικαστικής εξουσίας εν γένει. Ο Γιώργος Κατρούγκαλος θέτει υπό εξέταση το ζήτημα του *νέου συνταγματισμού*, με άλλα λόγια, το κρίσιμο και επικίνδυνο για τη δημοκρατία ζήτημα της *πολιτικοποίησης της δικαστικής εξουσίας*. Η κρίση αξιοπιστίας του πολιτικού συστήματος τείνει να μετατρέψει τη δικαιοσύνη σε έναν ιδιότυπο πολιτικό παράγοντα, με τη *δικαστοκρατία* να αποτελεί αναμφίβολα έντονο σύμπτωμα κρίσης του σύγχρονου ελληνικού πολιτικού συστήματος.

Στο τέταρτο μέρος εξετάζεται, διεξοδικά και σε βάθος, η διοικητική όψη της κρίσης από την πλευρά των ανεξάρτητων αρχών, της τοπικής αυτοδιοίκησης και εν τέλει της ίδιας της λογικής της ελληνικής δημόσιας διοίκησης. Η Καλλιόπη Σπανού επιχειρεί να αναδείξει τις αμφίσημες όψεις του φαινομένου της θεσμοθέτησης των ανεξάρτητων αρχών στην Ελλάδα, μέσα από τη

συνταγματική αναθεώρηση του 2001. Οι ανεξάρτητες αρχές, από τη μία πλευρά, αντιμετωπίζονται ως έκφραση της πολιτικής κρίσης, στον βαθμό που συνιστούν *εκχώρηση αρμοδιοτήτων* εκ μέρους της πολιτικής εξουσίας λόγω αντικειμενικής αδυναμίας ή αναξιοπιστίας, από την άλλη δε, γίνονται αντιληπτές ως *εναλλακτική βάση* της ίδιας της δημοκρατίας, προσφέροντας στο πολιτικό σύστημα μια σειρά από *εγγυήσεις διαδικαστικού χαρακτήρα* που είναι απαραίτητες για τη συνολική νομιμοποίηση του συστήματος διακυβέρνησης και της πολιτικής εν γένει. Ο Γιώργος Σωτηρέλης θέτει σε αναλυτική διερεύνηση το μείζον και πάντα επίκαιρο ζήτημα της αναβάθμισης της τοπικής αυτοδιοίκησης στην Ελλάδα. Ο *βαθύς εκδημοκρατισμός*, κατά την άποψή του, προϋποθέτει τη μετεξέλιξη της αυτοδιοικητικής μηχανής σε μια μορφή αξιόπιστης και διαφανούς *τοπικής δημοκρατίας* η οποία, με κριτήριο την *αρχή της εγγύτητας*, θα εκπονεί και θα υλοποιεί σε μεγάλο βαθμό τις δημόσιες πολιτικές του κράτους και της κυβέρνησης. Η ενότητα ολοκληρώνεται με το κείμενο του Θεόδωρου Τσέκου. Ο συγγραφέας συνοψίζει και ερμηνεύει τη *διαρκή ελληνική διοικητική κρίση* στα πλαίσια ενός μη βεμπεριανού μοντέλου όπου η γραφειοκρατία καθίσταται αντιληπτή ως μια σύνθετη στρατηγική, άρα πολιτική δραστηριότητα, στο πεδίο της οποίας συγκρούονται αξιακά συστήματα αναφοράς, ατομικά/συλλογικά υποκείμενα και κυρίως συμφέροντα πάσης φύσεως, με αποτέλεσμα ο *διοικητικός εκσυγχρονισμός* να θεωρείται λανθασμένα ως κάτι το γραμμικό και νομοτελειακό (η βεμπεριανή, θα λέγαμε, αντίληψη), εφόσον τα δρώντα υποκείμενα δεν υπακούουν σε έναν τυφλό και εργαλειακό ορθολογισμό αλλά σε μία λογική *ad hoc* πολιτικών συνθηκών.

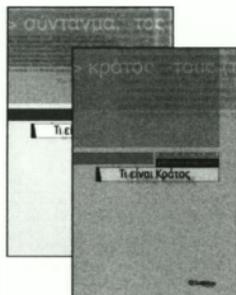
Ο συλλογικός τόμος θέτει στην πέμπτη και τελευταία ενότητα τα ζητήματα της σχέσης του πολιτικού συστήματος με την *πολιτική κουλτούρα* και κατ'επέκταση την *κοινωνία των πολιτών*. Το σύστημα εκπροσώπησης, η κοινωνία των πολιτών, η διαμόρφωση μιας ιδιωτεύουσας πολιτικής κουλτούρας και η μυθολογία της κρίσης μπαίνουν στο επιστημονικό μικροσκόπιο και εξετάζονται μεθοδικά και συστηματικά. Οι Μιχάλης Σπουρδαλάκης και Ευθύμης Παπαβλασόπουλος διερευνούν τον ρόλο των συλλογικών οντοτήτων (κόμματα, ομάδες συμφερόντων) στην ομαλή λειτουργία της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας και συμπεραίνουν ότι, παρά τις όποιες παθολογίες, η συμβολή του *συστήματος εκπροσώπησης* ήταν θετική στη δημοκρατική μετάβαση και δημοκρατική σταθεροποίηση μετά το 1974. Ο Δημήτρης Σωτηρόπουλος εξετάζει την *ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών* σε σχέση με το παράδοξο ενός ισχυρού κράτους το οποίο, όμως, από πολιτική και διοικητική άποψη

εκλαμβάνεται ως αναποτελεσματικό και ουσιαστικά ανίσχυρο. Οι απόψεις δίστανται. Μία ομάδα πολιτικών επιστημόνων κάνει λόγο για *ατροφία της κοινωνίας των πολιτών* που οφείλεται είτε στην ιστορικά και πολιτικά στρεβλή ενσωμάτωση των μαζών στον δημόσιο χώρο ή στην *έλλειψη κοινωνικού κεφαλαίου* (κοινωνική κουλτούρα των ατόμων) είτε, τελικά, στη λεγόμενη *αποπολιτικοποίηση των πολιτών*, ενώ, σύμφωνα με μία άλλη ομάδα ειδικών, υπάρχει πλέον μια *δυναμική κοινωνικής ωριμότητας* η οποία, μέσα από εθελοντικές οργανώσεις (π.χ. περιβαλλοντικές οργανώσεις), τείνει να μετατρέψει τη σύγχρονη Ελλάδα σε μια *αρένα διεξαγωγής δημοκρατικού ανταγωνισμού* προς όφελος της αυτονομίας και της ελευθερίας.

Στα δύο τελευταία κείμενα του τόμου, ο Τάκης Καφετζής και ο Κώστας Μποτόπουλος θέτουν ευρύτερα *ζητήματα πολιτικής κουλτούρας και μυθολογίας της κρίσης*, τα οποία συνοψίζουν, θα λέγαμε, τη γενική εικόνα του ελληνικού πολιτικού συστήματος στον 21ο αιώνα. Η έννοια της πολιτικής κουλτούρας δίνει στην πολιτική κρίση μια *υποκειμενική* και ενίοτε *ψυχολογική διάσταση*, ενώ η έννοια της *απομυθοποίησης της κρίσης* επαναφέρει τον συνολικό προβληματισμό στη θέση την οποία διατύπωσε ο Ευάγγελος Βενιζέλος στην αρχή του τόμου, ότι η κρίση είναι μία έννοια σύμφυτη με την πολιτική πράξη και δράση και, υπ' αυτήν την έννοια, θα πρέπει να *νοηματοδοτείται* όχι καταστροφολογικά και εσχατολογικά, αλλά δημιουργικά και εποικοδομητικά και να τίθεται ως *επιχείρημα μετασχηματισμού και μετεξέλιξης* του πολιτικού φαινομένου εν γένει.

Εν κατακλείδι να σημειώσουμε ότι ο συλλογικός αυτός τόμος αποτελεί ένα εξαιρετικό και διεπιστημονικό εγχείρημα ανάγνωσης του σύγχρονου πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα. Προσφέρεται, αφενός, προς περαιτέρω προβληματισμό και συζήτηση από τους ειδικούς πολιτικούς επιστήμονες ενώ στοχεύει, αφετέρου, στη γενικότερη αφύπνιση των ελλήνων πολιτών οι οποίοι δεν θα πρέπει να κατανοούν και να αντιλαμβάνονται την πολιτική ως μια *αλλότρια* διαδικασία, αλλά ως κάτι το *οικείο*, το απόλυτα συναφές με την αριστοτελική φύση του νεότερου *homo politicus*.

ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΚΡΗΣ

Αντώνης Μανιτάκης

• **Τι είναι Σύνταγμα**

Σελ.: 232 Λ.Τ.: 12,70€

• **Τι είναι Κράτος**

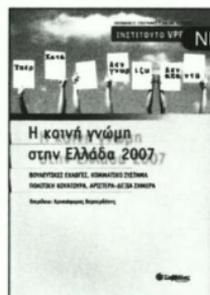
Σελ.: 152 Λ.Τ.: 12,70€

Ian Gough

**Η πολιτική οικονομία
του κοινωνικού
κράτους**

Σελ.: 288 Λ.Τ.: 17,70€

Ινστιτούτο VPRC

Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2007

Βουλευτικές εκλογές, Κομματικό σύστημα, Πολιτική κουλτούρα, Αριστερά-Δεξιά σήμερα

Επιμέλεια: Χ. Βερναρδάκης

Σελ.: 432 Λ.Τ.: 19,70€

Steven Lukes

Εξουσία

Μιθρ.-Εισ.-Επιμ.: Σοφία Καϊτατζή-Γουίλκο
Μια ριζοσπαστική θεώρηση

Σελ.: 304 Λ.Τ.: 19,70€

Richard Jenkins

Κοινωνική ταυτότητα

Εισαγωγή: Χρήστος Λυριντζής

Σελ.: 312 Λ.Τ.: 19,70€

Max Weber

Οικονομία και κοινωνία

Μιθρ.-Εισ.-Επιμ.: Θανάσης Γκιούρας

Α΄ τόμος: Κοινωνιολογικές έννοιες

Σελ.: 688 Λ.Τ.: 29,70€

Β΄ τόμος: Κοινότητες

Σελ.: 264 Λ.Τ.: 19,70€

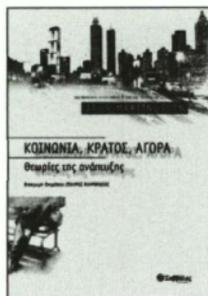
Γ΄ τόμος: Κοινωνιολογία της θρησκείας.

Θρησκευτικές κοινότητες

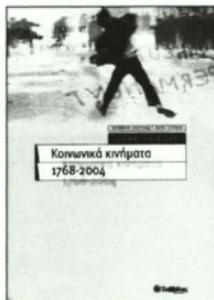
Σελ.: 496 Λ.Τ.: 27,70€

ΣΤ΄ τόμος: Η πόλη

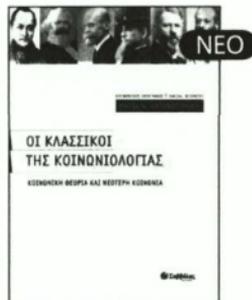
Σελ.: 272 Λ.Τ.: 19,70€

John Martinussen
Κοινωνία, κράτος, αγορά
Θεωρίες της ανάπτυξης
Εισ.-Επιμ.: Στ. Μαυρουδέας
Σελ.: 592 Λ.Τ.: 27,70€

Charles Tilly
Κοινωνικά κινήματα
1768-2004
Σελ.: 416 Λ.Τ.: 19,70€

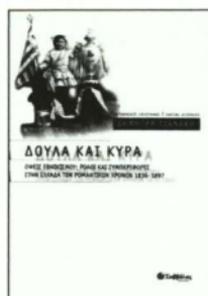
Μαρία Ν. Αντωνοπούλου
Οι κλασσικοί της
κοινωνιολογίας
Κοινωνική θεωρία και
νεότερη κοινωνία
Σελ.: 552 Λ.Τ.: 26,70€

Gargi Bhattacharyya
Σεξουαλικότητα
και κοινωνία
Σύγχρονες προσεγγίσεις
Μτφ.: Πάρις Μπουράλακης
Σελ.: 320 Λ.Τ.: 17,70€

Susan Rubin Suleiman
Το γυναικείο σώμα
στον δυτικό πολιτισμό
Σύγχρονες προσεγγίσεις
Μτφ. - Εισ.: Εύη Βογιατζάκη
Σελ.: 648 Λ.Τ.: 29,70€

Δήμητρα Τζανάκη
Δούλα και κυρά
Όψεις εθνικισμού: Ρόλοι
και συμπεριφορές στην
Ελλάδα των ρομαντικών
χρόνων 1836-1897
Σελ.: 496 Λ.Τ.: 24,70€

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

MINNA RASKU, *On the Border of East and West: Greek Geopolitical Narratives*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Κοινωνικών Επιστημών και Φιλολογίας, University of Jyväskylä, Φινλανδία, 2007, Επιβλέπων Καθηγητής: Pekka Korhonen.

Οι πολλαπλές τοποθετήσεις της Ελλάδας στο γεωπολιτικό πλαίσιο της Ευρώπης, της Μεσογείου, των Βαλκανίων και γενικότερα στην «Ανατολή» και τη «Δύση» αποτελούν τον στόχο της διατριβής. Η θέση της Ελλάδας σε μια γεωγραφική περιοχή η οποία καθορίζεται τόσο από τη διαπραγμάτευση των συνόρων και του χώρου όσο και από τα διλήμματα που εγείρουν οι διχοτομικές διακρίσεις μεταξύ Ανατολής και Δύσης και Βαλκανίων-Ευρώπης είναι ένα πολύ ενδιαφέρον εγχείρημα. Σκοπός, λοιπόν, της παρούσας μελέτης είναι η ανάλυση των μεταβολών που έχουν συντελεστεί σε ό,τι αφορά στις προαναφερθείσες τοποθετήσεις κατά τη διάρκεια της περιόδου 1981-2000.

Με την κατάρρευση της ψυχροπολεμικής τάξης πραγμάτων, άρχισαν να σημειώνονται μαζικές αλλαγές στο πεδίο της πολιτικής γεωγραφίας του ευρωπαϊκού χώρου και, ενώ άρχισαν ταυτόχρονα να αλλάζουν οι γεωπολιτικές θέσεις διαφόρων κρατών, οι επιπτώσεις ήταν πολύ πιο έντονες στις χώρες που γειτνίαζαν με τα πολιτικά όρια που είχε θέσει ο Ψυχρός Πόλεμος.

Λόγω ακριβώς αυτών των τεράστιων αλλαγών στον παγκόσμιο γεωπολιτικό χάρτη και των ταυτόχρονων θεωρητικών εξελίξεων στο πεδίο της γεωπολιτικής ανάλυσης, το ενδιαφέρον για τις φαντασιακές γεωγραφίες αναδείχθηκε στον πυρήνα των σπουδών της πολιτικής γεωγραφίας. Η αλληλεπίδραση γης και πολιτικής, αντικείμενο του εν λόγω επιστημονικού κλάδου, είναι ένα συναρπαστικό πεδίο θεωρητικής ενασχόλησης που, στην πλέον εφαρμοσμένη μορφή της, την εξωτερική πολιτική ενός κράτους, συνδέει την εδαφικότητα και την πολιτική σε καθημερινή βάση περικλείοντας αενάως μεταβαλλόμενες ρητορικές αφηγήσεις. Η αίσθηση λοιπόν του ανήκειν σε συγκεκριμένο τόπο αποτελεί τον κατευθυντήριο άξονα για απαντήσεις σε ερωτήματα όπως «πού βρισκόμαστε;», «ποιοι είμαστε;», «είμαστε τμήμα της

Ανατολής ή της Δύσης;», «πού θα θέλαμε να βρισκόμαστε;» κ.λπ.

Η εμφάνιση δε των ερωτημάτων αυτών συγκροτεί και τα πρώτα βήματα μιας προσπάθειας «εντοπισμού» της σύγχρονης Ελλάδας, χώρας που συνιστά ιδιαίτερα ενδιαφέρον παράδειγμα καθώς γειτνιάζει με κράτη που βρίσκονται σε μια συνεχή διαδικασία αυτο-τοποθέτησης στον χώρο και καταλαμβάνουν ένα από τα παραδοσιακά φαντασιακά όρια μεταξύ Ανατολής και Δύσης.

Είναι γεγονός ότι η Ελλάδα είναι μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του NATO, αλλά ο δημόσιος διάλογος σχετικά με το εάν η χώρα είναι πραγματικά ευρωπαϊκή ή όχι είναι ακόμη ενεργός. Η Ελλάδα ανέκαθεν γινόταν αντιληπτή ως μια γεωπολιτική «νήσος» στον βαθμό που περιβαλλόταν από κράτη που δεν ήταν μέλη της Ένωσης, έχοντας μια αίσθηση απομόνωσης που αιτιολογούνταν, αφενός, από την ύπαρξη στα βόρεια κομμουνιστών γειτόνων από τους οποίους έπρεπε να προστατευθεί ως χώρα-μέλος του NATO και, αφετέρου, από τη γειτνίαση στα ανατολικά με την Τουρκία, επίσης μέλος του NATO αλλά και παραδοσιακό εχθρό. Επιπλέον, η χώρα, ως το νοτιότερο τμήμα της περιοχής των Βαλκανίων, τροφοδότησε συζητήσεις σχετικά με τον βαθμό στον οποίο είναι ένα βαλκανικό κράτος στην Ευρώπη ή ένα ευρωπαϊκό κράτος στα Βαλκάνια.

Τα ζητήματα όμως του χώρου και της αίσθησης του «ανήκειν» συνδέονται άμεσα με το ζήτημα της ταυτότητας. Συγκεκριμένα, οι άνθρωποι αισθάνονται ότι ανήκουν σε συγκεκριμένο τόπο και χαράσσουν σύνορα γύρω από την περιοχή τους χρησιμοποιώντας κατεξοχήν γλωσσικά μέσα, όπως η ονοματοδοσία, η οροθέτηση εννοιών, η θέσπιση κατηγοριών και η απόδοση αξιακού περιεχομένου σε αυτές. Πρόκειται για μια πολυσύνθετη διαδικασία που στη παρούσα μελέτη αποκαλούμε αφηγηματοποίηση [narrativization].

Τα σύνορα λοιπόν, δεν είναι παρά αφηγήσεις που συγκροτούνται από κοινωνικές ομάδες. Και όταν γίνεται κάποια αναφορά σε εθνικά σύνορα, μπορούν μεν να ξηπνούν σχεδόν συνειρμικά μέσα μας εθνικά χρώματα, εικόνες ενόπλων φρουρών, περιφράξεων και αγκαθωτών συρματοπλεγμάτων, σημείων ελέγχου ταξιδιωτικών εγγράφων και αποσκευών, ίσως ακόμη και εικόνες ναρκοπεδίων. Αλλά ακόμη και αν στερούμασταν την ύπαρξη των παραπάνω υλικών συμβόλων των συνόρων, όπως πρόσφατα έχει συμβεί με την περίπτωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα ίδια τα σύνορα δεν θα έπαιαν να υπάρχουν, στον βαθμό που είναι βαθιά χαραγμένα σε μια πληθώρα πρακτικών οι οποίες χρησιμοποιούνται για τη διευθέτηση της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας.

Η διδακτορική διατριβή διερευνά πώς συγκροτήθηκαν και αφηγηματο-

ποιήθηκαν τα σύνορα της Ελλάδας αλλά και τον τρόπο με τον οποίο οι εν λόγω διαδικασίες βρίσκονται ακόμη σε εξέλιξη. Διαβάζοντας, λοιπόν, ελληνικές αφηγήσεις που προσπαθούν να ταξινομήσουν την Ελλάδα στον χώρο παρατηρούμε ότι περιστρέφονται γύρω από ερωτήματα όπως «ποιοί είμαστε;», «ποιοί είναι οι άλλοι;», «πού ανήκουμε;» και «πού δεν ανήκουμε;».

Τα σύνορα ορίζονται εκ νέου μέσω του πολιτικού δημόσιου διαλόγου, και σκοπός τους είναι όχι μόνο να κατανοήσει ο εσωτερικός πληθυσμός ενός κράτους πού ακριβώς βρίσκονται αυτά αλλά και να ασκηθεί πίεση στους άλλους να αποδεχθούν την ύπαρξη και τη σημασία τους. Πρακτικά δε παραδείγματα τέτοιου τύπου πολιτικού δημόσιου διαλόγου εστιάζουν στο ζήτημα της Κύπρου, του Αιγαίου και του ονόματος «Μακεδονία».

Το κεντρικό επιχείρημα της διατριβής είναι ότι τα ανατολικά σύνορα της Ελλάδας αποτελούν ένα από τα κύρια στοιχεία της γεωπολιτικής της ταυτότητας. Και η ταυτότητα που συγκροτείται γύρω από τις παραμεθόριες περιοχές συνιστά έναν πλεονεκτικό άξονα ερμηνείας της ιδιαίτερης θέσης της Ελλάδας εν συγκρίσει με άλλες χώρες, εφόσον, ο μύθος του «τελευταίου οχυρού της Ευρώπης», παρότι ταξινομεί και συγκροτεί την ταυτότητα του εθνικού ελληνικού ακροατηρίου, διατυπώνεται και ενώπιον ποικίλων αλλοεθνών ακροατηρίων.

Η αίσθηση γεωπολιτικής, πολιτικής και πολιτισμικής περιθωριοποίησης αναφορικά με την Ευρώπη απαντάται συχνά στην Ελλάδα, όπως και σε όλες τις παραμεθόριες χώρες, ενώ είναι ιδιαίτερα διάχυτη στα περισσότερα –αν όχι σε όλα– τα κράτη που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους στις παρυφές της Ευρώπης. Η παραμεθόριος ταυτότητα σε αφηγηματικό επίπεδο παίρνει συχνά τη μορφή διατυπώσεων όπως «το τελευταίο προπύργιο της Ευρώπης» εναντίον «των βαρβαρικών ορδών εξ Ανατολής» ενώ οι εθνικές μνήμες των εν λόγω κρατών συνδέονται συνήθως άρρηκτα με αφηγηματικά στοιχεία κατατρόπωσης εξωτερικών κατακτητών στο πλαίσιο σκληρών μαχών και μεγάλων θυσιών που έπρεπε να γίνουν ώστε η υπόλοιπη Ευρώπη να μπορέσει να ανθίσει.

Μετάφραση από τα αγγλικά: Ελισάβετ Τσιδεμιάδου

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δικτύου είναι για PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word. Η έκταση του κειμένου δεν πρέπει να ξεπερνά τις 9.000 λέξεις, περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων, των πινάκων και της βιβλιογραφίας.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και με συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτή της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται από περίληψη έως 120 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, την επαγγελματική ιδιότητα, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την ανώνυμη αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει τον χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής. Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Executive Board P. Valianos, N. Marantzidis, G. Moschonas, El. Nicolacopoulos, G. Pagoulatos, S. Seferiades, D.A. Sotiropoulos, A. Huliaras

Coordination El. Nicolacopoulos - A. Huliaras

Scientific Board M. Agelidis, N. Alivizatos, Th. Veremis, Y. Voulgaris, P. Getimis, D. Gravaris, N. Demertzis, G. Dertilis, N. Diamandouros, P. Kazakos, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloumbis, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, L. Louvi, C. Lyrintzis, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, El. Nicolacopoulos, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, A. Rigos, C. Rozakis, P. Sourlas, C. Spanou, M. Spourdalakis, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, K. Ifantis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Secretariat: E. Tsidemiadou.

Copyright: Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 10 Euro. Subscriptions: Individuals 20, Foreign 40, Institutions 100, Students 15. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

The *Greek Political Science Review* is member of the Eurozine network (<http://www.eurozine.com>).

EUROZINE

ON POLITICAL CORRUPTION

Constantine Tsoukalas - Takis Kafetzis

The question of political corruption is usually focused either on normative and ethical approaches of the activities taking place within the public sphere or on its dysfunctional effects to economic development and democratic ethos. In this article, the question is dealt with at a different methodological and epistemological level. Political corruption is approached as an inherently political problem, deriving both from the inadequate separation between state and society and from the incompatibility between the normative codes valid in each of these spheres. In this sense, political corruption can only be examined within a more general theorization of the changing structure and functions of the capitalist state.

POLITICAL COMPETITION IN GREECE: 1996-2007

Theodoros Hatzipantelis

This paper analyses the axes of political competition in the Greek general elections of 1996, 2000, 2004 and 2007. Constituency level results were examined by using correspondence analysis. The results show that the principal component of competition for general elections of 2004 and 2007 was the axis "major-minor" parties while in the previous elections of 1996 and 2000 the principal axis was the "Left-Right" scale. This result can also be explained by the main issues raised by the parties during the pre-election period of the last two general elections. Finally, the principal components derived from the analysis are used for the formation and description of clusters of similar constituencies.

IDEOLOGICAL VALUES, POLITICAL STANCES AND HEGEMONY:
THE POWERFUL VARIABLES OF POLITICAL AND ELECTORAL
BEHAVIOR IN THE GREEK 2007 ELECTIONS*Christoforos Vernardakis*

The article examines the ideological and political composition of the Greek electorate in the 2007 elections. The form and the way this political composition is depicted by political surveys can shed light on some critical questions concerning the modern Greek political parties, such as the degree of internal ideological and political coherence and the dominant ideological frameworks. Using a series of political and ideological attitudes that appear as variables in political surveys, the article examines whether systematic ideological and political positions do exist and if so, how they are connected with the final political choice and with symbolic references on the Left-Right scale. The core argument of the article is that political and ideological scales used in the quantitative opinion surveys, such as «economic liberalization» or «authoritarian-liberalization», are largely useful not only for the prediction of political tendencies and final choices but also for the better understanding of the classic Left-Right scale

NEW DEMOCRACY PARTY AND LAOS:
INTERDEPENDENCY AND DIVERSITY OF ELECTORAL PERFORMANCE*Kostas Zafiropoulos*

The paper analyses the electoral flows between New Democracy Party and LAOS in order to understand the two political parties' electoral interdependency during the Greek National Election of 2007. It uses both election results and data provided by an exit poll to a) estimate constituency flows matrices using Maximum Likelihood Method, b) analyse

the geographical allocation of flows and c) predict voting behavior by using attitude variables provided by the exit poll. The paper argues that LAOS has established a rather secure electoral base.

KKE AND SYRIZA IN ATTICA: TWO STRANGERS IN THE SAME CITY?

Panayotis Koustenis

This article aims to determine the sociological, demographic and political profile of KKE and SYRIZA's voters in the elections of 2007 in Attica and to interpret their electoral behavior. After a comparison of the basic characteristics of the two parties, it seems that they address two completely different, almost contradictory, groups of voters. Hence, the competition between them is in decline. KKE presents a stable and compact power in the working class western regions of Athens. On the other hand, SYRIZA's power is mainly concentrated to the middle class northern suburbs. Interestingly its electoral influence in western suburbs is much lower than in the past. This change firstly detected in the 2004 elections disengages SYRIZA from the left electoral tradition. Indeed, in the elections of 2007, SYRIZA succeeded in increasing its electoral base by attracting non-traditional voters of the Left. This fact however does not allow safe predictions for the future. A basic analytical instrument used herein is a sociological division of Attica region in four strata-zones.

SOCIAL INTEGRATION AND SOCIAL MARGINALIZATION IN THE ELECTIONS 2007. ESTIMATIONS FOR THE CRISIS OF POLITICAL REPRESENTATION OF MIDDLE CLASSES

Panayis Panagiotopoulos

This article seeks to examine the terms on which the social integration and the danger of social marginalization were expressed in the parliamentary elections of 2007. In order to achieve this purpose we follow an empirical elaboration of selected aspects of the "social identity of the vote", constructing a vertical axis supplementary to the usual one between left/right. This axis enables us to find out that the diminishment of the power of the two parties running for government –and especially that of PASOK– reflects less a social downward trend and more a tension of political radicalism followed by the partial demand (request) of the middle class for cultural representation. The correlation of profession, education and vote, clarifies that the "left vote" –in sociological terms– is internally differentiated up to an extraordinary range (between KKE and SYRIZA). Additionally, it reveals the significant reversal of the sociological analogies between PASOK and ND. Finally the article comments and interprets the middle social strata's dispersed political representation (as it was expressed in the elections of September 2007) in relation to the parties' predominate modes of discourse and presentation.

έκδοση της ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης
ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς - Τάκης Καφετζής
Περί πολιτικής διαφθοράς

Αφιέρωμα: Εκλογές 2007

Θόδωρος Χατζηπαντελής
Ο πολιτικός ανταγωνισμός: 1996-2007

Χριστόφορος Βερναρδάκης
Ιδεολογικές αξίες, πολιτικές στάσεις κα: ηγεμονία: οι «ισχυρές μεταβλητές» της πολιτικής και εκλογικής συμπεριφοράς στη συγκυρία των βουλευτικών εκλογών του 2007

Κώστας Ζαφειρόπουλος
Ν.Δ.-ΑΑΟΣ: Αλληλεξάρτηση και ποικιλιομορφία της εκλογικής τους απήχησης

Παναγιώτης Κουστένης
ΚΚΕ-ΣΥΡΙΖΑ στο Λεκανοπέδιο: Δυο ξένοι στην ίδια πόλη;

Παναγής Παναγιωτόπουλος
Κοινωνική ενσωμάτωση και κοινωνική απόταξη στις εκλογές του 2007. Εκτιμήσεις για την κρίση πολιτικής εκπροσώπησης των μεσαίων στρωμάτων

Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης
Charles H. Tilly (1929-2008). In Memoriam

Άλκης Ρήγος
Η επικαιρότητα του Γκράμσι και η έννοια της κοινωνίας

Λαμπρινή Ρόδη
Τα κόμματα και το κομματικό σύστημα σήμερα

MD0006025894